

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТЕЦЬКА ХРИСТИНА СТЕПАНІВНА

УДК 343.97:343.91-053.6

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВИМ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ**

081 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **Х.С. Стецька**

Науковий керівник **Хуторянський Олександр Васильович,**
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Дисертація є одним із перших в Україні комплексним монографічним дослідженням теоретичних і практичних проблем запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в Україні в умовах дій кримінального, кримінального процесуального законодавства та правоохоронної практики щодо мінімізації репресивних заходів, впровадження новітніх кримінологічних технологій виховання.

Автором запропоновано поняття корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми як суспільно-небезпечне, відносно масове, протиправне, корисливо-вмотивоване кримінально-каране діяння з використанням насильницької форми його реалізації, що вчиняється спеціальним суб'єктом – особою до 18 років.

Наголошено, що дотримання міжнародних норм і принципів у сфері захисту прав та інтересів дитини потребує відповідної політичної волі й готовності до оновлення національного законодавства, реформування соціальних інститутів, що забезпечують стабільний розвиток держави, модернізації системи запобігання злочинності та захисту прав неповнолітніх у сфері кримінального судочинства. Міжнародні норми спрямовані на пріоритетність освітніх, виховних, соціальних заходів над каральними із примусовою ізоляцією від суспільства. Тому, у процесі імплементації міжнародних норм важливо збереження своєрідності засобів охорони прав та свобод дитини в Україні; заходів запобігання та протидії злочинності неповнолітніх; власної системи ювенальної кримінальної юстиції, які відображають економічні, політичні, ідеологічні, релігійні та культурно-виховні особливості й самобутність України.

Узагальнені кримінологічні підходи до зарубіжних практик запобігання кримінальним правопорушенням, на основі чого виокремлені напрями проведення ефективних заходів запобігання корисливій насильницькій злочинності дітей в Україні (структурний; психологічний; ситуаційний) на спеціально-кримінологічному та індивідуально-профілактичному рівнях –

використовуючи запропоновану та апробовану трирівневу профілактику й корекційну програму як складові системи запобіжних заходів.

Встановлений зміст елементів кримінологічної характеристики корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми з виокремленням відомостей про стан, структуру й динаміку кримінально караних діянь цієї категорії, детермінанти, які сприяють їх учиненню, соціально-психологічних ознак дитини-правопорушника (учасників організованих груп, злочинних організацій, банд, інших формувань) і потерпілих, а також наведено кореляційні зв'язки між окремими елементами, зокрема, доведено зв'язок поведінки дитини й жертви зі ступенем латентності злочинів та ефективністю вжитих заходів запобігання, зокрема:

обґрунтовано (на основі аналізу статистичних показників за 2015–2021 рр.), що корислива насильницька злочинність дітей характеризується зміщенням вікового цензу у бік зменшення; збільшенням посягань на основні цінності людини (життя, здоров'я, свобода, власність), кількості особливо тяжких злочинів, учинених у складі організованих груп, у тому числі шляхом застосування зброї та вибухових речовин, у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; новаціями, особливою жорстокістю та цинізмом, автономністю;

визначено ступень впливу чинників на різних етапах розвитку конкретної ситуації вчинення корисливого насильницького злочину дитиною, які розподілено на психологічні (мотиви, установки, домагання та очікування, потреби й інтереси) та соціально-ситуаційні (безпосередньої та опосередкованої дії);

типологія дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, виходячи з огляду на їх суб'єктивні ознаки (активний, позитивний, протестний, змішаний, а також характеристика їх поведінки як зовнішнього чинника, що має істотний вплив на вчинення ними насильства з метою досягнення корисливих цілей, на основі якої запропонована типологія дітей (провокуюча, нейтральна, добровільна, примусова, випадкова);

оцінено віктимізацію як динамічний процес, що обумовлений інтенсивністю кримінальних загроз, ступенем уразливості потерпілих, їх поведінкою, ймовірністю застосування корисливих насильницьких дій щодо них, можливістю повторної віктимізації (рецидив), а також модель злочинної поведінки у форматі відносин «дитина–потерпілий–конфліктна ситуація–жертва».

З урахуванням наданої кримінологічної характеристики корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми запропоновані алгоритми (програми) дій працівників ювенальної превенції та оперативних підрозділів Національної поліції щодо запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми на основі стратегії випередження, яка включає виявлення осіб схильних до протиправних дій та постановку їх на профілактичний облік, своєчасне припинення злочинів на стадії підготовки або замаху; напрями співпраці органів ювенальної превенції Національної поліції України з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень у запобіганні корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми.

Розроблені положення стосовно реабілітації дитини у рамках упровадження в Україні засад ювенальної юстиції з урахуванням мінімізації покарання, а також пропозиції щодо напрямів виправлення, які пов'язані з процесом позитивних змін в особистості дитини та створюють у неї готовність до самокерованої правослухняної поведінки й законодавчого забезпечення участі органів і служб у справах дітей, спеціальних установ та закладів, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень у такій психолого-педагогічній діяльності.

Ключові слова: корисливий насильницький злочин, дитина, кримінологічна характеристика, детермінанти, запобігання, виховання, ресоціалізація, реабілітація, Національна поліція, ювенальна превенція.

SUMMARY

The dissertation is one of the first comprehensive monographic studies in Ukraine of theoretical and practical problems of preventing self-interested violent crimes committed by children in Ukraine under the conditions of criminal, criminal procedural legislation and law enforcement practice regarding the minimization of repressive measures, the introduction of the latest criminological technologies of education.

The author proposed the concept of self-interested violent crimes committed by children as a socially dangerous, relatively mass, illegal, self-motivated criminal act with the use of a violent form of its implementation, committed by a special subject - a person under 18 years of age.

It was emphasized that compliance with international norms and principles in the field of protection of the rights and interests of the child requires appropriate political will and readiness to update national legislation, reform social institutions that ensure stable development of the state, modernize the system of crime prevention and protection of the rights of minors in the field of criminal justice. International norms are aimed at prioritizing educational, educational, social measures over punitive ones with forced isolation from society. Therefore, in the process of implementing international norms, it is important to preserve the originality of means of protection of the rights and freedoms of the child in Ukraine; measures to prevent and combat juvenile delinquency; own system of juvenile criminal justice, which reflect the economic, political, ideological, religious, cultural and educational features and identity of Ukraine.

Generalized criminological approaches to foreign practices for the prevention of criminal offenses, on the basis of which the directions of effective measures for the prevention of self-serving violent crime by children in Ukraine (structural, psychological, situational) at the special criminological and individual preventive levels are identified - using the proposed and tested three-level

prevention and correction program as components of the preventive measures system.

The content of the elements of the criminological characteristics of self-interested violent crimes committed by children is established, with information on the state, structure and dynamics of criminally punishable acts of this category, determinants that contribute to their commission, socio-psychological characteristics of a child offender (members of organized groups, criminal organizations, gangs) , other formations) and victims, as well as correlations between individual elements are given, in particular, the connection between the behavior of the child and the victim with the degree of latency of crimes and the effectiveness of the taken prevention measures is proven, in particular:

it is substantiated (based on the analysis of statistical indicators for 2015–2021) that self-interested violent crime among children is characterized by a downward shift in the age limit; an increase in encroachments on basic human values (life, health, freedom, property), the number of particularly serious crimes committed as part of organized groups, including by using weapons and explosives, while under the influence of alcohol or drugs; innovations, special brutality and cynicism, autonomy;

the degree of influence of factors at different stages of the development of a specific situation of committing a self-serving violent crime by a child is determined, which are divided into psychological (motives, attitudes, harassment and expectations, needs and interests) and socio-situational (direct and indirect actions);

typology of children who commit selfish violent crimes, based on their subjective characteristics (active, positive, protestant, mixed, as well as the characteristics of their behavior as an external factor that has a significant impact on their committing violence in order to achieve selfish goals, on the basis of which a typology of children is proposed (provocative, neutral, voluntary, forced, accidental);

assessed victimization as a dynamic process that is determined by the intensity of criminal threats, the degree of vulnerability of the victims, their behavior, the probability of using self-serving violent actions against them, the possibility of repeated victimization (recidivism), as well as the model of criminal behavior in the format of the relationship "child-victim-conflict situation-victim".

Taking into account the given criminological characteristics of self-interested violent crimes committed by children, algorithms (programs) of actions of juvenile prevention workers and operational units of the National Police to prevent self-interested violent crimes committed by children on the basis of a strategy of anticipation, which includes identifying persons prone to illegal actions and putting them for preventive registration, timely termination of crimes at the stage of preparation or attempt; directions of cooperation of juvenile prevention bodies of the National Police of Ukraine with bodies and services for children, special institutions and institutions that provide their social protection and crime prevention in the prevention of self-interested violent crimes committed by children.

Provisions have been developed regarding the rehabilitation of the child within the framework of the implementation of the principles of juvenile justice in Ukraine, taking into account the minimization of punishment, as well as suggestions regarding the directions of correction, which are related to the process of positive changes in the child's personality and create readiness in him for self-directed, obedient behavior and legislative support for the participation of authorities and services for children, special institutions and institutions that provide their social protection and crime prevention in such psychological and pedagogical activities.

Key words: selfish violent crime, child, criminological characteristics, determinants, prevention, education, resocialization, rehabilitation, National Police, juvenile prevention.

ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВИМ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Стецька Х. С. Кримінологічні підходи до визначення корисливої насильницької злочинності та її ознак. *Науковий юридичний журнал*. 2020. Т. 2, № 4 (106). С. 36–44. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.04>

2. Стецька Х. С. Детермінанти, що впливають на вчинення корисливих насильницьких злочинів дітьми. *KELM. Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 3. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.3.50>

3. Стецька Х. С. Stetska Khrystyna. Foreign experience in preventing lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 10. С. 90–96. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.10.14>

4. Stetska Khrystyna. Social measures to prevent lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2022. № 1. С. 89–95. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.1.14>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Стецька Х. С. Віктимологічні засади корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 188–192.

2. Стецька Х. С. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI

міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 505–509.

3. Стецька Х.С. Особливості кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 424–427.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВИМ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ.....	22
1.1. Стан дослідження та методологія вивчення запобігання корисливим насильницьким злочинам в Україні	22
1.2. Кримінологічні підходи до визначення корисливої насильницької злочинності та її ознак	44
1.3. Зарубіжний досвід запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми	63
Висновки до розділу 1	71
РОЗДІЛ 2 КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ	74
2.1. Кількісні та якісні показники корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми	74
2.2. Детермінанти, що впливають на вчинення корисливих насильницьких злочинів дітьми.....	87
2.3. Особливості кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини.....	108
Висновки до розділу 2	138
РОЗДІЛ 3 ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВИМ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ	141
3.1. Загальносоціальні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми	141

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми	155
3.3. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми	184
Висновки до розділу 3	204
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	214
ДОДАТКИ.....	237

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. За Конституцією України до основних суспільних пріоритетів і найвищих соціальних цінностей належать людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Саме тому перебіг реалізації державної політики у сфері захисту дитинства тривалий час турбує не лише вчених-юристів і правоохоронців-практиків, а й широкі верстви населення. З метою упровадження в Україні європейських стандартів з охорони прав дитини наша держава взяла на себе низку міжнародно-правових зобов'язань щодо забезпечення належного психічного і фізичного розвитку молоді, її захисту від будь-яких відхилень нормативно врегульованої поведінки.

Трансформаційні процеси (війна, зміна соціального простору, переорієнтація моральних цінностей, норм, традицій, стереотипів мислення) у країні негативно впливають на дітей та сприяють вчиненню ними правопорушень. Згідно з Державною цільовою соціальною програмою «Молодь України» на 2021-2025 рр. потребують нагального розв'язання проблеми, що пов'язані з низьким рівнем участі дітей у суспільному житті, в діяльності інститутів громадянського суспільства; громадянських компетентностей, у тому числі щодо дотримання правових норм, стандартів прав людини, насамперед толерантного ставлення та взаємоповаги один до одного; підготовки молоді до сімейного життя, відповідального ставлення молоді до планування сім'ї та власного репродуктивного здоров'я; соціалізації, реінтеграції та адаптації молоді, яка проживає у складних життєвих обставинах, вразливих та маргіналізованих груп у суспільстві, насамперед молоді з інвалідністю; свідомого вибору професії та кар'єрного розвитку та розвитку лідерських якостей.

На фоні загального зменшення кількості облікованих кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми мають стійку тенденцію до збільшення корисливі насильницькі посягання, зокрема питома вага грабежів зростає – з 19,2 до 21,1 %; розбоїв – з 4,8 до 5,4 %, вимагань – з 1,8 до 2,1 %, незаконного заволодіння транспортним засобом – з 3,9 % до 4,3 %, серед

яких кожний третій злочин вчинено у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, майже 70 % з них групою осіб (зокрема за участю дорослих та організованою групою) та повторно. Викликає занепокоєння зміщення вікового цензу особи винного у бік зменшення. Статистичні дані Державної судової адміністрації України відображають певну позитивну динаміку винесення вироків неповнолітнім, зокрема у: 2017 р. – 1025, 2018 р. – 1185, 2019 – 1766, 2020 р. – 1377, 2021 р. – 1422. Проте питома вага неповнолітніх, які вчинили корисливі насильницькі злочини серед засуджених свідчить про негативні тенденції збільшення їх кількості у: 2017 р. – 1,2 %, 2018 р. – 1,4 %, 2019 р. – 1,4 %, 2020 р. – 1,6 %, 2021 р. – 1,8 %. Наведені дані переконують, що розробка ефективних заходів запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми є не лише ефективним засобом охорони дитинства, а має стати пріоритетним напрямом кримінологічної політики й дієвим засобом захисту генофонду нації.

Пошук шляхів удосконалення запобігання корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми набув наукового осмислення у працях М. С. Андріяшевської, Ю. В. Александрова, П. П. Андрушка, А. А. Бабенка, І. О. Бандурки, В. С. Батиргарєєвої, А. Б. Благої, В. В. Василевича, Б. М. Головкина, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, С. Ф. Денисова, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. О. Кваші, О. О. Книженко, О. Г. Колба, С. О. Колба, Н. В. Кулакової, О. Г. Кулика, Л. М. Кулик, І. П. Лановенка, Ю. О. Левченка, О. М. Литвинова, В. О. Меркулової, Є. С. Назимка, А. А. Небитова, Т. І. Пономарьової, М. О. Семенишина, Н. С. Скриннікової, В. В. Тіщенко, Д. М. Тичини, Я. О. Триньової, А. П. Тузова, В. О. Тулякова, І. К. Туркевич, В. І. Шакуна, Н. С. Юзікової та інших.

Праці згаданих учених мають фундаментальний характер і складають підґрунтя для подальшого наукового пошуку. Однак злочини, що вчиняються дітьми характеризуються збільшенням посягань на основні цінності людини (життя, здоров'я, свобода, власність), а також новаціями, особливою жорстокістю та цинізмом, організованістю та автономністю, озброєністю та ресурсним забезпеченням. Незважаючи на очевидність проблеми, корислива

насильницька злочинність дітей як окремий об'єкт вивчення в умовах сьогодення ніким із науковців у галузі кримінології не розглядалась, що, на наш погляд, потребує додаткового, поглибленого й комплексного дослідження. Важливість обраної теми обумовлена також тим, що вимоги програмних документів Президента України та Уряду щодо приведення вітчизняного законодавства та інститутів правозастосування у відповідність із міжнародно-правовими документами щодо захисту дитинства потребують переосмислення та пошуку нових підходів щодо забезпечення їх реалізації на практиці. Зазначені вище обставини, на думку автора, свідчать про актуальність обраної теми дисертації, її науково-теоретичну та практичну значимість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021), Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р), Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 р. № 579), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 р. № 454), Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 роки (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 року, протокол № 28) та на 2021–2024 роки (рішення Вченої ради від 21 листопада 2020 року, протокол № 23).

Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 12 листопада 2020 р. (протокол № 22).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретичне

узагальнення та розв'язання комплексної науково-прикладної задачі запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в Україні, що полягає у розробленні пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та відповідної правозастосовної практики.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити такі *завдання*:

- розкрити стан наукової розробленості проблем запобігання корисливим насильницьким злочинам в Україні та розкрити методологічний інструментарій дослідження;

- систематизувати кримінологічні підходи до визначення корисливої насильницької злочинності та її ознак;

- оцінити практику запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в зарубіжних країнах й виокремити найбільш перспективні для імплементації у правове поле України;

- охарактеризувати стан, структуру, динаміку та географію насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми в Україні;

- виокремити детермінанти, що впливають на вчинення корисливих насильницьких злочинів дітьми;

- визначити кримінологічно значущі ознаки дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини;

- сформулювати концептуальне бачення загальносоціальних заходів запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми;

- розробити спеціально-кримінологічні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми;

- запропонувати індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми.

Об'єкт дослідження – корислива насильницька злочинність як негативне соціальне явище, а також діяльність державних інституцій та громадськості у запобіганні її кримінально караних виявів.

Предмет дослідження – запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в Україні.

Методи дослідження репрезентовано системою загальнонаукових і спеціально-наукових методів, які обрано відповідно до теми цієї наукової розробки. Методологічну основу дисертації становить *діалектичний метод* наукового пізнання корисливої насильницької злочинності дітей та запобігання їй як цілісної теоретико-прикладної проблеми в межах усієї роботи (розділи 1–3). *Історико-правовий метод* використано для визначення ступеня розроблення вибраної тематики дослідження (підрозділ 1.1); *системно-структурний* – з метою надання кримінально-правової та кримінологічної характеристик, аналізу сутності досліджуваних категорій, їх предметно-компонентного складу (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.3, 2.4, 3.1); *компаративістський* – для виявлення особливостей запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в Україні та зарубіжних країнах, а також оцінки можливостей упровадження іноземного досвіду у вітчизняну правозастосовну практику (підрозділи 1.3, 3.2, 3.3); *контент-аналізу* – під час опрацювання матеріалів кримінальних проваджень за окремими кількісними та якісними параметрами з подальшою інтерпретацією одержаних результатів у дисертаційній роботі (підрозділи 2.1–2.3, 4.2, 4.3, 5.2, 5.3); *моделювання* – при використанні кримінологічних методик, проведенні експерименту, формулюванні висновків до розділів і загальних оцінок, а також пропозицій щодо удосконалення запобігання та практики його застосування (підрозділи 2.3, 3.2, 3.3); *логіко-нормативний* – для аналізу законодавчих та відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів з питань запобігання корисливим насильницьким злочинам органами державної влади (підрозділи 3.1, 3.2); *соціологічні* методи (анкетування, інтерв'ювання, спостереження) – з метою вивчення думок різних категорій респондентів з проблемних питань дослідження та з'ясування соціальної результативності відповідних правових норм й організаційних заходів (розділи 2–3); *статистичний* метод – для здійснення аналізу зібраних емпіричних даних, а також офіційної статистичної звітності (підрозділи 2.1, 2.3, 2.4, 3.2, 3.3).

Емпіричну базу дослідження становлять систематизовані матеріали

офіційної статистичної звітності Офісу Генерального прокурора, Державної судової адміністрації України, низки міжнародних організацій за період 2015–2021 рр.; результати вивчення матеріалів 268 кримінальних проваджень відкритих за ознаками ст. 115, 186, 187, 189, 289 Кримінального кодексу (КК) України упродовж 2015–2020 рр. з усіх областей країни; узагальнені дані анкетувань 81 оперативних працівників та 185 інспекторів ювенальної превенції Національної поліції з Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Київської, Львівської, Одеської, Харківської областей, міст Києва та Харкова; учеників 9–11 класів загальноосвітніх шкіл м. Києва (170 респондентів).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексним монографічним дослідженням теоретичних і практичних проблем запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в Україні в умовах дій кримінального, кримінального процесуального законодавства та правоохоронної практики щодо мінімізації репресивних заходів, впровадження новітніх кримінологічних технологій виховання, зокрема:

вперше:

– запропоновано авторське визначення корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми як суспільно-небезпечне, відносно масове, протиправне, корисливо-вмотивоване кримінально-каране діяння з використанням насильницької форми його реалізації, що вчиняється спеціальним суб'єктом – особою до 18 років;

– обґрунтовано (на основі аналізу статистичних показників за 2015–2021 рр.), що корислива насильницька злочинність дітей характеризується зміщенням вікового цензу у бік зменшення; збільшенням посягань на основні цінності людини (життя, здоров'я, свобода, власність), кількості особливо тяжких злочинів, учинених у складі організованих груп, у тому числі шляхом застосування зброї та вибухових речовин, у стані алкогольного або

наркотичного сп'яніння; новаціями, особливою жорстокістю та цинізмом, автономністю;

– на основі узагальнення зарубіжного досвіду виокремлені напрями проведення ефективних заходів запобігання корисливій насильницькій злочинності дітей в Україні (структурний; психологічний; ситуаційний) на спеціально-кримінологічному та індивідуально-профілактичному рівнях – використовуючи запропоновану та апробовану трирівневу профілактику й корекційну програму як складові системи запобіжних заходів;

удосконалено:

– зміст елементів кримінологічної характеристики корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми з виокремленням відомостей про стан, структуру й динаміку кримінально караних діянь цієї категорії, детермінанти, які сприяють їх учиненню, соціально-психологічних ознак дитини-правопорушника (учасників організованих груп, злочинних організацій, банд, інших формувань) і потерпілих, а також наведено кореляційні зв'язки між окремими елементами, зокрема, доведено зв'язок поведінки дитини й жертви зі ступенем латентності злочинів та ефективністю вжитих заходів запобігання;

– визначення ступеня впливу чинників на різних етапах розвитку конкретної ситуації вчинення корисливого насильницького злочину дитиною, які розподілено на психологічні (мотиви, установки, домагання та очікування, потреби й інтереси) та соціально-ситуаційні (безпосередньої та опосередкованої дії);

– зміст віктимізації як динамічного процесу, що обумовлений інтенсивністю кримінальних загроз, ступенем уразливості потерпілих, їх поведінкою, ймовірністю застосування корисливих насильницьких дій щодо них, можливістю повторної віктимізації (рецидив), а також модель злочинної поведінки у форматі відносин «дитина–потерпілий–конфліктна ситуація–жертва»;

– напрями співпраці органів ювенальної превенції Національної поліції України з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень у запобіганні корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми;

дістало подальший розвиток:

– характеристика поведінки дітей як зовнішнього чинника, що має істотний вплив на вчинення ними насильства з метою досягнення корисливих цілей, на основі якої запропонована типологія дітей (провокуюча, нейтральна, добровільна, примусова, випадкова);

– типологія дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, виходячи з огляду на їх суб'єктивні ознаки (активний, позитивний, протестний, змішаний);

– алгоритми (програми) дій працівників ювенальної превенції та оперативних підрозділів Національної поліції щодо запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми на основі стратегії випередження, яка включає виявлення осіб схильних до протиправних дій та постановку їх на профілактичний облік, своєчасне припинення злочинів на стадії підготовки або замаху;

– положення стосовно реабілітації дитини у рамках упровадження в Україні засад ювенальної юстиції з урахуванням мінімізації покарання, а також пропозиції щодо напрямів виправлення, які пов'язані з процесом позитивних змін в особистості дитини та створюють у неї готовність до самокерованої правослужняної поведінки й законодавчого забезпечення участі органів і служб у справах дітей, спеціальних установ та закладів, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень у такій психолого-педагогічній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та мають перспективи подальшого використання у:

законотворчій діяльності – шляхом запровадження міжнародних правових стандартів до Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 рр. та з метою удосконалення законодавчого забезпечення запобігання вчиненню дітьми злочинів та правопорушень;

практичній діяльності – при розробленні й удосконаленні відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, підготовці методичних рекомендацій з питань організації запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються дітьми;

освітньому процесі та науково-дослідній роботі – під час підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінології, адміністративної діяльності, а також при проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовки бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право» та в системі підвищення кваліфікації працівників Національної поліції України (акт Національної академії внутрішніх справ від 25 січня 2022 року.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені автором на науково-практичних конференціях, всеукраїнських науково-практичних конференціях і круглих столах:

«Віктимологічні засади корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми». Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвідомчого науково-практичного круглого столу (Київ, 4 листопада 2021 року), «Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми». Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 9–10 грудня 2021 р.), «Особливості кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини». Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в

умовах воєнного стану : матеріали науково-практичної конференції (Київ, 26 травня 2022 р.)

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено у семи наукових публікаціях, серед яких чотири статті – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, три статті – у збірниках тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (204 найменувань) і шести додатків, викладених на 15 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 264 сторінки, обсяг основного тексту – 202 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВИМ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

1.1. Стан дослідження та методологія вивчення запобігання корисливим насильницьким злочинам в Україні

Насильницьке заволодіння матеріальними благами – найдавніший спосіб незаконного збагачення. Відколи злочинна спільнота усвідомила його вигідність й ергономічність, продовжується масове відтворення корисливої насильницької злочинної практики, наслідки якої приголомшили людство сотнями тисяч скалічених і убитих людей як дійсно заможних, так і пересічних громадян. Поставивши доволі просте запитання: що нам відомо про корисливу насильницьку злочинність і як вона сприймається суспільством, більшість відповість про так звану вуличну злочинність і протиправну діяльність кримінальних угруповань. Однак усе набагато складніше. За проявами корисливої насильницької злочинності суспільство дізналося про грабіжників і розбійників, корисливих і найманих убивць, бандитів і вимагачів, викрадачів людей і транспорту, а також організовану злочинність і «кримінальних авторитетів». У 90-х роках ХХ ст. корисливі насильницькі злочинці виступили на передньому плані кривавого переділу власності, вчиняли резонансні напади і вбивства, наганяли жаху підприємців, влаштовували збройні сутички серед злочинних угруповань, звільняли шлях своїм лідерам до владних вершин у злочинному середовищі та обслуговували інтереси впливових кланово-олігархічних фінансових груп у боротьбі за сфери впливу і надприбутки [33, с. 6].

Положення, що стосуються формування корисливої спрямованості як невід'ємної складової мікросередовища антисуспільних установок особи, її поглядів та уявлень, а також особливостей соціалізації щодо насильницького досягнення результату, містить робота Ю. А. Дорохіної. Предметом дослідження стали корисливі посягання на особисту власність та їх попередження, зокрема автор запропонував поняття корисливої орієнтації, класифікував корисливі злочинні посягання, проаналізував причини цієї категорії злочинів, здійснив типологію злочинців, розробив заходи загальносоціального і спеціального попередження, надав рекомендації з удосконалення діяльності правоохоронних органів [55].

На сьогоднішній день, в Україні опубліковано низку монографічних досліджень, у яких здійснено науковий аналіз окремих видів корисливих насильницьких злочинів, а також розроблено окремі аспекти проблеми запобігання корисливим насильницьким злочинам. Зокрема, на початку 90-х років В. І. Борисов і В. М. Куц у роботі «Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации» (1995) запропонували класифікувати умисні вбивства, що вчиняються із корисливих мотивів, на чотири різновиди: з метою отримання усіляких матеріальних благ; для набуття майнових прав; для позбавлення від обов'язків майнового характеру; з метою досягнення іншої матеріальної вигоди [15].

У 1998 р. В. В. Василевичем у дисертаційній роботі «Боротьба з озброєними формами організованої злочинності корисливого насильницького спрямування» (1998 р.) досліджено питання теоретичного і практичного характеру, пов'язані з проблемами боротьби з озброєними формами організованої злочинності корисливого насильницького спрямування, аналізом їх кримінологічної характеристики та з комплексним кримінологічно-профілактичним впливом на криміногенні чинники, що їх породжують. Варто погодитися, що злочинна діяльність носить постійний характер, пов'язана зі вчиненням майнових злочинів або злочинів, супроводжуваних насильством, практикуються на вчиненні одного,

максимум двох видів злочинів шляхом відкритого нападу, із застосуванням зброї, нерідко з нанесенням потерпілому пошкоджень, здійсненням убивств. Найчастіше це напади на банки, інкасаторів, магазини, бари, кафе [18; 19]. Автором надано поняття озброєних форм організованої злочинності корисливої насильницької спрямованості, виділяє їх ознаки, пропонує класифікацію; розглядає коло питань пов'язаних із заходами загальносоціального та спеціально-кримінологічного впливу на прояви досліджуваного виду злочинності; тощо [18].

На початку XXI ст. Н. М. Яницькою висвітлено комплекс питань щодо проблем боротьби з груповою корисливо-насильницькою злочинністю молоді (2000 р.). Підкреслено, що злочинність набуває в Україні все більш організованого характеру. Наголошено, що змінилася кримінологічна характеристика і структура злочинних угруповань. Доведено, що найбільш розповсюдженими злочинами, які мають корисливу насильницьку спрямованість, є розбій, грабіж, вимагання, вбивство з корисливих мотивів. Виділено дві вікові групи злочинців: 14–17 та 18–28 років. Зазначено, що групова корисливо-насильницька злочинність молоді характеризується високим рівнем корпоративності, наявністю лідерів, які планують діяльність групи, жорсткою внутрішньогруповою ієрархією, чітким розподілом ролей та функцій між учасниками групи, конспірацією злочинної діяльності. Особливу увагу приділено розробці заходів загальносоціальної, спеціально-кримінологічної та віктимологічної профілактики групових корисливих насильницьких злочинів молоді, удосконаленню чинного кримінального законодавства, яке встановлює відповідальність за злочини [200].

У монографії В. С. Батиргарєєвої «Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло» (2003) досліджується кримінологічна та кримінально-правова характеристика цих злочинів, причини та умови їх вчинення, особа потерпілого. Автором емпірично доведено, що кожний четвертий розбій, поєднаний із проникненням у житло, закінчується вбивством потерпілого [7].

Дисертація О. Ю. Юрченко присвячена дослідженню віктимної поведінки потерпілих від тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи. У цій роботі проаналізовані різноманітні види віктимної поведінки, створена типологія жертв від розглядуваного виду злочинів, запропоновано комплекс заходів щодо віктимологічного запобігання тяжким насильницьким злочинам і створення віктимологічної програми профілактики тяжкої насильницької злочинності проти особи [199].

У роботі «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом» В. В. Голіна на основі емпіричного матеріалу розглянув кримінологічну характеристику бандитизму, типологію банд, основні кримінологічні риси особи злочинця – організатора банди та детермінацію бандитизму в Україні; запропонував стратегічні і тактичні заходи боротьби з бандитизмом. За даними дослідника, у 75 % бандитських посягань банди ставили за мету напад на окремих осіб для заволодіння їхнім майном та вбивства [31].

Викликає не аби який інтерес монографія О. М. Литвака «Держава і злочинність», у якій вперше введено до наукового обігу термін «корисливе насильство». Автор наполягав на тому, що насильницькі корисливі злочини поєднують корисливі спонукання з агресивними, а саме насильницькими засобами їх досягнення. Крім того, було розроблено авторську класифікацію грабежів і розбоїв на три групи: вуличні, квартирні та дорожні, а також окреслено кримінологічну специфіку їх вчинення [108, с. 48-50].

Також, досить вагоме теоретико-прикладне підґрунтя за цим напрямом зробив В. А. Мисливий у своїй докторській дисертації «Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» (2005 р.) [121], у якій серед злочинів, підданих авторському аналізу, зазначений і той, що визначений в ст. 289 КК України «Незаконне заволодіння транспортним засобом», а саме – ним досліджено склад цього злочину, встановлені теоретичні та практичні

проблеми у даному напрямі, а також розроблені науково-обґрунтовані шляхи їх вирішення.

Аналогічні наукові підходи з означеної проблематики використали також у своїх дисертаційних дослідженнях Айман А. М. аль О. «Кримінальна відповідальність за крадіжку і відмінність її від суміжних злочинів за кримінальним правом Йорданії (історія і сучасність) (2002 р.) [1], Іванов Ю. Ф. «Боротьба зі злочинними посяганнями на власність, предметом яких є автотранспортні засоби (кримінально-правові та кримінологічні аспекти) (1999 р.) [74]. У свою чергу, С. О. Колб, визначив зміст спеціально-кримінологічного запобігання незаконному заволодінню транспортними засобами, під яким варто розуміється сукупність заходів боротьби із злочинністю, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, що спрямована на усунення причин та умов, які породжують і сприяють цьому виду злочину, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях злочинної поведінки. Обґрунтовано проведення наступних заходів у цьому напрямі та більш ефективного використання: негласних співробітників; учасників організованих злочинних угруповань; спеціальних технічних засобів. Доведено, що у змісті даного запобігання злочинам (кримінологічній профілактиці; відверненні злочинів; припиненні злочинів) у сучасній кримінологічній ситуації, що склалась в Україні, пріоритетними мають стати активні контрзаходи, що здійснюються спеціалізованими суб'єктами запобігання злочинам (у першу чергу, правоохоронними органами), а саме: заходи переконання; різні форми примусу; застереження; допомога особам, звільненим з місць позбавлення волі; адміністративний нагляд [81].

З огляду на удосконалення кримінологічних засад запобігання зазначеному злочину, значне теоретико-прикладне підґрунтя створили у своїх наукових розробках: А. П. Закалюк «Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х книгах» (2007 р.) [63; 64; 65]; В. В. Голіна «Запобігання злочинності (теорія і практика)» (2011 р.) [30];

О. М. Литвинов «Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні» (2008 р.) [112]; О. Г. Кулик «Злочинність в Україні: теорія і практика кримінологічного дослідження» (2013 р.) [102]; О. М. Джужа «Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма» (2015 р.) [46; 47] та інші вчені.

З урахуванням змісту предмета даного дослідження, не можна було залишити поза увагою також й дисертаційні дослідження Д. О. Балабанової «Теорія криміналізації» (2007 р.) [4]; О. М. Литвака «Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект)» (2001 р.) [109].

Не залишились осторонь розробки проблем, що є дотичними до змісту даного дослідження, й учені інших наукових спеціальностей. У цьому контексті важливими результати пошуків, проведених В. В. Тищенком у дисертації «Концептуальные основы расследования корыстно-насильственных преступлений» (2003) [184], в якому було проведено криміналістичний аналіз корисливих насильницьких злочинів, розроблено їх криміналістичну характеристику, а також запропоновано типові моделі з тактики розслідування даних злочинів; Р. М. Шехавцова «Форми та способи протидії розслідування злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчиненими організованими групами, злочинними організаціями)» (2003 р.) [193]; А. Г. Солодовниковим «Особенности расследования нападів з метою заволодіння чужим майном, вчинених організованими групами» (2008 р.) [169].

Викликає певний інтерес робота В. В. Бедриківського та О. М. Литвинова, в якій наголошено, що загальнодержавні запобіжні заходи політичного й антикорупційного характеру повинні бути спрямовані на усунення можливостей проникнення кримінальних елементів і їх ставлеників до органів влади та мінімізації їх впливу на діяльність основних інститутів держави. З цією метою необхідне чітке законодавче регулювання питань контролю майнових статків депутатів й урядовців та внесення відповідних змін і доповнень до виборчого законодавства України [9, с. 127].

У дисертаційному дослідженні А. О. Йосипів «Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ», зокрема, запропоновано поняття «особи злочинця, що вчиняє насильницькі злочини», визначено його основні ознаки, виокремлено найбільш важливі у віктимологічному сенсі особистісні характеристики жертв, які детермінують їх підвищену віктимність. Значна увага приділяється факторам, в основі яких є суперечності в соціально-економічній, соціально-психологічній, соціально-культурній, організаційно-управлінській, сімейно-побутовій та інших сферах життєдіяльності, що впливають на формування злочинної поведінки неповнолітніх [78].

У контексті предмету дослідження вагомими науковими працями є монографії Б. М. Головкіна «Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання», в якій сформульовано поняття корисливої насильницької злочинності, досліджено її кількісні і якісні характеристики; вивчено особу корисливого насильницького злочинця, проаналізовано формування його спрямованості та специфіку злочинної поведінки; визначено особливості детермінації цього виду злочинності, а також запропоновано комплекс засобів запобігання корисливій насильницькій злочинності та її проявам [33] та С. Ф. Денисова «Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні» (2011), яка присвячена аналізу кримінологічних показників корисливо-насильницької, групової та організованої злочинності молоді [43].

У дослідженні А. В. Півня «Кримінологічна характеристика і профілактика вуличної насильницької злочинності» сформульовано низку теоретичних положень, зокрема, розроблено поняття вуличної насильницької злочинності, системоутворювальними факторами якої є територія, що характеризує місце вчинення злочину сферою вулиці як функціональної зони міста та спосіб учинення злочину – насильство, як фізичне, так і психічне. Розроблено авторське визначення поняття вулиці як вільної для доступу, включеної в інфраструктуру населеного пункту території, яка визначається

тимчасовою та просторовою нерівномірністю соціального контролю і переважно анонімністю поведінки. У дисертації наголошено на зростанні ролі неповнолітніх у вчиненні вуличних насильницьких злочинів, а також на формуванні особистості неповнолітнього злочинця під впливом несприятливого вуличного середовища [138].

Кримінологічній характеристиці особи неповнолітнього корисливого насильницького злочинця в Україні присвячена робота М. О. Маршуби, у якій вирішено теоретичні та практичні проблеми організації процесу вивчення особи неповнолітнього корисливого насильницького злочинця в Україні та розроблено перспективні заходи запобігання цьому різновиду злочинних проявів з урахуванням визначальних рис та властивостей особи неповнолітнього правопорушника. З'ясовано кримінологічні та психологічні аспекти, що є підґрунтям пізнання особи неповнолітнього правопорушника, який вчиняє корисливі насильницькі злочини. Розглянуто зміст та обсяг поняття особи злочинця цього виду, здійснено кримінологічний аналіз основних кількісно-якісних показників і тенденцій корисливої насильницької злочинності неповнолітніх. Висвітлено соціально-демографічний, кримінально-правовий та морально-психологічний блоки кримінологічної характеристики особи неповнолітнього корисливого насильницького злочинця, проведено типологію цих злочинців за складним критерієм їх поділу. На підставі поглибленого аналізу чинників макро- та мікросередовищного характеру розкрито механізм їх впливу на формування криміногенних рис і властивостей особи неповнолітнього корисливого насильницького злочинця. Проведено огляд загальних положень запобігання корисливо-насильницькій злочинності в Україні з урахуванням особистісних характеристик особи злочинця відповідного виду. Результати, одержані під час всебічного розгляду особи неповнолітнього корисливого насильницького злочинця, покладено в основу запропонованої системи корекції особи, яка виявляє у своїй поведінці корисливі насильницькі нахили, та поведінки неповнолітнього, який вже вчинив корисливий насильницький злочин [118].

Монографія О. М. Храмцова «Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства» (2015) присвячена комплексному дослідженню теоретичних та практичних питань сучасного стану насильства в Україні. Автор всебічно дослідив питання кримінально-правового забезпечення протидії насильницькій злочинності та запропонував комплекс заходів спрямованих на вдосконалення практики протидії зазначеного виду злочинності [190].

У дослідженні Д. В. Петрова «Кримінологічна характеристика та запобігання грабегам і розбоям, що вчиняються неповнолітніми у громадських місцях» висвітлено методологічні засади дослідження грабегів і розбоїв, що вчиняють неповнолітні у громадських місцях. Здійснено загальну кримінологічну характеристику цих груп злочинів. Проаналізовано основні показники їх рівня, структури та динаміки. Висвітлено характерні риси й особливості формування особистості неповнолітнього грабіжника і розбійника. Охарактеризовано причини та умови вчинення неповнолітніми грабегів і розбоїв у громадських місцях. Зокрема, детально досліджено такі фактори, як: криміналізація молодіжного середовища, недоліки діяльності правоохоронних органів та вплив конкретної життєвої ситуації й віктимної поведінки потерпілих на виникнення і реалізацію умислу в неповнолітнього щодо заволодіння чужим майном шляхом грабежу чи розбою [137].

В умовах нового КПК України, В. В. Семененком у роботі «Кримінологічна характеристика та запобігання грабегам в Україні» (2017 р.) висвітлено комплекс питань теоретичного і практичного характеру, пов'язаних з висвітленням кримінологічної характеристики грабегів в Україні та розробленні на цій основі пропозицій щодо вдосконалення заходів запобігання ним в Україні. Розкрито стан дослідження та методологію вивчення запобігання грабегам в Україні, історико-правову генезу кримінальної відповідальності за грабежі, поняття «грабежу як кримінально-правового явища», його основні ознаки та сформульовано власне визначення даного поняття, а також кримінологічну характеристику грабегів і

систематизовано їх детермінанти. На цій основі, з урахуванням результатів всебічного аналізу стану досліджень у науці проблем грабежів, отриманих емпіричних матеріалів, історичного, зарубіжного досвіду, сформульовано відповідні пропозиції щодо вдосконалення заходів запобігання грабежам на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях, а також сформульовано пропозиції щодо налагодження плідної взаємодії органів та підрозділів Національної поліції у запобіжній діяльності цим злочинам [157].

У 2019 році у Державному науково-дослідному інституті МВС України захищено дисертаційне дослідження Л. В. Лісніченко «Кримінологічна характеристика і заходи запобігання грабежам та розбійним нападам», у якій розглянуто історичний розвиток інституту кримінальної відповідальності за вчинення грабежів та розбійних нападів, розкрито кримінально-правові та кримінологічні засади протидії грабежам та розбійним нападам на сьогодні, досліджено стан наукової розробки проблеми запобігання цим злочинам. Проаналізовано стан та динаміку грабежів та розбійних нападів в Україні за період 1992–2018 років, розкрито притаманні їм тенденції та закономірності. Розроблено комплексну кримінологічну характеристику цих діянь, охарактеризовано ознаки місця, часу, способу та обстановки вчинення грабежів та розбійних нападів. Встановлено основні кримінологічні ознаки осіб, які вчиняють грабежі та розбійні напади. Визначено комплекс причин та умов, що сприяють вчиненню грабежів та розбійних нападів. На цій основі запропоновано систему найбільш ефективних та дієвих загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання грабежам і розбійним нападам. Названо основні спеціально-кримінологічні заходи запобігання грабежам і розбійним нападам органами та підрозділами системи МВС [114].

Особливий інтерес викликає робота М. О. Семенишина «Теорія та практика запобігання корисливо-насильницьким злочинам органами та підрозділами Національної поліції України (за матеріалами операції Об'єднаних сил)» [163]. Дисертацію присвячено комплексному дослідженню

кримінологічних проблем запобігання корисливо-насильницькій злочинності в Україні. Уперше поставлено й вирішено наукову проблему розроблення цілісного доктринального підходу до формування концепції запобігання корисливої насильницької злочинності, що надало можливість обґрунтувати пропозиції, спрямовані на удосконалення законодавства та практики його застосування органами і підрозділами поліції. Обґрунтовано, що злочинність на території ООС характеризується щорічним збільшенням кількості особливо тяжких злочинів, учинених у складі організованих груп і злочинних організацій, у тому числі шляхом застосування вогнепальної зброї та вибухових речовин, неконкурентних методів фінансово-господарської діяльності, зрошення з корумпованим чиновництвом і професійним криміналітетом, що загалом негативно впливає на суспільний розвиток в умовах збройної агресії, загострення внутрішньополітичної конфронтації та економічної нестабільності.

Також варто зазначити, що за останні роки кримінально-правова характеристика корисливих насильницьких злочинів стала об'єктом дослідження у кандидатських дисертаціях Ж. Б. Хчояна «Кримінальна відповідальність за розбій за правом України та Італії» (Київ, 2006 р.), О. О. Горішного «Кримінально-правова характеристика розбою» (Харків, 2010 р.), І. І. Гуня «Кримінально-правова характеристика насильницьких злочинів проти власності» (Харків, 2012 р.), М. В. Карп'юк «Насильницькі злочини проти власності за кримінальним правом України та Республіки Польща: порівняльний аспект» (Львів, 2016 р.) А. П. Рублевського «Кримінальна відповідальність за розбій» (Одеса, 2005 р.) та деяких інших вчених. У межах порівняльного аналізу кримінального законодавства України та зарубіжних країн цій проблемі приділили увагу такі вчені: М. І. Хавронюк (2007 р.), А. В. Савченко (2008 р.), Ю. А. Дорохіна (2017 р.), К. В. Паламарчук (2017 р.), А. М. Соловйова (2019 р.).

На дисертаційному рівні окремі питання пізнання злочинності неповнолітніх та вироблення науково-практичних рекомендацій щодо її запобігання і протидії в руслі

юридичних (правничих) наук досліджувались: О. І. Анатольєва (2003), Ю. А. Абросімова (2007), В. М. Анисимков (1998), В. А. Бадира (2005), І. В. Баклан (2008), І. О. Бандурка (2016), Н. Л. Березовська (2010), О. О. Білоусова (2012), С. Б. Бімурзін (1999), О. І. Бугера (2006); В. М. Бурдін, (2001), І. П. Васильківська (2001), Є. М. Вечерова (2010), А. Є. Голубов (2005), Т. О. Гончар (2004); О. В. Дащенко (2009), В. В. Дзунза (2005), Г. О. Єремій (2011), В. А. Жабський (1999), Т. С. Жукова (2011), І. Л. Іваненко (2005), Т. Л. Кальченко (2004), Я. М. Квітка (2002), Ю. І. Ковальчук (2007), А. Ю. Коновалова (2012), М. І. Копетюк (2008), Т. І. Короткова (1966), М. М. Корчовий (2000), С. С. Косенко (2004), Я. П. Кравченко (2016), Н. І. Крюкова (1997), С. І. Курганов (1999), М. П. Легецький (2004), М. В. Логвінова (2006), А. І. Міллер (1982), Н. М. Мирошніченко (2013), А. А. Митрофанов (2004), І. І. Митрофанов (2009), О. С. Моргун (2013), Мохаммад Абдель Карім Муса Аль-Нсур (2002), О. І. Напиральська (2010), О. С. Осипова (2014), В. В. Попандопуло (2007), К. Т. Ростов (1998), Н. С. Скриннікова (2012), О. С. Стеблинська (2008), С. В. Стецура (2003), Г. І. Сиздикова (1985), Д. М. Тичина (2010), О. Ю. Юрченко (2004), Н. С. Юзікова (2017), О. О. Ямкова (2004), Н. В. Яницька (2000); *психологічних*: Т. І. Бессонова (2006), Р. І. Благута (2006), Н. П. Бурмака (2003), Г. А. Виленская (2000), Н. В. Малиш (2005), О. М. Павлик (2005), Н. О. Ряхіна (2007), Н. Г. Рудюк (2006), Є. О. Смирнова (1997), Н. О. Сущенко (2007), Н. П. Тарнавська (2007), О. А. Таротенко (2003), Л. М. Федоренко (2011), І. О. Ярмиш (2003); *педагогічних*: Т. А. Андронюк (2002), Н. А. Зобенко (2007), І. І. Парфанович (2002), В. І. Ролінський (2005), І. А. Хозраткулова (2003), С. Ю. Чернета (2005); *соціологічних*: А. А. Бесєдін (2002), Л. А. Пірог (2005); *медичних* наук вивчали такі вчені: І. А. Белінська (2000), В. К. Задорожний (2006), Р. І. Ісаков (2006), О. В. Катілов (2006), Г. М. Кожина (2006), В. В. Слюсар (1997), Г. В. Чухраєва (2000); державного управління: Л. Ф. Кривачук (2004). Контент-аналіз вищевказаних робіт дає підстави стверджувати, що незважаючи на численні наукові праці присвячені окремим аспектам злочинності неповнолітніх та заходам запобігання і протидії їй, на сьогодні відсутнє фундаментальне дослідження проблематики злочинності корисливо насильницької злочинності дітей у контексті соціалізуючих функцій інститутів українського суспільства від дефінітивного аналізу понять, що охоплюють вказану тематику, до формування комплексних оптимальних заходів запобігання цьому негативному явищу.

Формування нових підходів у ставленні суспільства до проблеми злочинності дітей та запобігання і протидії їй у межах інституціонального функціонування системи забезпечення прийняттого простору для соціалізації

дітей в Україні потребує від учених – суспільствознавців узагальнення багатовікового досвіду у цьому напрямку. У цьому контексті можна розглядати й дослідження особистості дитини, причин, умов, чинників та факторів, що детермінують мотивацію до злочинної поведінки частини неповнолітніх. На наш погляд, закономірності розвитку, теорія та практика запобігання кримінальним правопорушенням дітей в умовах трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні, які обумовлюють особливості, тенденції, складові злочинності, проблеми криміналізації та віктимізації середовища дитини ще недостатньо розкриті. Не були об'єктом окремої кримінологічної уваги проблеми соціальної обумовленості корисливої насильницької злочинності дітей та ефективної програми запобігання їй у контексті функціонування та дисфункціональних відхилень інститутів суспільства.

Соціально прийнятний розвиток особистості дитини у контексті функціонування соціальних інститутів у межах економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-виховних та інших відносин, забезпечують формування мотивації до позитивної активності дитини. У межах цього процесу відбувається адаптація інституціональних стандартів, що затвердилися в суспільстві й державі, які визначають економічні, правові, політичні, моральні та інші аспекти життя суспільства, тобто тут тісно переплітаються функції, властиві багатьом іншим інститутам. Таким чином, формування мотивації до соціально прийнятної поведінки дитини відбувається у межах ставлення суспільства до прийнятного розвитку особистості дитини.

У той же час, розроблення кримінологічних засад запобігання корисливим насильницьким кримінальним правопорушенням (теорії запобігання кримінальним правопорушенням), зважаючи на її становлення та перші кроки формування, також підтверджує актуальність і необхідність проведення теоретико-методологічного пізнання цього напрямку запобігання. Справедливим видається твердження М. І. Панова про те, що цінність й

унікальність кожної дослідницької роботи у кримінальній сфері залежить від правильного вибору конкретних методів наукових досліджень, з'ясування їх сутності та значення [132, с. 25]. *Провідною тезою запропонованої роботи є той постулат, що запобігання корисливим насильницьким злочинам – напрям боротьби, що вимагає пошуку нових видів запобігання, або оновлення вже апробованих, в яких би максимально зберігалися права і свободи людини, мінімізувався вплив та зберігався захист жертв від злочинних посягань.*

Методологія та методика вивчення злочинності – частина науки кримінології, яка вивчає базові принципи кримінологічного пізнання, а також особливості застосування загальних, спеціальних та окремих наукових методів для аналізу кримінологічної проблематики. Це дає змогу глибше проникнути у сутність досліджуваних явищ та успішно вирішувати поставлені завдання [101].

На сьогоднішній день для вітчизняної кримінологічної науки характерним є наявність значної кількості фундаментальних наукових та методологічних підходів до визначення природи та сутності злочинності. Так, І. М. Даньшин зазначає, що злочинність - це відносно масове, історично мінливе явище, що має певну територіальну та часову поширеність, і являє собою цілісну, засновану на статистичних закономірностях, систему одиничних суспільно небезпечних діянь, заборонених кримінальним законом. Окрім того, що злочинність – соціальне явище, вчений вказував на те, що злочинність – це збірне поняття, що є органічною, а не арифметичною сукупністю суспільно небезпечних діянь [42, с. 53-55].

Дещо подібне визначення злочинності надає О. М. Литвак: як відносно масове явище кожного суспільства, що складається із сукупності окреслених кримінальним законом діянь, скоєних на тій чи іншій території протягом певного часового проміжку [110, с. 9].

У свою чергу, І. К. Туркевич, зазначає, що злочинність – це відносно масове, суспільно небезпечне, історично мінливе, соціальне й кримінально-правове явище, яке виникло на певному етапі розвитку суспільства і

складається із системи злочинів і осіб, які їх вчинили за певний час на відповідній території [189, с. 19].

Відомий кримінолог В. М. Дрьомін пропонує праксеологічний підхід до пізнання злочинності, розуміння злочинності як предметної діяльності і соціальної практики. Учений обґрунтовує, що злочинність, являючи собою результат особливої за своїми мотивами, метою і морально-правовими оцінками предметної діяльності, виступає лише як один із проявів людської активності й перебуває в закономірних зв'язках з іншими видами діяльності людини [57, с. 97-100].

До того ж, на думку науковця, злочинність у соціальному і психологічному аспектах є, перш за все, продуктом діяльності людини, результатом її соціальної активності і виявляється у масових щоденних практиках, які можна позначити терміном «кримінальні практики», що фактично постають як соціальні інститути [56, с. 71].

А. Ф. Зелінський визначав злочинність як масовий прояв деструктивності у поведінці людей, що виражається у системі передбачених кримінальним законом діянь, вчинених на даній території або серед членів певних соціальних груп протягом одного року або якоїсь його частини [71, с. 54-55].

О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко визначають злочинність як соціально-правове явище, історично мінливе, що становить систему (сукупність) злочинів, вчинених у певній державі (регіоні) за той чи інший період, унаслідок певних причин і яке підпорядковане статистичним закономірностям [5, с. 7].

Б. М. Головкін зазначає, що є наявна ситуація, за якої центральна категорія кримінологічної науки (поняття «злочинність») належить до найменш визначеної, найбільш суперечливої і методологічно застарілої. Вчений визначає, що кримінальна реальність (злочинність) являє собою історично усвідомлену антисупільну форму людського буття, виражену в

протиправній діяльності системного характеру в конкретних умовах простору й часу [36, с. 39].

Отже, незважаючи на значну кількість різних методологічних підходів щодо визначення сутності злочинності, всіх їх умовно можна згрупувати на два основні напрямки: перший – статистичний, представники такого напрямку розглядають злочинність через сукупність (систему) злочинів, вчинених на певній території за певний проміжок часу; другий – соціальний, представники такого напрямку визначають злочинність як прояв певної соціальної активності (діяльності) членів соціуму.

Враховуючи специфіку дослідження запобігання кримінальним правопорушенням в Україні, методологія цього дослідження має враховувати, насамперед, злочинність як явище правової дійсності, динаміку злочинності, детермінанти, особу злочинця, жертву злочинного посягання, й соціальні групи, систему заходів запобігання та віктимологічну безпеку.

Під час дослідження проблематики запобігання корисливим насильницьким злочинам дітей необхідно керуватися об'єктивним підходом, що передбачає необхідність вивчення заходів запобігання у всій їх багатогранності, виходячи із сукупності причин і умов, що їх породжують, територіальних особливостей, особи злочинця та заходів кримінологічного реагування на них.

У цьому контексті важливим є висновок про те, що методологічною основою будь-якого кримінологічного дослідження є, *по-перше, загальнофілософська методологія* (основні принципи, закони і категорії діалектики). Діалектичний метод пізнання складається із різних проявів, які перебувають у відношенні єдності та боротьби протиріч, переходу кількісних змін у якісні, запереченні попереднього стану поточним; *по-друге, системний підхід*, який у своїй основі є виявом діалектичного методу і тому є загальнонауковою методологією дослідження, що опосередковує застосування діалектики до всієї галузі знань і вживаної у всіх сферах науки, техніки й управління. Це об'єднує системний підхід з філософською

методологією, через що він посідає «проміжне місце» між філософським і спеціально-науковим пізнанням і має особливе методологічне значення для дослідження соціальних процесів та явищ.

З філософських позицій у методологію кожної окремо взятої наукової теорії входять три структурні блоки: концептуальні ідеї, принципи і методи пізнання. При цьому елементи першого блоку пов'язані з визначенням горизонтів пізнання, другого – з організацією конкретного пізнавального процесу, а елементи третього блоку забезпечують розкриття та теоретичне віддзеркалення змісту виділеної наочної галузі [92; 96; 49; 101].

Методологічні проблеми конкретних наук, зокрема, і щодо застосування нових методів дослідження, без сумніву, становлять значний інтерес для розвитку таких наук, наукових дисциплін і напрямів діяльності, як кримінологія, теорія управління, державне управління, управління в конкретних сферах суспільного життя, у тому числі й у сфері забезпечення правопорядку, соціального контролю злочинності, а також віктимологічного забезпечення безпеки та віктимологічного запобігання злочинності [46, с. 73-74; 52].

При здійсненні дослідження можуть використовуватися практично всі *загальнонаукові методи пізнання*, зокрема такі, як абстрагування, узагальнення, формалізація, аналіз і синтез, індукція і дедукція, історичний і логічний, структурно-функціональний аналіз тощо. Загальнонаукові методи пізнання – це загальні способи дослідження процесів і явищ, а також тенденцій їх змін у різних галузях науки. Але оскільки кримінологічні дослідження злочинності у широкому значенні – це один із видів соціального дослідження, то слід застосовувати насамперед методи соціології, соціології права [170, с. 112], зважаючи на особливості предмета та зміст кримінології. Йдеться про такі методологічні принципи, як принцип (або правило) об'єктивності Е. Дюркгейма [60] й історико-порівняльний метод, що є одним з найстаріших методів соціології права [27; 170]; методи аналізу документів, юридичних і неюридичних [11]; методи вивчення соціальних фактів (явищ),

які, у свою чергу, поділяються на дві великі групи: методи спостереження та експериментування. До перших, зазвичай, відносять, монографічне (якісне) дослідження, кількісний аналіз, статистичні джерела, що використовуються соціологією права, опитування (анкетування, інтерв'ю), аналіз кількісних і якісних даних. До других – лабораторний експеримент, тест (своєрідна форма інтелектуального експериментування) і правовий (законодавчий) експеримент.

За твердженням М. І. Панова, компаративний метод зумовлюється потребою у формуванні власного національного кримінального законодавства, яке відповідало б сучасним світовим тенденціям правового розвитку і міжнародним стандартам, особливо у сфері кримінально-правової охорони прав та свобод людини і громадянина. Цей метод дозволяє вийти за межі своєї національної системи права, дослідити проблеми юридичної науки і практики з кримінального права інших держав, розширити рамки наукових пошуків, здійснити обмін кримінально-правовою інформацією, врахувати як позитивний, так і негативний досвід у законотворчості й у правозастосуванні інших держав. Цей метод дозволяє використати виявлене позитивне у досвіді інших держав з проблем кримінального права і сформулювати пропозиції з удосконалення чинного кримінального законодавства України і практики його застосування [131, с. 95].

Ми не можемо ігнорувати суто прогностичних та праксеологічних аспектів застосування цього методу пізнання. Їх значення має визначаючий характер для науки кримінального права. Однак не можна забувати про те, що застосування цього методу має різні значення (як теоретичні, так і суто практичні), які проявляються комплексно. За О. О. Житним, «основне завдання кримінально-правових досліджень, предметом яких є зарубіжне кримінальне законодавство, кримінальне право іноземних держав – порівняти різні національні кримінально-правові системи та виявити позитивний або негативний досвід з метою запозичення першого або запобігання другому. Такого роду наукові розвідки сприяють правовій

аккультурації шляхом обґрунтування потреб запозичення, перенесення елементів кримінального права інших національних правових систем у кримінальне право України як способу модернізації цієї галузі» [62, с. 11]. Як вірно зазначив Є. С. Назимко, такі вчені використовують комплексний підхід до мети застосування компаративістики у кримінально-правових дослідженнях [124, с. 615-617].

У кримінології активно застосовується метод *системного підходу*. Він дає можливість дослідити об'єкт в єдності значної кількості взаємодіючих елементів, а якість об'єкта визначити не стільки набором складових його елементів, скільки характером взаємодії між ними. Тому неможливо дати адекватну кримінологічну оцінку злочину доти, доки не будуть детально досліджені всі внутрішні зв'язки та обставини, які у своїй сукупності створили умови його вчинення, тим чи іншим чином вплинули на злочинну поведінку, сформували мотивацій-ну готовність злочинця до протиправних дій [123, с. 91].

На думку, Б. М. Головкина системний принцип пізнання корисливої насильницької злочинності передбачає міждисциплінарний підхід до вивчення цього складного й багатоаспектного явища суспільного буття. Тільки шляхом синтезу філософських, соціологічних, психологічних, економічних, політико-ідеологічних, педагогічних знань і теоретичних напрацювань наук кримінально-правового циклу з досліджуваної проблематики можна вийти на якісно новий рівень цілісного пізнання об'єкта, створити нову теоретичну модель, що базуватиметься на єдності різноманіття багатогранних форм і проявів цього явища, розкритті не тільки специфічних предметних закономірностей, а й з'ясуванні місця та ролі феномену у більш широкій системі взаємозв'язків суспільних явищ та процесів соціальної дійсності [33, с. 28].

Загальнонауковий метод *структурно-функціонального аналізу* дає можливість дослідити обмеження криміногенних проявів шляхом ефективного застосування заходів запобігання, які у взаємодії з іншими

елементами становлять цілісну систему заходів запобігання окремим злочинам і злочинності загалом.

Для з'ясування особливостей ціннісно-нормативної та мотиваційної сфер психіки корисливих насильницьких осіб, було звернуто увагу на психологічні тестові методики: «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості», «Вольові якості особистості», «Схильність до афективної поведінки».

Технологія *психолого-педагогічного супроводження* є індивідуальною, вона включає в себе збір інформації, первинне формулювання проблеми, психолого-педагогічну діагностику, розроблення рекомендацій для працівників Національної поліції України. У нашому варіанті вона була реалізована у вигляді психокорекційної програми, до якої залучалися особи, які вчинили корисливі насильницькі злочини. Методика побудови такої програми складалася із трьох послідовних етапів та відповідала вимогам структури психологічного експерименту. В методиці автором розглянуто та перевірено вихідні показники, що характеризують специфіку проблеми.

Відповідно, було враховано принцип корекційної спрямованості, який дав можливість втілення диференційованого підходу. Корекція недоліків розвитку пізнавальної діяльності та загального психофізичного розвитку, виправлення недоліків інтелектуального й психоемоційного розвитку дітей загалом та дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, зокрема, як відомо, досягається у процесі навчання.

На основі наданої вище кримінологічної характеристики особи-злочинця, який вчинює корисливі насильницькі злочини (у тому числі і дітей), та наявних у науковій літературі й авторських спостережень стосовно психологічних особливостей таких дітей, ми визначили психодіагностичний інструментарій, за допомогою якого можна ефективно працювати саме з цією категорією, та провели діагностичне дослідження.

Найбільш релевантними для вивчення рис особистості цієї категорії дітей є методики, що діагностують особливості їх психоемоційного розвитку

та самооцінки, зокрема: «Самооцінка мотивації схвалення» (Д. Марлоу); «Самооцінка направленості конфлікту»; «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (адаптація Гоштаутаса, Семенова та Ядова); «Сходинки самооцінки»; Патохарактерологічний діагностичний опитувальник О. Лічка; «Незакінчені речення» (модифікація «Бачення сімейних відносин»); «Структура особистості та колірний тест М. Люшера»; «Визначення типу професій».

Методики ці відносно доступні та економні в часі; крім того, їх ігрова форма надає можливість уже на діагностичному етапі проводити прихований психологічний тренінг корисних у конструктивному спілкуванні навичок та насильницькому досягненні результату.

Таким чином, у контексті загальної діалектичної методології розглянуто сукупність статистичних, правових, соціологічних та психологічних методів, які використовуються при проведенні кримінологічних досліджень.

Методики суцільного та вибіркового статистичного дослідження застосовуються для вивчення кількісно-якісних показників ступеня віктимізації та рівня віктимності, закономірностей розвитку типових кримінологічних ситуацій на територіях Донецької та Луганської областей, аналізу різних масивів даних про стан злочинності (Єдиний облік заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, Єдиний реєстр досудових розслідувань, Єдиний державний реєстр судових рішень та ін.). Соціологічний інструментарій досліджень корисливої насильницької злочинності включає в себе результати проведених методами анкетування та інтерв'ювання опитувань різних категорій респондентів (злочинців, населення на певній території, окремих категорій громадян, жертв злочинів, правоохоронців та ін.), у тому числі вивчення думок експертів; особистих спостережень; вивчення документів (відеоматеріалів, повідомлень засобів масової інформації та мережі Інтернет).

Психологічні методи (опитування, тестування, експерименти) дають змогу визначити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в конкретній

поведінці людини, особливості психічних процесів і станів, виявити соціальні установки та орієнтації, особистісні властивості злочинця і жертви, що впливають на їх поведінку в конкретній кримінологічній ситуації. Усе це вирішується за допомогою взаємодії психологічних і педагогічних методів, які дозволяють визначити діалектику співвідношення об'єктивних умов, середовища і суб'єктивних властивостей при формуванні особи, виникненні злочинного наміру, його реалізації, мотивації злочинів, виправленні та ресоціалізації тієї чи іншої особи [98, с. 22-23].

Системно-структурний метод. Найчастіше застосовується у кримінологічних дослідженнях, що дозволяє розглядати злочинність як систему, для якої характерні визначені зв'язки і відношення між складовими її елементами, з одного боку, а з іншого – як визначається цілісність у нерозривному зв'язку з тими соціальними явищами і процесами, які впливають на неї.

Наголошено на доцільності використання при проведенні досліджень корисливої насильницької злочинності синергетичного (для аналізу підсистем, які функціонують за власними законами та характеризують злочинця на всіх етапах реалізації злочинного наміру) і компаративістського (пошук найкращого зарубіжного досвіду) підходів.

Кожен із зазначених методів передбачає визначені заходи (процедуру, техніку) дослідження, вибір яких залежить від програми, цілей і задач наукового дослідження. Як правило, кримінологічні дослідження проводяться за допомогою комбінованого застосування кількох методів. Це розширює основу розробок і висновків. За результатами опитування правоохоронців визнано пріоритетними спеціальні методики кримінологічного прогнозування (47 %), соціального експерименту (32 %) та побудови віктимологічної карти (21 %).

1.2. Кримінологічні підходи до визначення корисливої насильницької злочинності та її ознак

Розвиток сучасної кримінологічної думки передбачає удосконалення пізнавального інструментарію, зокрема понятійного апарату. Дослідницьким завданням даного підрозділу є формування поняття корисливої насильницької злочинності. У понятті має відбиватися предметна сутність об'єкта пізнання. Саме корисливість становить таку сутність, тобто внутрішній, порівняно стійкий зміст досліджуваного об'єкта, виявляє його природу, сукупність найбільш значущих властивостей і відносин [25; 12, с. 130; 155, с. 198]. Б. М. Головкін поділяє думку М. М. Трубнікова, що сутністю людської предметної діяльності є не стільки її доцільний і цілеспрямований характер, скільки цілепокладаючий характер [33, с. 17-18]. Предметна сутність явища завжди одна. Намагання визначити подвійну сутність, на зразок, корисливі насильницькі злочини [185] або насильницько-корислива злочинність [136], виглядають теоретично необґрунтованими і такими, що не відповідають логіко-гносеологічним законам і категоріям пізнання. Невірно визначена сутність певного виду злочинності призводить до помилкових суджень стосовно її причинного походження, закономірностей існування та відтворення, не дозволяє чітко визначити головні напрямки запобігання органами і підрозділами Національної поліції України такої злочинності.

Таким чином, можна говорити про те, що простежується основний напрям виокремлення у структурі злочинності загальнокримінальної спрямованості трьох основних блоків: корисливих, насильницьких і корисливих насильницьких злочинів, що мають багато в чому спільну причинність, подібну особу злочинця і однотипні заходи запобігання, принаймні загальносоціального. Складність і нерозробленість зазначеної

проблеми підштовхує кримінологів переходити на рівень вивчення окремих видів злочинів, при цьому поза увагою дослідників залишається відносно цілісний феномен, що підлягає аналізу на більш високому рівні узагальнення [33, с. 13].

Як ми вже зазначали, О. М. Литвак вперше в Україні ввів до наукового обігу термін «корисливе насильство», зазначаючи, що насильницькі корисливі злочини поєднують корисливі спонукання з агресивними, у даному разі насильницькими засобами їх досягнення. Це грабежі, розбійні напади, бандитизм, які практично завжди пов'язані з озброєними розбійними нападами або принаймні з приготуванням до таких нападів, вимагання й умисне корисливе вбивство. Корисливе насильство однак не обмежується названими складами злочинів, об'єктивна сторона яких містить насильство. Між злочинними угрупованнями час від часу виникають криваві «розборки», в основі яких лежить боротьба за зони впливу або, простіше, бійка хижаків за здобич. Бандити чинять розправу з ненадійними, з їхньої точки зору, співучасниками. Для впливу на дебіторів кредитор наймає «крутих хлопців», що спеціалізуються на «вибиванні» боргів та усунені конкурентів. Користь та насилля завжди були разом – як в історії людства, так і в кримінальному середовищі [108, с. 48-50].

Виходячи з усвідомлення основних завдань, що випливають із визначення предмета кримінології, можна вести мову про категорію корислива насильницька злочинність, як найвищого рівня узагальнення та існуючої в Україні криміногенної дійсності, просякнутої корисливою мотивацією та насильницьким досягненням її цілей. Для того, щоб наповнити пропоновану категорію кримінології загальнотеоретичним змістом й визначити в ньому кримінально-правову визначеність, необхідно провести цілий ряд логічних операцій у відповідності з принципом римського права, що впливає з наступної тези: «*Ignoratis terminis artis ignoratur et ars*», що в перекладі на українську мову означає: «Якщо термінологія даного предмета невідома, то невідомий і сам предмет». В нашому дослідженні цей феномен

можна тлумачити так: пізнання сутності корисливої насильницької злочинності – це перший крок до розробки науково обґрунтованих рекомендацій запобігання їй. Повертаючись до проблеми визначення вказаної вище категорії як предмета нашого дослідження, відзначимо, таким чином, що завдання пізнання її сутності в нинішній час може бути успішним, якщо кримінологія володіє великим за обсягом термінологічним апаратом. Отже, потрібне формування загальної кримінологічної категорії як системних знань про деякі категорії злочинів.

Юридична практика засвідчує, що термін «корислива» походить від базового – «користь» і в тлумачному словнику української мови визначається так: «по-перше, оснований на матеріальній вигоді, на розрахунку, по-друге, що приносить добрі наслідки, придатний для якої-небудь мети» [20, с. 395]. Загалом цей термін має загальну визначеність як хороший, позитивний результат для кого-, чого-небудь.

Отже, наступним визначенням терміну «корисливість» є те, що виявляється в системі правових відносин і кримінології. У свою чергу, М. Бажанов дає таке тлумачення цього поняття: «Корисливість як суб'єктивний чинник входить в склад суспільних і приватних інтересів, які захищаються законом» [89, с. 211]. Саме в такому (зауважимо: не загальноновизначеному розумінні, що йому дає тлумачний словник української мови), а в юридичному, цей термін вживається у цьому дослідженні. У правничій літературі зустрічається чимало міркувань, пов'язаних із визначенням функціональних форм корисливості, що властиві як суб'єктам правовідносин, так і вихідним моментам, об'єктам власності, що знаходяться під охороною закону. Нарешті, така функція корисливості, яка знаходиться у взаємозв'язку з мотивом, метою посягань на чужу власність має суто кримінальний зміст. Жодна протиправна корисливо мотивована дія або бездіяльність не здійснюється поза цими формами корисливих інтересів, які залишаються в межах норм існуючого права [17, с. 17-18].

Варто відмітити, що онтологічна сутність корисливості людського фактору є передумовою для її правового визначення й регулювання. Одним із найважливіших елементів проблематики прав людини є питання про правове врегулювання корисливо орієнтованих на прибуток інтересів, які є основною рушійною силою суспільного розвитку. Відповідно до конституційних засад в правових нормах, що формуються в період переходу до демократії і ринкової економіки, повно і прямо повинно заборонятися лише те, що шкідливе в поведінці людей і в такий спосіб визнавати і захищати корисне та суспільне корисне [156, с. 33]. Оскільки зміст і обсяг терміну корисливість в історичному розумінні відповідно до трансформації правової системи України виступає як чинник людського фактора, що прямо чи опосередковано зачіпає питання права, яке нав'язує законодавець, а також виконавча гілка влади різного роду рішеннями, вказівками, інструкціями, листами, які також передбачають примусовий характер і постійно, щоденно, безперервно породжують наслідки, що явно чи неявно репрезентують корисливі інтереси, то в кінцевому підсумку завжди знаходяться потенційні можливості для корупції та зловживання владою. Така ситуація містить в собі небезпеку. Вона спрямовує розум і волю представників влади по вже сформованій схемі, в якій корумпованість й організована злочинність відіграють певну роль. Тому ретельне вивчення корисливої насильницької злочинності можливе лише крізь призму безпосереднього «зрощення» криміналітету, політики реформ і певних владних сил.

Рух, який спонукають корисливі інтереси, потреби людей, держави, окремих націй, народів, соціальних верств був і буде завжди: бо не може розвиватися промислове виробництво, якщо воно не створює корисні для людини і суспільства речі, якщо корисливі прагнення волі людини не закладаються в правові механізми, які б стимулювали отримання прибутку законними методами і стримували спонукальні корисливі мотиви, які в народі називають зажерливістю і які штовхають людину на вчинення злочину.

Така категорія як «корисливість» вказує на фундаментальну природу активності людини, а першопочаткова ситуація визначається початком реформ правової системи, держави й економічного комплексу. Стійка структура кримінального бізнесу являє собою й стабілізацію досягнутого рівня протиправної діяльності. Як суб'єкт кримінальної діяльності злочинний світ усвідомлює свою причетність до реформуючої діяльності в межах України. Він проявляє себе як життєздатний організм, котрий має свої ідеї щодо реформ і вимагає через своїх представників в уряді й парламенті їх впровадження, щоб закріпити свій статус в суспільстві і державі. Завдання держави полягає в тому, щоб створити адекватне до корисних потреб, інтересів суспільства і особи законодавче поле, в якому б юридичний статус корисливої спонукальної сили людського фактору був рушієм економічного, суспільного і демократичного прогресу. Щодо цієї думки приведемо висновок одного з українських вчених-правників В. О. Мандибури, який пише, що «основною мотиваційною рисою приватного підприємства залишається прагнення до максимізації прибутку» [117, с. 83].

Наш загальнотеоретичний аналіз терміну «корисливість» у структурі кримінологічної категорії «корислива насильницька злочинність» закінчується міркуванням про нерухомого, потенційного носія внутрішньої причини певних видів сучасної злочинності і зовнішньої причини – корисливості предмета, який може стати метою, ціллю злочину. Водночас ми дійшли висновку, що існує лише рухомий чинник певних, найпоширеніших видів злочинності, що безпосередньо спричиняє порушення чинного законодавства – це первинний і єдиний його вид, здатний тривати без кінця – це корислива натура людини. Цей первісний чинник – людська сила, яку ми назвали «корисливість», ділиться на частини як у внутрішньому існуванні суб'єкта злочину, так і ще більше в його предметній сфері, яка є метою, ціллю порушення закону за для незаконного привласнення корисної речі з подальшим використанням її сутності. Дійшовши цих висновків, перейдемо до правового аналізу терміну «корисливий».

Термін «корисливий», який структурно входить в кримінологічну категорію, про яку йдеться, має доволі розширений юридичний зміст. Під ним розуміють взаємний обмін матеріальними благами, які здатні задовольнити корисні потреби, їх виробництво з метою обміну. Під ним розуміється також сукупність фінансових операцій, коли вони виступають як умовна корисна річ, товар, який може мати власну вартість. Всі підприємницькі фінансово-економічні види діяльності мають психологічну основу – корисливі мотиви, які стають об'єктами правового регулювання. В кримінології, з огляду на її предмет і в контексті розгляду категорії «корислива насильницька злочинність», корисливий мотив при визначенні злочину належить до класу причин, що містяться в людському факторі, і діють задля чогось. Це веде нас до розкриття ключового терміну у вищевказаній категорії. Справді, у такому словосполученні «корислива насильницька злочинність», термін «корислива» і «злочинність» виступають у загальній абстрактній формі і пов'язані між собою терміном «корисливість». Відтак розгорнуте визначення нововведеної категорії кримінології необхідно було розпочинати з аналізу загального розуміння терміну «корисливість» та з'ясування в нього змістові і обсязі тієї сутності, що входить до предмету і теорії кримінального права України. Суспільна практика засвідчує, що термін «корисливість» походить від базового, основного терміну «користь» [94; 64; 176; 49; 96].

Корисливий мотив при визначенні злочину належить до класу причин, що містяться в людському факторі, і діють задля чогось. Це веде нас до розкриття ключового терміну у вищевказаній категорії. Сутність категорії, що відображається в термінах «корисний», «корисливий», має в собі такий внутрішній зв'язок, принцип з правовим полем у державі, який понятійно містить вихід, перехід в кримінальне право. Тут маються на увазі такі суттєві атрибути матеріального світу і людського фактору, які потенційно набувають правового значення і потребують відповідного регулювання законом [120, с. 108].

Саме в такому концептуальному підході до юридичної визначеності сутності терміну «корисливість» слід розуміти провідну тенденцію нинішнього етапу розвитку українського суспільства, в якому «злочинність, – пише В. І. Шакур, – набула більш корисливої спрямованості. Відбувається процес витіснення із сфери корисливої злочинності примітивного кримінального типу інтелектуальним злочинцем з новими високотехнічними способами і формами злочинної діяльності. Триває посилення кримінальної спрямованості в комерції. Це посилює процес інтелектуалізації і професіоналізації злочинності. Значні якісні зміни пов'язані з появою у кримінальному середовищі керівників-господарників, офіцерів, спеціалістів з технології та аналізу інформації, осіб, які досконало володіють зброєю» [192, с. 10].

Надавши характеристику «користі», варто звернути увагу на «насильство». У класифікації злочинів, що здійснили кримінологи, як окремий вид вирізняють насильницькі злочини. Проте варто зазначити, що в науковій літературі існує чимало думок з приводу тлумачення поняття «насильство».

У свою чергу, М. І. Панов зазначає, що насильство слід розуміти як:
родове поняття, котре охоплює будь-який вид насильницьких дій;
фізичне насильство як підлегле поняття, котре співвідноситься як частина та ціле з поняттям насильства;

психічне насильство, котре відрізняється від фізичного насильства сферою впливу злочинця на потерпілого [133].

Насильство – це фізичні дії, що виражаються у заподіянні фізичної шкоди особі, а також у створенні загрози заподіяння шкоди, примусовий вплив на людину, її утиск. Наслідком насильства може бути позбавлення життя, шкода здоров'ю, честі, недоторканності, гідності і свободі індивіда, небажана для нього зміна соціального статусу. Насильство, на його думку і варто з цим погодитись, виражається у двох формах: фізичному і психічному впливі. Фізичне насильство виражається в безпосередньому впливі на

організм людини: заподіяння побоїв, тілесних ушкоджень, катувань різними способами (у тому числі із застосуванням будь-яких предметів і речовин) і т. д. Унаслідок фізичного насильства потерпілому може бути завдано страждань і шкоди здоров'ю.

Психічне насильство полягає у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз (зокрема, погроз фізичною розправою), щоб протидіяти опору потерпілого. Як зазначають науковці, психічне насильство може призвести до нервового або навіть душевного захворювання. Шкода здоров'ю може бути завдана і через психічне потрясіння, пов'язане з посяганням на майнові права людини, наприклад, в результаті крадіжки або знищення майна [133].

Крім того, до насильницької злочинності належать діяння, що посягають на різні об'єкти, пронизані насильницькою або агресивно-насильницькою мотивацією [160]. Так, О. Ігнатов, визначаючи насильство, зазначає, що воно містить як фактичні, так і юридичні ознаки [75]. До фактичних він відносить об'єктивні ознаки, спосіб дії, а також суб'єктивні ознаки, що характеризують відношення до дії. Автор справедливо називає серед юридичних ознак незаконність і суспільну небезпеку.

Отже, фізичне і психічне насильство необхідно розглядати як два однорідні явища, а саме насильство – як їх сукупність. Незважаючи на те що більшість насильницьких злочинів учиняється способом фізичного насильства, виключення психічного насильства з кримінологічного аналізу механізму насильницької поведінки не виправдано звузило б коло питань, що вивчаються. Злочинець, вдаючись до погроз посягання на фізичне благо іншої людини, намагається досягти своїх цілей щодо виконання чи невиконання потерпілим супроти його волі якихось дій. У такому разі відмова потерпілого підкоритися може закінчитись завданням шкоди його здоров'ю чи життю [75]. Тому, однією з істотних обставин віднесення злочину до насильницького є спосіб учинення насильства. При чому

необов'язково, щоб фізичне насильство чи погроза його застосування були самі по собі злочинні. Проте важливо, щоб злочинним було діяння в цілому.

Так, С. Ф. Денисов вважає, що загальною ознакою, що поєднує всі злочини у групу насильницьких, є насильство, застосовуване при їх вчиненні, оскільки саме сполучення злочину з насильством слугує підставою віднесення злочинного діяння до групи насильницьких [44, с. 93-97].

Хоч терміни «насильницькі злочини» та «насильницька злочинність» надійно закріпилися й широко використовуються у працях фахівців з наукових дисциплін кримінального циклу, проте, як указує О. М. Ігнатов, невизначеність у встановленні точного кола таких злочинних посягань існує й досі, що характерно не тільки для України [75, с. 67-71].

Серед науковців існує позиція про поділ насильницьких злочинів на три групи: некорисливі; корисливі; які посягають на основи національної або громадської безпеки, а також на авторитет органів державної влади і місцевого самоврядування [2, с. 252].

В. В. Голіна як окрему категорію виділяє поняття «тяжкі насильницькі злочини», що охоплює умисне вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство [32, с. 14].

Насильницькі некорисливі злочини (суто насильницькі) мають кульмінацією посягання безпосередньо насильство, вчинивши яке, злочинець вважає, що досяг своєї мети. Мотивами цих злочинів, як встановлено у процесі цього дослідження, можуть бути помста, ревності, заздрість, хуліганські спонукання, гіпертрофований статевий інстинкт, садистські нахили та ін. Але завжди в основі механізму злочинної поведінки лежить агресивно-зневажливе, цинічне ставлення до особи, її життя, фізичного і психічного здоров'я, честі й гідності. Злочинне діяння може бути спрямоване як на конкретну особу, так і на невизначене коло осіб.

Для цілей цього дослідження є необхідним також встановлення співвідношення цього терміна з іншими, близькими до нього, перш за все – з термінами «агресія» та «примушення».

На теперішній час більшістю фахівців в області соціальних наук приймається наступне визначення: *агресія* – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, котра не бажає подібного поводження. Це визначення припускає, що агресію варто розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Автор підтримує точку зору тих вчених, які вважають, що поняття агресії значно ширше поняття насильства. Насильство ж – найбільш гостра і небезпечна агресивна поведінка, до того ж не всяке насильство, а лише ненормативне [6, с. 6-7].

Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями – такими як злість; з мотивами – такими як прагнення образити чи нашкодити; і навіть з негативними установками – такими як расові чи етнічні забобони. Незважаючи на те, що всі ці фактори, безсумнівно, відіграють важливу роль у поведінці, результатом якої стає заподіяння збитку, їхня наявність не є необхідною умовою для подібних дій. З уявлення про те, що агресія припускає або збиток, або образу жертви, випливає, що нанесення тілесних ушкоджень реципієнту не є обов'язковим. Агресія має місце, якщо результатом дій є які-небудь негативні наслідки: образи дією, наклеп чи образа.

Через те, що прояви людської агресії нескінченні і різноманітні, психологія обмежує вивчення подібної поведінки концептуальними рамками, запропонованими Бассом (1976 р.). На його думку, агресивні дії можна описати на підставі трьох шкал: фізична – вербальна, активна – пасивна і пряма – непряма. Наприклад, такі дії, як стрілянина, нанесення ударів холодною зброєю або побої, при яких одна людина здійснює фізичне насильство над іншою, можуть бути класифіковані як фізичні, активні і прямі. З іншого боку, поширення наклепницьких слухів можна охарактеризувати як вербальне, активне і непряме. Останнім варіантом дихотомічного розподілу агресії є агресія ворожа й інструментальна. Термін «ворожа агресія» застосовується до тих випадків прояву агресії, коли

головною метою агресора є заподіяння страждань жертві. Люди, які виявляють ворожу агресію, просто прагнуть заподіяти зло чи збиток тому, на кого вони нападають [13, с. 20]. А. Ф. Зелінський вважав ворожнечу динамічною, спонукальною силою агресії [70, с. 46]. Поняття «інструментальна агресія», навпаки, характеризує випадки, коли агресори нападають на людей, переслідуючи цілі, не пов'язані з заподіянням шкоди. Інакше кажучи, для осіб, які виявляють інструментальну агресію, нанесення збитку іншим не є самоціллю. Скоріше вони використовують агресивні дії як інструмент для здійснення різних бажань.

Примушення являє собою такий вплив, метою якого є заставити іншу особу діяти певним чином всупереч її власній волі внаслідок силового впливу або під загрозою настання несприятливих для неї наслідків. На думку Г. М. Ланової, та обставина, що примус завжди є дією сили, а насильство можна вважати примусом лише тоді, коли воно є інструментальним, дозволяє зробити висновок про те, що поняття «примушення» і «насильство» співвідносяться як родові і видові. Примушення завжди є засобом досягнення конкретної мети, насильство – не завжди; примушення має місце лише там, де існує конфлікт інтересів, а насильство може здійснюватися і у безконфліктній ситуації; примушення завжди відбувається всупереч волі індивіда (або групи індивідів), стосовно якого здійснюється, насильство може не бути пов'язаним із подоланням чиеї-небудь волі.

Примушення відрізняється від *переконання* як морального впливу на людину, тобто на її погляди, принципи і ціннісні орієнтації, а не на волю; й від насильства як ганебного (що суперечить обов'язку і совісті) і неправомочного (що суперечить праву) впливу на людину або групу. У виховній практиці примушення є неминучим, хоча й небажаним, засобом впливу на особистість дитини. У педагогічній літературі зазначається, що його застосування потребує від батьків, вихователів постійного самоконтролю, достатньої моральної культури і педагогічної майстерності,

аби примушення не перетворилось у пряме або непряме насильство над вихованцями [135].

Тобто, насильство – це акт поведінки (а не мотив або емоції) у вигляді дії або бездіяльності; протиправність (воно порушує права чи свободи людини); умисний характер діяльності (діяння, вчинене з необережності, не можна вважати насильницьким); здійснюється методом фізичного або психічного (психологічного) впливу; вчиняється з використанням силової переваги (застосовується до осіб, які мають меншу здатність до захисту, наприклад, через вікові, фізичні, психічні (психологічні) особливості чи фактори зовнішньої ситуації); ця поведінка вважається жорстокою і несправедливою; здійснюється шляхом нав'язування своєї волі всупереч (якщо воля знаходиться в активному стані) або поза волею потерпілого.

Характеризуючи злочини корисливої насильницької спрямованості, необхідно визнати, що корисливий мотив виникає до вчинення злочину, а насильницькі дії є лише способом здійснення цього наміру. Наприклад, умисне вбивство кваліфікується як вчинене з корисливих мотивів, коли винний, позбавивши життя потерпілого, мав бажання отримати певні матеріальні блага або досягти матеріальної вигоди.

Таким чином, *системоутворюючою властивістю, що поєднує корисливий мотив і насильницьке його досягнення, виступає інваріантна кримінальна діяльність у своєму розвитку, де корисливий мотив визначає характер, зміст і природу, а насильницька форма його реалізації конкретизує спрямованість цієї специфічної злочинної діяльності. Таким чином, корисливі насильницькі злочини можна визначити як антисоціальне явище й відносно масове суспільно-небезпечне збагачення, що проявляється у вчиненні корисливих злочинів, поєднаних із застосуванням чи погрозою застосування насильства.*

Результати засвідчують поєднання корисливого мотиву та насильницької реалізації, що демонструють соціальну спрямованість досліджуваного різновиду злочинної активності. На рівні індивідуальних

злочинних проявів ідеться про накладання двох відносно самостійних елементів злочинної мотивації: мотиву і способу дій. Дана категорія злочинів апріорі становить підвищену суспільну небезпечність, оскільки заволодіння матеріальними благами здійснюється не інакше ніж через заподіяння шкоди фізичному статусу, тілесній недоторканності особи. Насильницький вплив на потерпілого є необхідною умовою реалізації корисливої мети посягання.

Варто погодитися з Б. М. Головкіним, у тому, що до корисливої насильницької злочинності відносяться злочини, в яких реалізація корисливого мотиву здійснюється не інакше, як насильницьким способом (корисливі вбивства, розбій, насильницький грабіж, вимагання, поєднане з насильством, бандитизм та ін.), тобто злочини, які передбачені насамперед п. 6 і 11 ст. 115, ст. 187, 189, 257, ч. 2 ст. 186, а також ч. 2 ст. 289 КК України (в частині дій, вчинених з корисливих мотивів та пов'язаних з насильством). До того ж в деяких випадках до корисливої насильницької злочинності слід відносити насильницьке донорство, незаконну трансплантацію органів або тканин людини, незаконне позбавлення волі або викрадення людини та торгівлю людьми, вчинені з корисливих мотивів і пов'язані одночасно з насильством (ч. 3 ст. 144, ч. 3 і 4 ст. 143, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 149 КК України) [90; 33; 29, с. 25; 125; 59].

Серед корисливих і насильницьких злочинів корисливої насильницькі злочини становлять найнебезпечнішу групу посягань. Їхня підвищена суспільна небезпечність зумовлена тим, що вони одночасно посягають на кілька об'єктів кримінально-правової охорони – на власність і особу (здоров'я, особисту свободу, гідність, життя). Посягання на особу при вчиненні корисливих насильницьких злочинів є засобом досягнення корисливої мети для заволодіння майном, правом на нього, примушування до вчинення інших дій майнового характеру. Насильство, яке застосовується при вчиненні корисливих насильницьких злочинів, може бути фізичним (нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, позбавлення чи

обмеження волі, позбавлення життя) або психічним (погроза фізичним насильством, пошкодженням або знищенням майна, розголошення відомостей, що ганьблять потерпілого чи близьких йому осіб). У більшості випадків насильство – конструктивна ознака корисливих насильницьких злочинів, в окремих випадках його застосування – кваліфікуюча ознака злочину, основний склад якого не є корисливим насильницьким злочином (наприклад грабіж). Для одних корисливих насильницьких злочинів властиве застосування лише певного виду насильства (для грабежу – насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого; для розбою – насильства, небезпечного для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу), для інших – характерне застосування кількох видів насильства (вчинення вимагання може поєднуватися як із насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я, так і з насильством, небезпечним для життя і здоров'я).

Нами до корисливих насильницьких злочинів віднесені: умисне вбивство з корисливих мотивів (ст. 115 КК України), незаконне позбавлення волі або викрадення людини з корисливих мотивів (ст. 146 КК України); насильницьке зникнення (ст. 146-1 КК України); торгівля людьми (ст. 149 КК України); насильницький грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), бандитизм, учинений з метою заволодіння майном чи правом на нього (ст. 257 КК України). З певною мірою умовності до корисливих насильницьких злочинів можна зарахувати й інші умисні насильницькі злочини, що мають корисливу мотивацію, наприклад, терористичний акт (ст. 258 КК України), незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України).

За чинним кримінальним законодавством насильство визнається вчиненим умисно, якщо винна особа усвідомлювала, що здійснює посягання на життя чи здоров'я іншої людини, передбачала, що наслідком її діяння буде (може бути) смерть потерпілого, заподіяння йому тяжкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження, і бажала (прямий умисел) або свідомо допускала (непрямий умисел) настання такого наслідку. Ще гірше,

коли такі дії вчиняє особа, яка не досягла повнолітнього віку.

Корислива насильницька злочинність дітей має свою специфіку, яка зумовлюється соціально-психологічними та віковими особливостями цієї категорії осіб та їх статусом у суспільстві. Тому і кримінальне законодавство України містить окремі норми, які передбачають відповідальність і покарання осіб у віці від 14 до 18 років.

Як зазначає професор О.М. Джужа, поряд із поняттям «злочинність неповнолітніх» у науковій літературі зустрічається термін «підліткова злочинність». Але це, на його думку, не виправдано, оскільки підліток – це дівчинка чи хлопчик у віці від 12 до 16 років. За підлітковим віком настає юність, проте поняття «юнацька злочинність» теж буде неточним, оскільки юнацький вік не закінчується у 18 років. Іноді застосовують термін «дитяча злочинність». Однак таким поняттям можна умовно позначити діяння осіб у віці до 15-16 років, бо злочини, які вчиняють особи у 17-18 років, аж ніяк не назвеш дитячими. Таким чином, 14 років – це вік, з якого особа підлягає кримінальній відповідальності за злочини корисливої насильницької спрямованості (ч. 2 ст. 22 КК України) [93].

Отже, неповнолітніх, що вчиняють корисливі насильницькі кримінальні правопорушення, можна визначити як осіб, які на основі вчинення суспільно-небезпечних дій збагачуються насильницьким шляхом. При цьому насилля – це певний засіб, який здатний примусити власника майна або особу, якій належить майно, передати його винному, погодитися на вилучення майна та позбавити особу можливості здійснювати опір злочинцю або знищити протидію з боку іншої особи під час заволодіння майном [93].

Теорія кримінального права зводить усі різновиди злочинного насилля до фізичного та психічного.

Під фізичним насильством розуміється будь-який суспільно небезпечний та протиправний безпосередній вплив на життя і здоров'я людини, її права та свободи. Кримінальне законодавство насильницькими

визначає злочини, які спрямовані на заподіяння шкоди здоров'ю чи позбавлення життя людини.

Психічне насильство – це найчастіше погроза його застосування (наприклад, погроза вбивством, нанесення шкоди здоров'ю, позбавлення волі). До нього відноситься також погроза знищення або пошкодження майна, розповсюдженням відомостей, що ганьблять потерпілого чи його близьких. Психічне насильство може призвести до нервового або навіть душевного захворювання. Шкода здоров'ю може бути завдана і в результаті психічного потрясіння, пов'язаного з посяганням на майнові права людини, наприклад, в результаті крадіжки або знищення майна.

Однією з обов'язкових ознак, яка визначає насильство в кримінально-правовому сенсі, є суспільна небезпека дії. *Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину* полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, що охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це об'єктивна властивість злочину, реальне порушення відносин, що склалися в суспільстві. Виникнення, зміна, втрата суспільної небезпечності діяння зумовлені об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, нерозривним зв'язком з тими соціально-економічними процесами, що відбуваються у суспільстві. У ч. 1 ст. 11 КК суспільна небезпечність як обов'язкова ознака злочину тільки називається, її зміст закон не розкриває. Проте порівняльний аналіз різних видів правопорушень (адміністративних, дисциплінарних та ін.) свідчить про те, що їх суспільна небезпечність не рівнозначна суспільній небезпечності злочину: суспільна небезпечність злочину як виду правопорушення значно більша. Не тотожні за своєю небезпечністю і різні злочини. Достатньо порівняти вбивство і крадіжку.

Суспільна небезпечність діяння як ознака злочину оцінюється на двох рівнях: 1) *законодавчому*, коли законодавець криміналізує певне суспільно небезпечне діяння; 2) *правозастосовному*, коли орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя оцінюють суспільну небезпечність учиненого конкретного

злочину. Тому суспільна небезпечність і належить до оціночних понять. Критерієм оцінки суспільної небезпечності, її ступеня виступають об'єктивні й суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який посягає злочин, наслідки, спосіб учинення злочину, форма вини, мотив і мета та ін. Тільки оцінка всієї їх сукупності може розкрити об'єктивну, реальну небезпечність злочину – *тяжкість*.

Значення суспільної небезпечності як матеріальної ознаки злочину полягає в тому, що вона, по-перше, є основним об'єктивним критерієм визнання діяння злочином, його криміналізації; по-друге, дозволяє класифікувати злочини за ступенем тяжкості (ст. 12 КК); по-третє, визначає межу між злочином та іншими правопорушеннями; по-четверте, є однією із загальних засад індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК).

Корислива злочинність дітей – це сукупність відповідних злочинів, що пов'язані з прямим незаконним заволодінням чужим майном. О. В. Головкін стверджує, що переважна більшість злочинів, яка вчиняються неповнолітніми, вчиняються у групах [37], а отже, на думку науковця, поняття групової корисливої злочинності неповнолітніх є збірним і поєднує в собі ознаки групового способу вчинення злочину, корисливої мотивації та віку злочинців. Саме через ці фактори даний вид злочинності набуває особливої суспільної загрози, а отже, є одним з основних напрямів профілактики злочинності в Україні. Груповим визнається злочин, у спільному вчиненні якого брали участь двоє і більше осіб. Одним з його різновидів є скоєння злочину за попереднім зговором групою осіб. Попередній зговір означає, що двоє чи більше осіб заздалегідь домовилися про спільне вчинення злочину [33].

М. Й. Коржанський вважає, що діяння буде скоєно за попереднім зговором групою осіб, якщо: по-перше, у ньому брали участь кілька осіб (дві чи більше), які діяли як співвиконавці злочину; по-друге, зговір про скоєння злочину спільно, загальними зусиллями виник до початку його

вчинення [84].

На думку Н. В. Кулакової, угруповання молоді, що вчиняють корисливі насильницькі злочини, можна визначити як неформальну групу молодих осіб, що об'єдналися на основі скоєння суспільно небезпечних дій з метою незаконного збагачення насильницьким шляхом. При цьому насилля – це певний засіб, який здатний примусити власника майна або особу, яка відає майном, передати його винному, погодитися на вилучення майна та позбавити особу можливості здійснювати опір злочинцю або знищити протидію з боку іншої особи під час заволодіння майном [200, с. 9].

Об'єктивною стороною групових корисливих насильницьких злочинів дітей є: 1) безоплатне заволодіння чужим майном, яке не перебуває у власності чи законному володінні винного; 2) одержання вигоди майнового характеру чи набуття будь-яких майнових прав; 3) позбавлення від певних майнових витрат (неповернення боргу, звільнення від виконання обов'язків майнового характеру тощо); 4) протиправне застосування насилля до потерпілого, що посягає на життя, здоров'я людини.

Об'єктом цих злочинів є право власності, у відповідності з яким здійснюється володіння, користування та розпорядження чужим майном. Предметом даних посягань є будь-які матеріальні цінності, що мають грошовий еквівалент, а також життя і здоров'я людини.

З суб'єктивної сторони злочинна поведінка корисливої насильницької спрямованості характеризується прямим умислом, у зміст якого входить усвідомлення того, що застосовується насильство, яке є способом вилучення чужого майна. Це насильство може мати різний характер у різних складах злочинів. Так, за роз'ясненням Пленуму Верховного Суду [148], небезпечно для життя та здоров'я потерпілого насильство – це заподіяння йому легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або короточасну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило розлад здоров'я або короточасну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного

ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння. Психічне насильство при розбої полягає в погрозі негайно застосувати фізичне насильство, небезпечне для життя і здоров'я. Під погрозою застосування насильства під час вчинення грабежу розуміється психічний вплив на потерпілого з метою примусити його передати майно або погодитися на вилучення майна, або ліквідування протидії з боку сторонніх осіб під час заволодіння майном. Такий вплив повинен бути реальним і містити в собі небезпеку для потерпілого. Погроза може бути виражена словесно, жестикуляцією, демонстрацією будь-яких предметів для вчинення насильства [88].

За чинним кримінальним законодавством України, неповнолітніх можна розподілити на три групи (на це вказують також Є. Д. Лук'янчиков та Д. П. Письменний). До першої групи, на їх думку, належать особи до 14 років, які не несуть кримінальної відповідальності за скоєння суспільно небезпечних дій. Другу групу складають особи у віці від 14 до 16 років, які несуть кримінальну відповідальність не за всі злочини, а лише за ті, які являють підвищену суспільну небезпеку. До третьої групи неповнолітніх входять особи від 16 до 18 років, які підлягають кримінальній відповідальності у загальному порядку [115, с. 43].

Динаміка групової корисливої насильницької злочинності молоді починаючи з 1993 року, складає понад 23% злочинів від загального числа зареєстрованих. Їх кількість збільшилася у дев'ять разів, зокрема, грабежів з метою заволодіння індивідуальним майном громадян, в 11 разів. Тенденція до зростання характерна й для інших видів злочинів зазначеної групи, але їх темпи були значно нижчі. Наприклад, кількість розбійних нападів з метою заволодіння індивідуальним майном громадян збільшилася у 5, 6 разів, грабежів з метою заволодіння державним або колективним майном – 4, 5 рази, розбійних нападів з метою заволодіння державним або колективним майном – 4, 8 рази.

У процесі дослідження групової корисливої насильницької злочинності дітей були виявлені певні закономірності. Так, ці злочини охоплюють групу найбільш суспільно небезпечних діянь, що посягають на життя і здоров'я громадян та на державну, колективну й індивідуальну власність. Зв'язок злочинності дітей носить двосторонній характер, плавно переходячи у молодіжну.

1.3. Зарубіжний досвід запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми

Відповідно до Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки, необхідність повноцінного розвитку та самореалізації молоді є однією із суспільних цінностей, а її соціальна підтримка одним з основних пріоритетів державної політики. Потребують нагального розв'язання проблеми, що пов'язані з низьким рівнем зайнятості молоді на ринку праці за обраною професією та практичних вмінь і навичок молодих фахівців (у 2021 році в Україні рівень безробіття серед молоді віком 15–24 роки становив 23,1 %); слабкою мотивацією до дотримання молодими людьми здорового і безпечного способу життя; відсутністю сталої тенденції до зниження рівня злочинності у молодіжному середовищі, насильства та системної роботи у сфері їх профілактики [45].

ООН та ЮНЕСКО, Дитячий фонд ЮНІСЕФ та інші міжнародні організації значну увагу приділяють саме профілактиці негативних явищ у молодіжному середовищі. Багато зусиль докладається для пошуку нових чи адаптованих до сучасних умов життя підходів до здійснення профілактики правопорушень серед неповнолітніх. У цій справі, на наш погляд, цікавим є досвід інших країн, зокрема, США та Великобританії, які мають вагомий напрацювання у сфері організації профілактики правопорушень серед

неповнолітніх. Англо-американська система профілактики правопорушень займає домінуюче і провідне становище в Європі, Америці та Японії [86, с. 250-254].

Профілактика правопорушень у Великобританії та Америці здійснюється у трьох основних формах: ситуаційна, соціальна, превенція за допомогою громадськості.

Спеціалісти у сфері профілактики правопорушень залежно від того, у чому вони вбачають причини правопорушень, виокремлюють такі підходи до здійснення їх профілактики: *структурний підхід*, що пов'язує здійснення ефективної профілактики правопорушень з проведенням значних соціально-економічних перетворень у суспільстві; *психологічний підхід*, який визнає вирішальне превентивне значення впливу на особу потенційного правопорушника, а також осіб, які вже вчиняли правопорушення (з метою профілактики рецидиву); *ситуаційний підхід*, де вирішальна роль надається впливу на соціальні та фізичні фактори зовнішнього середовища, сукупність яких створюють сприятливу ситуацію для кримінальних проявів [83, с. 61-62].

У такий спосіб розрізняються концепції, орієнтовані на заходи загальної профілактики (структурний підхід), і теорії, що обґрунтовують необхідність спеціальних заходів профілактики (психологічний та ситуаційний підхід). При цьому особливу увагу британські й американські кримінологи приділяють заходам спеціальної профілактики.

Спеціальна профілактика здійснюється на трьох рівнях:

– *первинний рівень профілактики*, спрямований на усунення факторів зовнішнього середовища, які сприяють вчиненню правопорушень;

– *вторинний рівень профілактики*, який має на меті попередити криміналізацію потенційних правопорушників і пов'язаний із впливом на нестійких осіб, у тому числі дітей «групи ризику»;

– *третинний рівень профілактики*, спрямований на попередження рецидиву з боку осіб, що вже вчиняли правопорушення.

Первинна профілактика правопорушень вважається у британській (як і в американській) кримінології вирішальною і базується на припущенні, що більшість правопорушень мають ситуаційний характер і вчиняються в результаті певного збігу обставин, за наявності конкретних умов, що полегшують вчинення правопорушень. Сама ситуація стимулює та провокує на вчинення певних видів правопорушень. Ситуативна превенція, на відміну від вищезгаданих форм, спрямованих на блокування причин злочинності, впливає, насамперед, на скорочення можливостей для вчинення окремих злочинів. Суть цього методу полягає в організації підтримки держави пропагандистських кампаній із запобігання злочинам, розгляді проектів у сфері містобудування і забудов для створення середовища, вільного від злочинності, у зосередженні зусиль на виявленні та запобіганні можливостям для вчинення злочинів молоддю, а останнім часом – і в здійсненні тиску на ділові і промислові кола з метою внесення змін у практику, якщо вони можуть вплинути на зростання злочинності. На сьогодні у Великобританії, Франції, Нідерландах і деяких інших країнах ця форма запобігання є частиною офіційної політики боротьби зі злочинністю [82].

Таким чином, як стверджує М. О. Семенишин, найефективнішим напрямом превенції є своєчасне усунення криміногенних факторів зовнішнього середовища, а також створення антикриміногенних умов, за наявності яких правопорушник відмовиться від наміру вчинити правопорушення, а саме: умов, які зроблять вчинення правопорушень більш складною справою і відповідно зроблять об'єкт менш уразливим; які зроблять вчинення правопорушень ризикованішою та менш вигідною справою. Останнім часом британські й американські науковці роблять акцент на здійсненні заходів соціальної профілактики правопорушень із залученням сил громадськості. Правопорушення виступають як соціальна проблема, у вирішенні якої участь має брати все суспільство [159].

Цей вид профілактики правопорушень приділяє значну увагу роботі з дітьми, бо підліткове середовище вважається найпроблемнішим з погляду

потенційної можливості вчинення правопорушень. Одним із напрямків здійснення соціальної профілактики є робота з дітьми у школах. У школах діти одержують основний обсяг інформації. Впровадження в програму шкільного навчання предметів, що сприяють вихованню дитини як законослухняного громадянина, лекцій та бесід з профілактики правопорушень, сприятиме правильному формуванню її особистості [159].

Вторинний рівень профілактики має на меті недопущення криміналізації тих осіб, чия поведінка та спосіб життя свідчать про можливість вчинення ними правопорушень. На відміну від заходів первинної профілактики, які мали загальний характер та спрямовувалися на усунення причин та умов вчинення правопорушень, заходи вторинної профілактики мають індивідуальний характер і пов'язані зі здійсненням впливу на особу, її негативні риси, що визначають протиправну поведінку. Заходи вторинної профілактики базуються на прогнозуванні індивідуальної поведінки особи, яка складається із вивчення осіб, схильних до правопорушень, та джерел негативного впливу на них [159].

Специфічними заходами індивідуальної профілактики виступають різноманітні шкільні програми виховання та контролю за поведінкою неповнолітніх «групи ризику», а також програми, розраховані на профілактичну роботу з їх батьками. За кордоном такі програми реалізуються спільними зусиллями поліції, навчальних закладів, соціальних служб. Заходи індивідуальної профілактики повинні використовуватися дуже обережно, бо вони можуть викликати стигматизацію неповнолітніх та прискорити вчинення ними правопорушень.

Третинний рівень профілактики правопорушень має на меті профілактику рецидиву з боку осіб, які вже вчиняли правопорушення. Запобігання рецидиву пов'язується із застосуванням поліцейських, судових, пенітенціарних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, що вчинили правопорушення, притягнення їх до відповідальності, а також застосування до них діючих засобів під час відбуття ними покарання. У

профілактиці рецидиву особлива роль відводиться кримінально-правовим заходам впливу. З метою профілактики рецидиву широко використовуються також заходи підвищеного контролю за поведінкою осіб, які відбули покарання, а також програми їх індивідуальної реабілітації [150, с. 497-498; 159, с. 88-95].

Прикладами закордонних програм, що орієнтовані на профілактику правопорушень серед дітей є: *Truancy and Disaffected Pupils Programmer* – програма, спрямована на зменшення кількості прогулів та кількості учнів, що негативно налаштовані проти школи. Ця програма реалізує заходи, спрямовані на вдосконалення процедури реєстрації учнів, які відсутні у школі; реагування на відсутність у школі у перший день; реалізацію освітніх програми для батьків; попередження шкільного хуліганства, погроз, знущань над однокласниками; роботу з прогульниками та нагляд за прогульниками; організацію тренінг-програм для вчителів та співробітників дитячих організацій з метою оволодіння ними спеціальними методами позитивного впливу на поведінку неповнолітніх та реагування на девіантну поведінку; покращення системи викладання у школі (Великобританія, США); «*Студенти для правосуддя*» – ця програма здійснюється працівниками поліції спільно із вчителями навчальних закладів з метою ознайомлення учнів з різними сторонами правоохоронної системи. Під час реалізації програми з учнями проводяться рольові ігри. Учні поділяються на групи, які представляють поліцейських, прокурорів і суддів. Вони оглядають «місце правопорушення», допитують «свідків», «підозрюваних», звертаються по дозвіл на арешт, здійснюють судовий розгляд справ тощо. Адміністрація шкіл надає допомогу працівникам поліції в організації цих ігор. Реалізація цієї програми сприяє формуванню в учнів підвищеного відчуття поваги до правоохоронних органів, усувають відчуття недовіри до поліції, створює атмосферу довіри та взаєморозуміння (США) [177, с. 89; 159].

У Великобританії для запобігання злочинам, що вчиняються дітьми створено особливі підрозділи «дитячої поліції», які працюють з молоддю до

17-річного віку, чия поведінка свідчить про їх деморалізацію. Між дирекцією шкіл і «дитячою поліцією» встановлено постійні контакти. При взаємодії з населенням британська поліція практикує три види контактів. Індивідуальний контакт, суть якого полягає в морально-психологічній, контрольованій дії поліцейського на конкретну людину. У деяких містах створено спеціальні служби поліцейських чиновників зі зв'язку з населенням. Кожен, хто бажає, може прийти на прийом, отримати консультацію, пораду або надати інформацію, що цікавить поліцію. Найперспективнішими груповими контактами поліції і населення є тематичні зустрічі в університетах, коледжах, початкових школах. У деяких регіонах у навчальні програми шкіл запроваджується викладання предмета «Охорона громадського порядку». Столична поліція організовує підготовку юристів для виступу на радіо і телебаченні. Популярною протягом багатьох років залишається телерубрика «Поліцейська п'ятихвилинка» [179, с. 57-61; 159, с. 88-95].

У Канаді у програмах тривалого втручання зосереджують увагу на наданні допомоги дітям, які перебувають у соціально неприйнятних для їх особистісного розвитку умовах або мають схильність до асоціальної чи суспільно небезпечної активності. Програмні заходи, головним чином, формують позитивне ставлення до соціальних норм, правил, закону і суспільної моралі, освіти та корегують ставлення підлітка до правопорушень і злочинів, а також формують відповідальне ставлення до своїх вчинків, серед профілактичних заходів запобігання суспільно неприйнятній поведінці неповнолітніх можна виокремити правову, медико-біологічну та соціальну спрямованість [159].

Напрямок соціальної превенції полягає в розширенні мережі обстеження дітей, залученні громадських організацій, батьків, вчителів та сусідів, що забезпечують ранню профілактику злочинної поведінки дітей. Крім того, канадські Girls Club of Canada/America Programs і Services for At-Risk and Families створюються, реалізуються, фінансуються безпосередньо

волонтерськими організаціями, школи залучають органи місцевого врядування й кошти місцевих, бюджетів. Програма Youth Inclusion Program заснована на добросусідських стосунках і застосовується у суспільно небезпечних районах [202, с. 58-59]. Вона спрямована на зниження рівня злочинності дітей та проявів антисуспільної поведінки шляхом створення безпечних місць, де молодь може отримати спеціальні навички та допомогу в навчанні. Позитивні приклади, які надають працівники та добровільні учасники програми, сприяють зміні ставлення молодих правопорушників до навчання й протиправної поведінки.

Соціальна спрямованість програм Boston Gun Project and Ore Ceasefire і Seattle Social Development Project відображає чітку взаємодію навчальних закладів й органів державної влади у справах дітей, правоохоронних органів та органів ювенальної юстиції, органів соціального забезпечення населення, а також безпосередньо батьків дітей, які беруть участь у реалізації програми. У канадській превентивній програмі спостерігається стала тенденція до залучення громадськості до здійснення заходів із запобігання злочинності неповнолітніх, які схильні до злочинної поведінки чи вчиняли правопорушення або злочини, що були віднесені до системи кримінального правосуддя [179, с. 57-61].

Більшість програм мають комплексний характер, де зосереджено виховні, спостережні й корекційні заходи впливу на суспільно неприпустиму, у тому числі злочинну поведінку дитини.

Програми виховного, спостережного й корекційного характеру, як правило мають тривалий характер (Fast Track, Olweus Bullying Prev Program, Life Skills Training, Leadership and Resiliency Program). Вони розраховані на дво- та трирічний вплив на процес розвитку дитини, які схильні до антисоціальної поведінки (наприклад, зловживання алкоголем, наркотиками, проявляють насильство до однолітків чи молодших учнів та агресію до тварин тощо), у період їх навчання у школі.

На основі узагальнення зарубіжного досвіду варто виокремити головні напрями соціальної реабілітації дітей, які вчинили корисливі насильницькі злочини в Україні: 1) створення і розвиток профілактичних служб для роботи з дітьми; 2) діагностика соціального середовища; 3) суспільна допомога і наставництво, з метою розв'язання найбільш важливих для дітей проблем; 4) робота посередницьких «патронажних» служб, що виражається у наданні підтримки дітям, особливо чутливим до конфліктів у сім'ї, школі, на вулиці; 5) забезпечення належного місця проживання, здатного замінити сім'ю; 6) застосування сімейними соціальними працівниками спеціальних психологічних карт на кожну дитину конкретного мікрорайону з моменту народження з метою проведення своєчасних запобіжних заходів до досягнення нею повноліття; 7) створення інституту сімейних соціальних працівників та закріплення кожної сім'ї, яка має дитину, за місцем проживання, певним соціальним працівником, який взаємодіє з органами та установами охорони здоров'я; 8) правова пропаганда серед учнів освітніх установ працівниками ювенальної превенції, що є найважливішою складовою як освітніх програм, так і діяльності Національної поліції України з припинення девіантної поведінки дітей [161; 171; 174].

Висновки до розділу 1

1. Проведений ретроспективний аналіз наукових доктрин у працях представників найвідоміших кримінологічних шкіл на теренах колишнього СРСР, низки західноєвропейських країн та США (Є. Алауханов, Р. Гассер, Г. Гентіг, Г. Еленбергер, А. Долгова, В. Кудрявцев, В. Лунєєв, М. Міненко, Б. Мендельсон, В. Мінська, К. Міядзява, В. Нагель, Д. Рівман, Л. Франк, С. Шафер, Г. Шнайдер), незалежної України (В. Батиргарєєва, В. Борисов, В. Василевич, О. Гурстієва, С. Денисов, О. Ігнатов, В. Куц, Н. Кулакова, Л. Лісніченко, М. Маршуба, Д. Петров, В. Семененко, О. Юрченко та ін.) дозволив констатувати про відсутність комплексного сучасного наукового дослідження проблем корисливої насильницької злочинності дітей в Україні.

2. Теоретичною основою дослідження стали наукові доробки В. Голіни, О. Джужі, А. Закалюка, О. Костенка, О. Литвинова, а також монографічна праця Б. Головкина «Теоретичні та прикладні проблеми детермінації і запобігання корисливій насильницькій злочинності в Україні» (2011), в якій вперше у вітчизняній кримінології створено цілісне наукове уявлення про корисливу насильницьку злочинність як негативне явище суспільного життя.

Вагомий науковий вклад згаданих вчених у розроблення зазначеної проблематики є беззаперечним, проте їх дослідження об'єктивно обмежувалися попередніми періодами розвитку законодавства та правозастосовної практики. У значній кількості розроблень не враховано проблеми практики запобігання цим злочинам, що виникли в сучасних умовах розвитку кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого законодавства, правоохоронної й правозастосовної практики, ювенальної юстиції.

2. Характерними ознаками корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми, як об'єкту кримінологічного дослідження є сукупність спеціалізованої наукової інформації, що включає в себе соціальну обумовленість встановлення та збереження кримінальної відповідальності за

певний вид злочинів; суспільну небезпечність певного виду злочинів; протиправність діяння та її місце у системі нормативного визначення заборони відповідного виду суспільно-небезпечної поведінки; склад певного виду злочинів; суспільно небезпечні наслідки та інші обставини вчинення злочинів, що перебувають поза межами складу певного виду злочинів, але притаманні їх вчиненню; особу злочинця. Переважну кількість злочинів даного виду складають: грабіж (ст. 186 КК України); розбій (ст. 187 КК України); вимагання (ст. 189 КК України), незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України). Ці злочини поєднують в собі корисливий мотив та насильницькі дії (як фізичного так і психічного характеру) або погрозу їх застосування й посягають на життя і здоров'я людини.

Системоутворюючою властивістю, що поєднує корисливий мотив і насильницьке його досягнення, виступає інваріантна кримінальна діяльність неповнолітніх осіб жіночої статі у своєму розвитку, де корисливий мотив визначає характер, зміст і природу, а насильницька форма його реалізації конкретизує спрямованість цієї специфічної злочинної діяльності.

3. Дотримання міжнародних норм і принципів у сфері захисту прав та інтересів дитини потребує відповідної політичної волі й готовності до оновлення національного законодавства, реформування соціальних інститутів, що забезпечують стабільний розвиток держави, модернізації системи запобігання злочинності та захисту прав неповнолітніх у сфері кримінального судочинства. Міжнародні норми спрямовані на пріоритетність освітніх, виховних, соціальних заходів над каральними із примусовою ізоляцією від суспільства. Тому, у процесі імплементації міжнародних норм важливо збереження своєрідності засобів охорони прав та свобод дитини в Україні; заходів запобігання та протидії злочинності неповнолітніх; власної системи ювенальної кримінальної юстиції, які відображають економічні, політичні, ідеологічні, релігійні та культурно-виховні особливості й самобутність України

Важливість запровадження заходів тривалого втручання, корекції та впливу на злочинну поведінку дітей за умови максимальної мобілізації усіх ресурсів, у тому числі сім'ї, освіти, громади, волонтерів, з метою сприяння благополуччю дитини та скорочення втручання з боку закону, і ефективного, справедливого й гуманного поводження з неповнолітніми, що перебувають у сфері ювенального кримінального судочинства є беззаперечним.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

2.1. Кількісні та якісні показники корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми

Сучасний стан злочинності в Україні є однією з найбільш актуальних суспільних проблем. Злочинність становить загрозу для безпеки всіх сфер життєдіяльності суспільства, завдає шкоди правопорядку, негативно впливає на соціальний, культурний та економічний розвиток, істотно підсилює рівень соціальної напруги в країні. В регіонах спостерігається не лише зростання злочинності, а й поява її нових форм та видів; збільшується рівень та ступінь тяжкості традиційних видів злочинів; зростає кількість випадків застосування зброї; набуває поширення використання під час вчинення злочинів високих технологій, найсучасніших досягнень науки і техніки; простежуються тенденції до виникнення такого явища, як регіональна спеціалізація злочинності; експортування певних видів злочинності з одних регіонів до інших [3].

Розроблення ефективних заходів щодо запобігання корисливим насильницьким злочинам, безпосередньо залежить від об'єктивних закономірностей їх учинення, кількісних та якісних характеристик цих явищ, механізму вчинення таких злочинів. З огляду на це, необхідним є здійснення аналізу злочинів в межах кримінологічної характеристики, що усвідомлюється як «сукупність даних (достатня інформація) про певний вид (групу) злочинів або конкретне особливо небезпечне діяння, що використовуються для їх попередження» [99].

Функціональне призначення кримінологічної характеристики, головним чином, полягає у визначенні загальної системи ознак різних видів злочинних проявів, що використовується як інструмент їх наукового аналізу. При цьому змістовне наповнення кримінологічної характеристики може не бути універсальним [181, с. 246-249], абстрактним чи якимось іншим, окрім як визначеним завданням дослідження.

У науковій літературі кримінологічну характеристику розглядають як комплексне поняття, що охоплює поширеність відповідної протиправної поведінки, її різновидів, типові способи вчинення злочинних посягань, їх мотивацію, місце та час вчинення, а також особливості особистості суб'єктів злочинів [72, с. 153].

В українській кримінології переважає вужче розуміння поняття кримінологічної характеристики окремих видів злочинів. Так, у словнику кримінологічних і статистичних термінів зазначається, що кримінологічна характеристика злочинності – це сукупність статистично виражених ознак злочинності, окремих її видів та рис особистості злочинців, які використовуються для наукового аналізу [167, с. 43]. Дещо подібне поняття дається у короткому словнику кримінологічних термінів. Так, під кримінологічною характеристикою розуміється опис ознак, закономірностей, факторів, наслідків злочинності або окремих її видів, а також рис особистостей злочинців (окремих їх типів) [51, с. 22]. Слушною, на наш погляд, є позиція І. М. Даньшина, який привертає увагу до того, що термін «кримінологічна характеристика окремих видів злочинів» охоплює рівень, коефіцієнти, структуру та динаміку злочинів, опис особистості тих, хто їх вчиняє, мотиви й цілі їх злочинної поведінки [92, с. 8-9].

На відміну від попереднього дослідника В. М. Кудрявцев, а також А. М. Корягіна у структурі кримінологічної характеристики виокремлюють такі блоки: 1) кримінологічно значущі ознаки злочину; 2) дані, що розкривають кримінологічну ситуацію вчинення злочинів такого типу; 3)

ознаки, що визначають специфіку діяльності з запобігання злочинам [106, с. 123-132].

За характером проявів і своєю сутністю елементи кримінологічної характеристики поділяють на суб'єктивні, об'єктивні, а також комплексні, що об'єднують ознаки попередніх категорій.

Так, до першої групи (суб'єктивні) передусім належать риси характеру особи злочинця; мотив і мета злочину; риси характеру особи потерпілого.

До другої (об'єктивні) – статистика злочинів; відомості про соціальні умови (обстановку) злочину (соціально-політична; геополітична; соціально-економічна; час, географія тощо).

До третьої (комплексні) – причини злочинів; наслідки злочинів; механізм злочину; обставини, що сприяють злочинам [196].

Виходячи з цього, можна зазначити, що для якісного розкриття змісту кримінологічної характеристики дитячої порнографії необхідно здійснити науковий аналіз даної категорії злочинів, визначення детермінуючих чинників, а також виявлення загальних рис особи злочинця, мотивів та цілей її злочинної поведінки.

Щодо категорії стану як елементу кримінологічної характеристики варто зауважити, що у філософському значенні вона визначається як сукупність ознак і суттєвих якостей явища [191].

Останніми роками дедалі частіше висловлюється думка про те, що поруч із традиційними показниками потрібно використовувати показник обсягу заподіяної шкоди, який включав би в себе й витрати держави на боротьбу зі злочинністю. У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що, безумовно, використання такого показника для виміру реальної «ціни» корисливих насильницьких злочинів, було би дуже корисним в аспекті всебічної кримінологічної характеристики цих злочинів, але на сьогодні методику вимірювання обсягу заподіяної шкоди розроблено недостатньо.

Динамічні властивості корисливої насильницької злочинності, тобто спроможність активізуватися або, навпаки, «загасати», розкриваються у її

структурі. У різні роки прослідковуються відповідні зміни структурних показників.

У кримінології, як правило, під поняттям «рівень злочинності» розуміється «... визначена в абсолютних числах загальна кількість злочинів та осіб, які їх вчинили, вчинених на певній території (країна, місто, район) за певний проміжок часу» [63, с. 156].

Структура злочинності «... має розкривати її склад, поширеність та співвідношення між складовими видами злочинних проявів, їх вчинення у конкретних умовах простору (території) та часу, за визначальних ознак злочинних діянь та осіб, які їх вчиняють» [63, с. 161].

Динаміка злочинності – це показник, «... що відображає зміни рівня, інтенсивності, структури, структурних елементів останньої та будь-яких інших її ознак протягом певного часу, періоду. Показником динаміки злочинності є, як правило, темп, алгоритм зміни її кількісних значень (їхнє збільшення або зменшення) порівняно з даними періоду, взятого для порівняння» [63, с. 169].

Кримінологічна характеристика становить сукупність певних відомостей про визначений злочин або їхню групу, що використовується для протидії ним. Акцентуємо увагу на тому, що кримінологічна характеристика, так само як і розроблення комплексу заходів з профілактики злочинів, виступає однією зі складових цілісної системи запобігання злочинам. Таким чином, розуміння такого явища, як кримінологічна характеристика, прямо ґрунтується на визначенні його змісту, набору тих кримінологічно значущих ознак, що включається до кримінологічної характеристики.

Упродовж 2014–2021 рр. загальна кількість заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, що надійшли до органів поліції і були зареєстровані в журналі єдиного обліку (ЄО) переважно зростала. У 2014 р. цей показник зменшився на 8,2% до 4 288 336, 2015–2018 рр. зріс до 7 303 120 (+70,3% до рівня 2014 р.), 2019–2020 рр. незначно коливався (–1,2% та +2,3% відповідно) і становив у 2020 р. 7 381 550. У 2021 р. зменшився на

3,0% порівняно з показником попереднього року й дорівнював 7 160 284. У 2021 р. зазначений показник зменшився у 17 регіонах країни, а зріс у 7. Помітне зменшення числа заяв та повідомлень відбулося у Луганській (–9,0%), Полтавській (–8,4%), Харківській (–7,7%), Сумській (–7,5%), Херсонській (–6,7%), Миколаївській і Одеській (в обох: –6,2%) та Дніпропетровській (–6,0%) областях, а зростання – Тернопільській (+10,2%), Київській (+6,7%) та Запорізькій (+5,6%) областях. Скорочення облікованих кримінальних правопорушень відбулося у всіх регіонах країни. Найвищий коефіцієнт злочинності у розрахунку на 100 тис. населення регіону спостерігався у м. Києві (1324), Миколаївській (1279), Херсонській (1238), Кіровоградській (1159), Полтавській (1126), Запорізькій (1107), Чернігівській (1101) областях, а найменший – у Івано-Франківській (489), Хмельницькій (497), Тернопільській (593) Вінницькій (650) та Чернівецькій (698) [87; 21; 53; 24].

У 2021 р. спостерігалось зниження чисельності найбільш поширених корисливих насильницьких посягань. Кількість грабежів скоротилася на 32,9% до 7492 (2017 р.: –33,3%; 2018 р.: –23,7%; 2019 р.: –19,4%), розбійних нападів – на 27,8% до 1360 (2017 р.: –23,0%; 2018 р.: –24,7%; 2019 р.: –16,8%). В той же час число випадків вимагання залишилося на минулорічному рівні (–1,4%) та дорівнювало 720 (2017 р.: +15,8%; 2018 р.: –12,1%; 2019 р.: +20,7%).

Вимір злочинності неповнолітніх періоду реформування соціальних інститутів суспільства, державотворення та євроінтеграційних процесів є відображенням позитивних та негативних тенденцій розвитку інститутів суспільства, які повинні бути взяті до уваги при формуванні і трансформації системи запобігання злочинам в цілому та дітей зокрема. Адже останнім часом відбулись суттєві зміни тенденцій та динаміки злочинності дітей, що стали наслідком політичних, економічних, ідеологічних та інших процесів, які відбуваються в українському суспільстві.

Особливості злочинності неповнолітніх безпосередньо пов'язані зі

статусом неповнолітнього, що має відмінності від статусу повнолітніх осіб. Особливість статусу неповнолітнього має міжнародне визнання та відповідне закріплення у національному законодавстві відповідно до функціонування соціальних інститутів суспільства.

Для визначення особливостей злочинності неповнолітніх, що становить одне з завдань дослідження, статистичні дані будуть співставлені за гендерно-віковими ознаками. По-перше, для повноти та об'єктивності, злочинність неповнолітніх необхідно розглядати на фоні загальної злочинності в Україні, окремих вікових груп молодіжної злочинності та інших вікових категорій осіб.

По-друге, з метою розробки адресних заходів превентивного характеру та з урахуванням вікових особливостей соціалізації неповнолітнього доцільно порівняти дані злочинної активності та інших показників у вікових межах нормативно закріпленого неповноліття: 14–15 років та 16–17 років.

В Україні протягом останнього десятиліття спостерігається стала тенденція до поступового зниження показників кількості скоєних правопорушень неповнолітніми і, відповідно, кількості осіб, які їх вчиняють та засуджуються за це. Дані Держкомстату свідчать про поступове зменшення кількості населення, відповідно зменшується і кількість осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення чи засуджуються за них, але це зменшення відбувається не тільки через зниження рівня злочинності. Суспільно-політична та економічна криза 2014 р., кардинальне реформування системи правоохоронних органів, відсутність чіткого контролю за міграційними процесами та належної системної державної підтримки вимушених мігрантів, особливо неповнолітніх, лише поглибили проблеми в дотриманні режиму законності. Все це у комплексі становить підґрунтя латентності злочинної поведінки частини неповнолітніх.

Крім того, слід прийняти до уваги демографічний спад, рівень смертності і, відповідно, кількість осіб неповнолітнього віку, що у офіційних статистичних даних закономірно впливає на спад рівня злочинності

неповнолітніх. Так, динамічний спад кількості виявлених неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, у 2015 р. до 2002 р. становить 73,53 %, до 2006 р. – 58,49 %, а до попереднього року – 4,22 %. В той же час спад населення віком 14–17 років у 2015 р. до 2002 р. становить 50,82 %, до 2006 р. – 42,33 %, до попереднього року – 9,3 %. За останній рік динамічний спад кількості постійно проживаючого зареєстрованого населення в Україні віком 14–17 років у два рази перевищує показник кількості виявлених неповнолітніх віком 14–17 років, які вчинили кримінальні правопорушення у 2015 р.

Відносну *стабільність питомої ваги неповнолітніх*, які вчиняють злочини, відповідно до загальної злочинності, можна вважати *особливістю* злочинності неповнолітніх та сталою тенденцією, що відображує закономірності розвитку та соціалізуючи функцій інститутів суспільства. За статистичними даними у період 2013–2020 рр. спостерігається поступовий спад злочинної активності неповнолітніх з незначними змінами у 2016 році.

Аналіз співвідношення показників кримінальної активності неповнолітніх та коефіцієнтів судимості осіб, які вчинили злочини у неповнолітньому віці й інших вікових групах, дає можливість виділити наступну *особливість* злочинності неповнолітніх – *підвищений рівень судимості неповнолітніх*, переважно за тяжкі та особливо тяжкі злочини, порівняно із іншими віковими групами, що не повною мірою відповідає принципу гуманізму та економії кримінальної репресії. Така тенденція спостерігається у національній правозастосовній практиці досить давно, що свідчить про поверховий підхід до проблеми злочинності неповнолітніх та відсутність широкої розгалуженої системи програмних, корекційних та превентивних адресних заходів запобігання й протидії кримінальній активності частини неповнолітніх.

Для визначення особливостей кримінальної активності неповнолітніх віком 14–17 років (як одного з завдань нашого дослідження) та її рівня доцільно співставити коефіцієнти злочинної активності осіб інших вікових

груп. Тільки в результаті такого порівняльного аналізу можна виявити конкретну специфіку рівня злочинності неповнолітніх у загальній структурі злочинності в Україні. Таке співставлення носить досить умовний характер внаслідок нерівномірного розподілення вікових груп у статистичних даних, хоча цей розподіл відповідає фізичному, психічному, інтелектуальному та соціально-рольовому показникам етапів соціалізації людини.

Коефіцієнт інтенсивності злочинності неповнолітніх різного ступеня тяжкості на 100 тис. населення відповідного віку (особи 14–17 років) та усього постійно проживаючого зареєстрованого населення дає можливість визначити наступне. Поряд зі сталою тенденцією до поступового спаду інтенсивності злочинів різного ступеня тяжкості, вчинених неповнолітніми або за їх участю, спостерігається збільшення участі неповнолітніх у вчиненні особливо тяжких та тяжких злочинів у 2015 році. Порівняно із показниками інтенсивності загальної злочинності, показники вчинення тяжких злочинів неповнолітніми перевищують загальні показники вдвічі; в той час, показники скоєння злочинів невеликої тяжкості неповнолітніми у двічі менші. Таким чином, у структурі злочинності неповнолітніх за ступенем тяжкості переважають суспільно небезпечні злочини.

На фоні загального зменшення кількості облікованих кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми мають стійку тенденцію до збільшення корисливі насильницькі посягання, зокрема питома вага грабежів зростає – з 19,2 до 21,1 %; розбоїв – з 4,8 до 5,4 %, вимагань – з 1,8 до 2,1 %, незаконного заволодіння транспортним засобом – з 3,9 % до 4,3 %, серед яких кожний третій злочин вчинено у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, майже 70 % з них групою осіб (зокрема за участю дорослих та організованою групою) та повторно. Викликає занепокоєння зміщення вікового цензу особи винного у бік зменшення. Статистичні дані Державної судової адміністрації України відображають певну позитивну динаміку винесення вироків неповнолітнім, зокрема: у 2017 р. – 1025, у 2018 р. – 1185, у 2019 – 1766, у 2020 р. – 1377. Проте питома вага неповнолітніх, які вчинили

корисливі насильницькі злочини серед засуджених свідчить про негативні тенденції збільшення їх кількості: у 2017 р. – 1,2 %, у 2018 р. – 1,4 %, у 2019 р. – 1,4 %, 2020 р. – 1,6 %.

Починаючи з 2016 (230), спостерігається значний спад реєстрації вбивств вчинених дітьми. Дана тенденція відмічається у 2018 (26) та 2019 (23). Однак, у 2019 (46) відмічаємо зріст реєстрації вбивств до ЄРДР у порівнянні з 2018 (26) на 13, або на 13,9 % більше.

Протягом 2014-2019 років підрозділами поліції зареєстровано 1418 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 186 КК України. В період з 2014-2019 розкрито грабежів із числа зареєстрованих в поточному році – 1107 кримінальних проваджень. Неповнолітніми особами у віці 14-15 та 16-17 років цей вид корисливих насильницьких злочинів вчиняється значно менше. Проте їх відсоток залишається помітним. Так, протягом 2008-2018 рр. було виявлено в середньому 3,1% грабіжників та 1,9% розбійників у віці 14-15 років, а у віці 16-17 років – 7% та 6,6% відповідно. Також спостерігається постійне зменшення рівня виявлених злочинців-грабіжників вищезазначених вікових категорій протягом досліджуваного періоду від 4,5% у 2008 р. до 2,4% у 2018 р. (у віці 14-15 років) та від 11,2% до 4,7% відповідно (у віці 16-17 років). Щодо розбійних нападів спостерігається зменшення частки їх вчинення особами 14-15 років протягом 2008-2013 рр. від 3,9% до 1% зі стрибком у 2012 р. (2,2%) та щорічним збільшенням їх частки протягом останніх п'яти років від 1,2% у 2014 р. до 2,5% у 2018 р. Частка осіб-розбійників у віці 16–17 років протягом 2008-2018 рр. постійно коливалася то в бік збільшення (2008 р. – 4,9%, 2012 р. – 2,9%, 2014 р. – 3%, 2017 р. – 3,7%), то у бік зменшення (2011 р. – 2,4%, 2013 р. – 2%, 2015 р. 2,8%). Проте вже в останній рік помітно деяке зменшення частки вчинення розбійних нападів цієї вікової категорії до 3,2%.

Ще однією *особливістю* злочинності неповнолітніх виступає її *груповий характер*. За офіційними даними кожен третій–п'ятий злочин вчиняється неповнолітніми у групі. Цей показник не змінюється протягом

тривалого часу. Так, у 2004 році 52,4 % кримінальних правопорушень було вчинено неповнолітніми у групі; цей же показник у 2015 році становив 44,7 %. А у 2020 році з 149560 виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, 16187 осіб вчинили у групі (10,8 %). З 7360 неповнолітніх – у змішаній групі вчинено 2651 правопорушень неповнолітніми (36,0 %) та вчинення групового злочину виключно неповнолітніми становить 1575 особи (21,4 %).

Груповий характер правопорушень пояснюється наступним чином. Підвищена конфліктність, особливо у стосунках з дорослими, що нерідко виявляється в підлітковому віці, спричиняється не тільки органічними змінами, але й тим, що змінюється вся система відносин підлітка з дорослими і однолітками. Прагнучі позбутися впливу дорослих, підліток стає критичним стосовно своїх батьків і вчителів, починає загострено реагувати на їхні недоліки та зауваження відносно себе. Таким чином, активний процес засвоєння навичок соціального поведіння продовжується.

Потреба в спілкуванні і самоствердженні підлітка повинна бути реалізована в сприятливому середовищі. Якщо це, з якихось причин, не відбувається, самоствердження здійснюється в неформальних підліткових групах, вуличних і дворових компаніях у формі асоціальних проявів (випивка, паління, нецензурна лайка, вандалізм, хуліганство) і може стати небезпечним, зумовлюючим протиправну, у тому числі злочинну поведінку, чинником.

Джерелами групової злочинності є бездоглядність учасників вуличних компаній, лідерами яких стають більш досвідчені самовпевнені підлітки або дорослі правопорушники. У такій ситуації прагнення неповнолітніх до колективності трансформується у небезпечний груповий егоїзм, невміння і небажання свідомо зважити й оцінити приватні групові норми й цінності у світлі більш загальних соціальних і моральних критеріїв, безвідповідальне та зверхнє ставлення до інших членів суспільства. Психологи стверджують, що «підкоряючись законам групи, підлітки йдуть на неймовірно жорстокі

злочини для того, щоб як їм здається, «відновити життєво важливий для них зв'язок власного Я з групою» [23, с. 123].

Прагнення неповнолітніх об'єднуватись у групи пояснюється потребою у захисті, спілкуванні, порозумінні та можливістю самоствердитись. Поряд із задоволенням вищезгаданих життєвих потреб неповнолітніх у межах кримінального середовища формується пристосування до життя у сучасному світі шляхом планування перспективної стратегії майбутнього.

У межах характеристики групової злочинності А. Ю. Дроздов надає більш детальний аналіз особливостей угруповання неповнолітніх, до яких віднесені: тенденція до зниження порогу мотивації при скоєнні злочинів; групова злочинність неповнолітніх супроводжується немедичним вживання наркотиків, пияцтвом; спостерігається об'єднання неповнолітніх з дорослими злочинцями, які стають керівниками, співвиконавцями злочинів; у злочинних угрупованнях неповнолітніх збільшується питома вага дівчат та їх участь у тяжких злочинах; кримінальні групи досягають кількох десятків членів, з дисципліною й ієрархією, плануванням та розподілом ролей тощо [58, с. 82-87].

Поділяючи позицію А. П. Закалюка відносно «вікового обмеження щодо кримінальної відповідальності, коли за межами поняття «злочинність неповнолітніх» залишається певна частина діянь, які за мірою суспільної небезпечності формально не відрізняються від злочинів» [66, с. 467–468] зазначимо, що саме обмеження щодо кримінальної відповідальності обумовлює збільшення показника латентності діянь. Відповідно, наступною закономірною *особливістю* злочинності неповнолітніх, яку слід врахувати у теорії та практиці запобіжної діяльності та формуванні державної превентивної політики, виступає високий рівень *латентності*.

Правоохоронні органи не відкривали кримінальне провадження за фактом вчинення суспільно небезпечного діяння особою, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тому такі факти залишалися поза кримінальною реєстрацією. У 2020 році було виявлено 7360 осіб віком

до 17 років, які вчинили кримінальні правопорушення, з них 477 осіб до 14 років (6,5 %) та 6883 у віці 14–17 років (93,5 %) [61].

Високий рівень латентності також зумовлений тим, що при вчиненні злочину у співучасті з дорослими неповнолітні не реєструються або їхні діяння сприймаються як дитячі пустощі. Так, академік А. П. Закалюк відмічав «крім типових для злочинності загалом причин її латентності, злочини неповнолітніх мають ще одну. Це своєрідне соціально-психологічне ставлення до таких злочинів, коли вони розцінюються, у тому числі потерпілими, як пустощі, безглузді витівки, без злочинного наміру, неадекватного розуміння школи і відповідальності. У такому разі діяння також не потрапляє до обліку злочинів і не рахується у сукупності злочинності неповнолітніх» [67, с. 468–469].

Складовою частиною латенізації протиправної поведінки неповнолітніх виступає наступна *особливість* – *приховані резерви фактору дитячої безпритульності, бездоглядності*, що з високою ймовірністю можуть формувати злочинну поведінку неповнолітніх. «Діти вулиці», «вимушене сирітство», «дитяче жебракування» виступають негативним підґрунтям мотивації для протиправної, злочинної активності частини неповнолітніх. А. І. Гусев, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська поділяють думку В. В. Нагаєва, що «жебрацтво дітей має загрозливі наслідки: зниження морального, розумового, економічного рівня суспільства, громадянську відсталість» [197], зазначимо, що воно зумовлює зростання криміногенної і віктимогенної небезпеки у середовищі неповнолітніх.

Діти, які з різних причин опинились на вулиці, становлять потужний резерв злочинності. Вони вимушені пристосовуватись до життя без достатніх навичок за відсутності прийнятних умов соціалізації та мотивації до суспільно корисної поведінки. За даними дослідження О. В. Галкіної, а також Є. Б. Бреєвої безпритульні неповнолітні займаються жебрацтвом, крадіжками, дрібним рекетом, підробляють на мийках. Більшість (70 %) вчиняють правопорушення у групі. З них 80 % організуються та керуються

однолітками чи неповнолітніми старшого віку, і тільки 1/5 частина – підпорядковуються дорослим [26, с. 48-52]. Аналіз причин безпритульності та жебрацтва дітей криється у дестабілізації діяльності соціальних інститутів суспільства.

Важливо зауважити, що протягом тривалого часу стабільно низькі показники кримінальної ураженості злочинністю неповнолітніх спостерігаються у наступних регіонах: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська та Тернопільська області. В цих областях коефіцієнт злочинної активності серед неповнолітніх віком 14–17 років варіювався у 2002 р. – від 41 до 71, у 2006 р. – від 28 до 49, у 2009 р. – від 24 до 43, у 2011 р. – від 34 до 60, у 2014 р. – від 21 до 35, а серед неповнолітніх віком 18–60 років у 2006 р. – від 34 до 49, у 2009 р. – від 40 до 54, у 2011 р. – від 43 до 59, у 2014 р. – від 30 до 42.

Порівнюючи динаміку кількості виявлених дітей, які вчинили корисливі насильницькі злочини у 2014 та 2020 роках у різних областях України, спостерігається наступна тенденція. При загальному зниженні показників кількості дітей, які вчинили кримінальні правопорушення, спостерігаються негативні зміни, пов'язані із зростанням кримінальної активності неповнолітніх від 25 до 50 % у окремих регіонах. Найбільш помітно цей показник збільшився у Тернопільській області (+49,0 %), в якій багато років фіксувалися стабільно низькі показники кримінальної ураженості середовища неповнолітніх. Майже на третину зросла кримінальна активність підлітків у Кіровоградській (+32,5 %), Волинській (+29,6 %), Полтавській (+25,6 %) областях та м. Києві (+31,2 %). Понад десять відсотків зростання спостерігається у Львівській (+13,0 %) та Сумській (+12,0 %) областях. Менше, ніж на п'ять відсотків, збільшилися показники у Житомирській (+4,0 %), Одеській (+2,2 %), Харківській (+1,8 %), Хмельницькій (+2,2 %) областях.

2.2. Детермінанти, що впливають на вчинення корисливих насильницьких злочинів дітьми

Феномен криміналізації суспільства на початку ХХІ століття є одним з визначальних в процесі загально-цивілізаційного розвитку, вносячи до нього корективи, що ставлять під сумнів етичну основу багатьох державних та міждержавних конгломератів, окремих елементів позитивного права, руйнують моральний фундамент як базовий, вітальний елемент колективної безпеки окремого суспільства й людства в цілому. Криміналізація суспільства стала рівномасштабною з мегатенденціями світового розвитку в ХХ–ХХІ столітті, з глобальними загрозами світовій спільноті, його міжнародним і національно-державним системам.

Дійсно, кримінальна загроза сьогодні стоїть в одному ряду з екологічною в лінійці найбільш суттєвих чинників обструкції виживання і розвитку біологічного виду *homo sapiens*. У зв'язку з цим одним з першочергових завдань наукового співтовариства видається усебічне вивчення детермінаційного комплексу злочинності й вироблення на цій підставі ефективних, сучасних, системних та перспективних заходів запобігання [122, с. 114-115]. Тому запобігання злочинам в будь-якій сфері пов'язане зі з'ясуванням джерел злочинів та інших правопорушень.

Неможливо запобігти корисливим насильницьким злочинам, не вивчивши їх природу, сутність, закономірності розвитку, причини, що їх відтворюють та негативні наслідки. Успішне проведення запобіжної роботи можливе лише на основі науково обґрунтованих уявлень про причини злочинності, глибокого розкриття умов, з якими пов'язана злочинність у тій чи іншій сфері.

Детермінація – поняття, що походить від слів «детермінант», «детермінувати», зокрема латинське слово «*determinare*» означає «визначати», відповідно детермінант – «що визначає», «детермінувати»,

«зумовлювати», «детермінація» – процес зумовлення [126, с. 327]. Кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації. До процесу детермінації належать: причини, умови, корелянти. Детермінація включає в себе різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює всі три види детермінації в часі: детермінація минулого, теперішнього та майбутнього, і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації. Філософська категорія причинності відображає один із найбільш загальних, фундаментальних законів буття, що поширюється на всі явища і процеси природи та суспільства. Категорія причинності включає в себе такі поняття: причина, умова, наслідок (результат), зв'язок між причиною та наслідком (умовою і причиною, умовою і наслідком), зворотний зв'язок між наслідком і причинами (умовами).

Як зазначає Б. М. Головкін, кримінологічна детермінація являє собою вид соціальної детермінації, яку можна розглядати в рамках більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. У свою чергу ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ [35].

Як вірно зауважив Д. О. Назаренко, у зв'язку з тим, що термін «детермінація» походить від латинського «determinate», що означає визначати, відокремлювати, відмежовувати, то детермінувати означає «визначити», тобто це поняття ширше, ніж причина або умова, тому що включає те й інше [122, с. 114-115].

Причини та умови у кримінології об'єднані родовим поняттям кримінологічні детермінанти. Проблема детермінації злочинності та окремих її видів є однією з основних в науці кримінології та має велике значення для вчинення ефективної запобіжної діяльності з боку правоохоронних органів. У системі суспільних відносин криміногенні та антикриміногенні явища і процеси взаємопов'язані та співвідносяться як діалектичні протилежності. Вони одночасно впливають на суспільну свідомість, однак відображаються, сприймаються та оцінюються колективним розумом по-різному. Внаслідок

цього криміногенні явища і процеси закономірно детермінують вибір протиправного шляху досягнення цілей лише певної частини людей, у першу чергу тих, котрі мають антисуспільну спрямованість свідомості [35].

Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але також функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших. При вивченні детермінації злочинності важливий облік специфіки соціального детермінізму. Головна його особливість полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки виступають у формі відносин між людьми – цілеспрямованих зв'язків. Перетворення можливості в дійсність у суспільстві відбувається завжди при активній участі людей.

Поняття детермінації, як зазначає А. П. Закалюк, відображає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно до цього детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими вона обумовлена. Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам [63, с. 187].

Як зазначає Д. М. Тичина: «...Коли ми кажемо про детермінізм, то маємо на увазі визначення загального взаємозв'язку, взаємодії всіх речей, об'єктів, явищ та процесів, тобто детермінація – найбільш загальна категорія, що характеризує залежність одних явищ, процесів і станів від інших, свідчить про зв'язок між речами та явищами. Саме у такому значенні поняття «детермінація» використовується у науковій літературі. У кримінології, цей термін є об'єднуючим для термінів «причини» та «умови» [183, с. 265-269].

Найчастіше терміном «детермінанти злочинності» у науковій літературі охоплюються причини та умови вчинення злочинів. На думку О. М. Джужі, причинами злочинності є такі процеси і явища, які породжують злочинність як свій безпосередній наслідок [95, с. 79]. Проблема причинності в кримінології важлива не тільки для теорії, а й для практики, оскільки дає змогу вести боротьбу із злочинністю не тільки силами правоохоронних органів, а також використовуючи економічні, соціальні та інші важелі, якими суспільство і держава можуть розпорядитись.

Фахівці вітчизняної кримінології дотримуються соціально-психологічного підходу, основною якого вважається причина злочинності в деформації суспільної психології, яка породжує вплив на злочинність економічних, політичних та інших криміногенних факторів [103, с. 306-314]. Прихильником особистісного підходу є вітчизняний учений А. П. Закалюк, який у сфері побутової психології людей (так звана індивідуалістична психологія) визначав безпосередні причини злочинності як соціального явища, а отже, причини існування і зміст особливостей цієї психології прямо не зумовлюють злочинність і тому можуть розглядатися лише як її умови [63, с. 206-212]. У свою чергу В. В. Голіна та Б. М. Головкін стверджують про криміногенно-деформовану суспільну свідомість, яка обумовлює масову (колективну) злочинну діяльність [96; 33, с. 74-75]. Недосконалість цього підходу полягає в надмірній психологізації причин злочинності, змішуванні детермінації індивідуальної злочинної поведінки з детермінацією злочинності (при цьому соціально-економічні фактори розглядаються не як умови, а як більш глибокі причини злочинності), спрощенні реальних процесів детермінації злочинності, оскільки штучно виключається з розгляду увесь спектр елементів культури й суспільства, що впливають на зміст та особливості психології людей [119, с. 155].

Причини відрізняються від умов злочинності, під якими розуміється комплекс явищ, що не породжують злочинність, але впливають на неї та сприяють її виникненню й існуванню. Критичним є твердження, що причини

та умови є тотожними поняттями, хоч у деяких випадках причина злочинності може виступати умовою злочинності і навпаки. Деякі кримінологи, крім причин та умов, виділяють ще й інші детермінанти (зокрема кореляцію, функціональний зв'язок, зв'язок станів). А. Ф. Зелінський пропонує у кримінологічних дослідженнях використовувати чотири види зв'язків: генетичний (причинний), зв'язок станів, розвитку і взаємодії [73, с. 34-36]. А. П. Закалюк виокремлює кореляти злочинності й детермінанти іншого (не кореляційного) зв'язку, у тому числі й функціональну залежність [63, с. 185-192].

Злочинність дітей як соціальний феномен є однією з важливих характеристик суспільства та одним з параметрів, що відображають стан життєдіяльності соціуму на всіх етапах історичного розвитку. Наявність та поширення цього явища є проблемою не лише сьогодення, а й виступає передумовою формування майбутнього українського народу.

Така ж площина, як корислива насильницька злочинність дітей, свідчить не лише про економічний стан країни, а й про культурологічні норми у мікро- та макрогрупах, що становить систему суспільно небезпечних дій, які суперечать інтересам суспільства. Необхідність ефективної протидії та профілактики корисливої насильницької злочинності дітей пов'язана з тим, що це впливає та впливатиме в майбутньому на життєдіяльність та дієздатність громадянської самосвідомості у країні.

Протидія корисливої насильницької злочинності дітей спроможна бути ефективною та досягти своєї мети лише за умови нейтралізації причин, що її породжують. Оскільки причини корисливої насильницької злочинності дітей тісно пов'язані з різноманітними явищами громадського життя – із соціальними, культурними, економічними, політичними та іншими відносинами, то вплив на них не може обмежуватися лише заходами кримінально-правового характеру.

Отже, задля безпеки широкого кола громадян сьогодні та в майбутньому й становлення високого рівня соціальної опіки в Україні,

проблема корисливої насильницької злочинності дітей потребує всебічного розгляду та вирішення.

Висловлене зумовлює потребу у всебічному аналізі злочинності дітей як відносно самостійного соціального явища. Зокрема, Г. Ф. Хохряков, А. М. Бабенко, С. Ф. Денисов, Ю. В. Нікітіна, вважають, що виокремлення в самостійний вид злочинності неповнолітніх має результатом протиставлення її злочинності інших вікових груп, а зіставлення 16-18-річних неповнолітніх із 18-19-річними, на думку автора, є штучним, оскільки між ними більше спільного, ніж відмінного. Тому автор висловлених міркувань пропонує дискутувати не про злочинність неповнолітніх, а про злочинність молоді [100]. Зазначимо також, що обраний напрям наукового дослідження належить до пріоритетних у науці кримінології.

Формування антисоціальної поведінки у дітей становить процес нагромадження особистісних деформацій у сферах потреб, інтересів, ціннісних орієнтирів. За несприятливих умов формування у дитини виникає невідповідність між рисами і якостями особи та вимогами навколишньої дійсності. Вона виявляється не адаптованою до навколишнього соціального середовища.

У процесі дослідження особистісних деформацій дітей, виявлення їх закономірностей та виникнення необхідно встановити той об'єктивний вплив соціального середовища, що сформував їх минуле і підтримує нині. Саме такий підхід дозволяє отримати об'єктивні дані, завдяки яким можливо виробити систему заходів запобігання злочинній поведінці дітей.

Наведений підхід передбачає не тільки виявлення динаміки формування і прояву особистісних деформацій, але й ізолювання дитини від обставин, які спричиняють формування антисоціальних настанов особи, як у мікросередовищі, так і в системі соціального контролю загалом [164, с. 37-44].

Особистісні деформації у дітей виникають одразу – на відміну від дорослих, вони не формуються протягом тривалого часу, з'являючись

раптово та міцно закріплюючись у їх поведінці, яка відхиляється від соціальних норм і стандартів соціально позитивної поведінки. При цьому складний механізм поведінки дитини не може бути зрозумілим без дослідження всіх аспектів, а також без аналізу ролі та значення для психічної діяльності особи біологічних особливостей, успадкованих патологічних та інших чинників.

Доведено, що людина не народжується злочинцем. Але біологічні особливості особи можуть сприяти впливу певних соціальних чинників людської поведінки в конкретних ситуаціях і, таким чином, бути пов'язані з протиправною поведінкою. Хоча зв'язок між психофізіологічними особливостями та злочинною поведінкою є доволі опосередкованим, його не можна не враховувати, визначаючи ступінь відповідальності та прогнозуючи індивідуальну поведінку.

Втім, як довело наше дослідження, не можна підміняти соціальні проблеми суто віковими, психологічними або ж психофізіологічними. У таких дослідженнях може істотно викривлятися природа та сутність процесів і явищ, які детермінують злочинну поведінку людини. Процес формування дитини, яка стала на шлях учинення злочинів, може бути визначений віковими чи індивідуально-психологічними характеристиками. Доказом цього слугує той факт, що мотиви вчинених кримінальних правопорушень у переважної більшості дорослих, котрі вчиняють тяжкі насильницькі злочини, простежуються саме в раптових психологічних фрустраціях, зумовлених віком. Вікові особливості - тільки елемент соціальної характеристики членів суспільства. Психологічні, демографічні та соціально-психологічні особливості, умови життя й відносини, в яких відбувається формування дітей, не мають результатом фатальної невідворотності зривів, конфліктів, правопорушень. Соціально-вікова особливість цієї вікової групи населення перетворюється на негативну лише у разі її повного ігнорування або ж несвоєчасного чи недостатнього врахування. Особистісні деформації ускладнюють можливості самоконтролю й самовиховання, але не усувають

їх, і практично завжди такі діти передбачають наявність та розвиток соціальної відповідальності за власну поведінку [63].

Генезис злочинів дітей завжди так чи інакше пов'язаний з їх «поганими стосунками» із суспільством, окремими його соціальними ланками та інститутами (сім'єю, оточенням у побуті, навчанні, однолітками тощо) [16].

Безумовно, в міру розвитку наук біологічного циклу (генетики, фізіології та психіатрії) виникатиме потреба в постійному застосуванні цих даних для запитів кримінології, кримінально-виконавчого права та профілактичних служб тощо. Але безперечним є те, що основна увага має бути спрямована на виявлення та змінення криміногенних соціальних умов життя дитини, які ще не стали на шлях учинення кримінальних правопорушень. Генетичні особливості дітей (якщо їх виявлено) слугують лише ґрунтом у певній ситуації, де набувають своєї реалізації. Чим довше дитина рухається кримінальним шляхом, тим чіткіше відпрацьованими є схеми її кримінальних навичок [16].

Злочинні вчинки завжди виникають пізніше. Безумовно, існують певні рефлекси та інстинкти (щонайперше це самозахист), але домінують започатковані позитивні соціальні рефлекси - ігри, навчання, гуртки тощо. В які ігри бавитиметься маленька дівчинка, чого навчиться від оточення, кого копіюватиме, яку мету ставитиме перед собою, які ідеали сприйматиме - все це та багато іншого залежить не стільки від неї, скільки від тих людей - дорослих та однолітків, - із котрими вона житиме, долаючи повсякденні проблеми, перебуваючи спостерігачем або активним учасником життєвих ситуацій.

Тож, Г. М. Міньковський зазначав, що дитячі роки є найважливішими в процесі формування поведінки людини, оскільки визначають формування соціальних якостей майбутньої особистості. Якщо здійснити порівняльний аналіз учинених злочинів у середовищі неповнолітніх в різних регіонах, то спостерігаються певні закономірності, а саме: відносно стійка залежність між рівнем злочинів, учинених дітьми в означеному регіоні, й таким показником,

як питома вага дітей чоловічої та жіночої статі, котрі не працюють і не навчаються; концентрація впливу раніше засуджених дорослих осіб; чисельність побутових правопорушень, вчинених особами, які перебувають на різного роду обліках (алкоголіки, наркомани, психічно хворі та ін.); чисельність сімей, де є маленькі діти та які розпались; кількість сімей, де є тільки один із батьків або ж обидва тривалий час працюють за кордоном; рівень безробіття в регіоні тощо.

Ступінь соціальної активності у взаємодії із середовищем, здатність протистояти негативним факторам останнього у різних осіб неоднакові. Так, саме по собі неповноліття суттєво обмежує ступінь активності особи – нерідко види, форми і межі соціальної взаємодії встановлюються дорослими. Підлітки не вибирають собі сім'ю, школу, вихователів, вони не самостійні в соціально-економічному відношенні, тому, як правило, не можуть без допомоги дорослих радикально змінювати свої взаємозв'язки із середовищем (піти з аморальної сім'ї тощо). У силу вікових особливостей підлітки менш критично сприймають зовнішні умови, не завжди в змозі правильно їх оцінити, що також може за певних обставин відобразитися на злочинній поведінці.

Підліток не завжди діє відповідно до норм, що мають цінність у суспільстві. Неповнолітні проходять довгий та тривалий шлях становлення особи, спроможної жити у суспільстві. А життя в свою чергу ставить безліч перешкод перед ними, викликаючи такі життєві ситуації, які вимагають негайного вирішення. Здатність неповнолітнього правильно розуміти, а також більш правильно вирішити її з погляду суспільства, чи іншої проблеми, впливає на формування його поведінки, відбувається той чи інший вплив на особу з боку середовища. До того ж у житті виникає досить багато протиріч, які вимагають морального вирішення.

Вплив середовища може бути як соціально-позитивний, так і соціально-негативний. Соціально-негативний вплив проявляється в тому, що у особи закріплюються і посилюються антисоціальні погляди, звички, які

містяться в основі правопорушень. Тому для встановлення причин їх вчинення необхідно розглянути та проаналізувати соціальні умови, які впливають на злочинність. Можливість скоєння правопорушення зростає при несприятливих умовах формування особи дитини [165].

Процеси, які відбуваються в Україні, різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище членів нашого суспільства. В останні роки досить загострились такі проблеми, як низький рівень життя, безробіття, відсутність можливостей для покращання житлових умов, матеріальна незабезпеченість.

Соціально-економічні, політичні і культурні аспекти життя суспільства здійснюють зовнішній вплив на формування механізму злочину, тоді як психологічні і психічні особливості злочинця формують його зсередини, створюючи ніби внутрішній зміст.

Для підлітка характерна підвищена потреба у спілкуванні з однолітками, прагнення до самоствердження в їх середовищі, увага до їх думки. Потреба підлітка в спілкуванні та самостверженні повинна реалізовуватись у сприятливих умовах, на основі соціально корисної діяльності. Якщо цього не відбувається, то самоствердження відбувається у підліткових групах, вуличних компаніях і може стати криміногенним фактором. Людина засвоює ту лінію поведінки, яка підтримується тим найближчим оточенням, з яким вона контактує, і якщо в ньому переважають думки, позиції і уявлення, що суперечать нормам моралі і права, то, поділяючи їх, індивід вступає в конфлікт з суспільством і законом. Так, спільна злочинна діяльність підлітків здійснює на співучасників значно більший руйнуючий вплив, ніж злочин, скоєний наодинці. Підліток, залучаючись до злочинної групи, піддається швидкій десоціалізації [165, с. 92-95]. Тому значну роль у генезисі злочинної поведінки неповнолітніх відіграють групові утворення, які виникають на основі загальних звичок, інтересів, характеру поведінки, і тому орієнтація на такі групи забезпечує реалізацію особистих цінностей та моральних норм їх членів. Група виступає

найближчим соціальним середовищем, яке контролює поведінку неповнолітнього, впливає на освіту. Досить часто особисте приноситься в жертву групі.

У групі підлітки легше і швидше досягають виконання злочинних намірів, тому в складі груп скоюються, як правило, такі небезпечні злочини, як зґвалтування, крадіжки, грабежі, розбійні напади, хуліганство [165].

Взагалі, група як соціальне утворення може посилювати або ослаблювати ті чи інші риси окремої особи. Досить часто особа, яка є членом якоїсь конкретної групи, подавляє в собі прояви, які суперечать думці групи.

У процесі соціалізації особи не останню роль відіграє школа, яка повинна здійснювати моральне, трудове виховання, прищеплювати підліткам повагу до старших, до закону, а також такі риси характеру, як принциповість, доброта, чесність, правдивість, порядність.

У нашій державі знецінено професію вчителя, що призводить до гострої нестачі вчителів, а тим більше висококваліфікованих. За умов глибокої соціально-економічної кризи загальноосвітні школи і профтехучилища далекі від того, що від них вимагається. Частина вчителів має низький рівень культури і професійної підготовки, не користується авторитетом серед учнів. Кращі вчителі переходять до елітних шкіл – ліцеїв, гімназій тощо. Відсутня нова концепція освіти і виховання учнів. Все це відчужує дітей від школи, вони втрачають до неї інтерес [165, с. 92-95].

За результатами проведеного нами анонімного опитування, 15 % респондентів у віці від 13 до 15 років стверджують, що до навчання ставляться легковажно, а ще 12 % зазначили, що до навчання ставляться без інтересу. Після школи продовжити навчання виявили бажання 72 %

Останні роки відбувається різке зростання кількості зареєстрованих злочинів, пов'язаних із наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами, що свідчить про поширення наркоманії серед населення. За останні п'ять років число осіб, взятих органами внутрішніх справ на профілактичний облік за немедичне вживання наркотиків, збільшилось у два

рази і досягло 100 тис. Особливе занепокоєння викликає ситуація в підлітковому й молодіжному середовищі – майже 90 % споживачів наркотиків становить молодь віком до 30 років, з яких більше 4 тис. – неповнолітні [116, с. 32].

Гострою соціальною проблемою стає зростання кількості неповних сімей. У таких сім'ях виховується близько 1,5 млн. дітей. Кожна друга – третя дитина з цих причин не дістає належного виховання. Щоб забезпечити своїх дітей найнеобхіднішим, батьки у неповних сім'ях змушені витратити багато часу на пошук дешевих продуктів та товарів, що в свою чергу спричиняє дефіцит у спілкуванні з дитиною, призводить до бездоглядності. Діти з цих сімей почуваються незахищеними як у психологічному, так і у фізичному розумінні. Вони, як правило, гірше навчаються, мають травмовану психіку [22, с. 93-97].

З об'єктивних причин матеріальне становище неповної сім'ї було і продовжує залишатися найбільш скрутним. Воно погіршується також тим, що суми аліментів на дитину не покривають витрат на її фактичне утримання, а у багатьох випадках взагалі не виплачуються через ухилення батьків від їх сплати.

Не для всіх матерів народження дитини є бажаною й довгоочікуваною подією. Часто неблагополучні сімейно-шлюбні стосунки, втрата уявлень про сім'ю як про людську цінність, недостатній рівень культури, в тому числі й у сфері сексуальних відносин, проявляється зростанням числа дітей, народжених поза шлюбом. Такі діти складають 12% від загальної кількості народжених. Мати може зненавидіти свою дитину за те, що вона «перешкоджає» їй насолоджуватися утіхами молодих людей або вибрати хорошу професію, оскільки дитина забирає у неї багато часу й грошей [22, с. 93-97]. Така поведінка матері особливо згубно впливає на дівчат. Бажання гарно одягатись, розважатись нерідко стає причиною крадіжок, які вчиняють дівчата. В такій сім'ї поволі йде процес деформації особистості дівчат, формується агресивність, озлоблення, жорстокість. Втрата моральних

цінностей у такій сім'ї штовхає дівчат до заняття проституцією, вживання алкоголю та наркотиків.

Не менш небезпечна ситуація, коли батьки неадекватно визначають особливості життєдіяльності своїх дітей, вважаючи, що вони добре знають, з ким проводить вільний час їхній син або дочка, переконані, що їм відоме коло спілкування дитини. Багато хто вважає, що у їхнього сина або дочки немає друзів, які прогулюють уроки, курять, вживають спиртне і наркотики, беруть участь у бійках, перебувають на обліку в міліції, хоча самі підлітки підкреслюють, що серед їх друзів таких осіб чимало.

Серйозну стурбованість викликає поширення серед неповнолітніх алкоголізму. Згідно з даними Інституту педагогіки, майже 93% обстежених дітей і підлітків вживають алкогольні напої; схильність до вживання алкоголю вже сформувалася у 17% учнів п'ятих, 25% – восьмих та 56% – одинадцятих класів. На жаль, багато педагогічних колективів навчально-виховних закладів не займаються профілактичною роботою серед неповнолітніх [22].

Одним із соціальних чинників розвитку людини є дозвілля. Процес трансформації соціальної структури українського суспільства закономірно призводить до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки норм і цінностей. Суспільство ж проявляє майже повну байдужість до того, яке покоління виросте внаслідок комерціалізації сфери вільного часу дітей і пов'язаних з цим змін у характері діяльності позашкільних закладів. Економічна нестабільність у державі негативно вплинула й на систему всеукраїнських дитячих масових заходів. Відмінено всеукраїнський фестиваль «Таланти твої, Україно», а також всеукраїнські фестивалі народного мистецтва «Батьківські пороги» та виставку декоративно-прикладного мистецтва і традиційних художніх ремесел національних меншин «Всі ми діти твої, Україно». Виникла небезпека ліквідації таких форм відпочинку дітей (хоч явно недосконалих), як піонерські табори, дитячі гуртки тощо.

В умовах рухомості соціальних процесів формується нове середовище

проживання, новий спосіб життя та нові види дозвіллевої діяльності. При цьому людському суспільству завжди була притаманна девіація, яка є невід'ємною частиною життєдіяльності. Зрозуміло, що на соціальні хвороби людей та суспільства впливають і особливості кожної країни, пов'язані з історичними, географічними, природними, соціально-політичними, культурними та іншими рисами їх розвитку [14].

Проблема дозвілля є, особливо сьогодні, вкрай важливою, коли нові небезпеки і загрози у сфері суспільного життя поставили стратегічну проблему антропологічної безпеки як глобальної і комплексної проблеми збереження і продовження життя людського роду. Не менш важливе вміння будувати та керувати своїм життям і у сфері дозвілля. Саме ціннісно-сміслові настанови мають бути покладені в основу наповнення вільного часу та дозвілля.

Останнім часом девіантна поведінка все більше набирає обертів у сфері дозвілля. Для суспільства небайдуже, якими засобами, методами та діями користується людина (група, спільнота), щоб досягти своїх цілей. Важливими детермінантами рівня дозволеного, так сказати, санкціонованою суспільством поведінкою є соціальні норми, які закріплені в культурі, способі життя суспільства, спільноти, групи та індивідів, а відхилення від них розглядається як патологія. Норма, якщо вона є зразком поведінки або правил, необхідна для здійснення певної мети.

У сфері дозвілля, безперечно, діють загальнолюдські цінності, які надають смисл, значення людській діяльності як в цілому, так і безпосередньо у вільний час. Є. В. Золотухіна-Аболіна головними цінностями у сфері дозвілля вважає: цінності спілкування (дружба, любов, довіра); цінності діяльності (праця, творчість, пізнання істини); культурні цінності (етнічні, релігійні, атеїстичні, цінності світовідчуття, стилю життя, обрядів, ритуалів тощо); цінності споживання; цінності самозбереження (життя, здоров'я); цінності самоствердження і самореалізації (соціальний статус, честь, гідність, бажаний образ «я» та інші); загальнолюдські цінності

(мир, цінність іншої особистості); цінності, які характеризують особисті якості (чесність, хоробрість, патріотизм, вірність даному слову, доброта, ідейність тощо); естетичні цінності; цінності самоцільних видів діяльності (споглядання, гра) [104].

В період трансформаційних змін у суспільстві прослідковується ціннісна переорієнтація у сфері дозвілля, яка переглядає сталість ціннісної системи та вносить свої корективи. Неадекватність дій і вчинків індивідів у сфері дозвілля, їх деструктивне мислення дають підстави говорити про їхню культурну деградацію, про відсутність соціальних і культурних компетентностей, без яких людина не може існувати у відкритому суспільстві. І саме культура дозвілля, передбачає вміння здійснювати вибір між конструктивними та деструктивними тенденціями та пропозиціями світу розваг і ставати на захист загальнолюдських цінностей.

Характеризуючи сьогоднішню соціальну сферу життєдіяльності неповнолітніх зазначимо, що: 1) на розвиток особи все більше має вплив західна культура; 2) однією з тенденцій є збільшення негативного впливу телебачення та ЗМІ; 3) домінує зорієнтованість на розваги, збільшено час, відведений на дозвілля; 4) відсутнім є достатній контроль за організацією життєдіяльності у різних сферах молоді з боку держави, органів державної виконавчої влади, батьків; 5) відбувається зміна духовних і моральних цінностей суспільства. З боку органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування не забезпечено загальнодоступності закладів позашкільної сфери; спостерігається відсутність високої якості відеопродукції, яка є у широкому продажі, прокаті; функціонує мала кількість клубів, гуртків, інших соціальних структур, які б займались розвитком і навчанням дівчат; проводиться недостатня кількість заходів, що формують образ дівчини, або цьому просто не надається значення; відсутня система дій з метою припинити поширення окремих негативних образів, взірців, тендерних ідеалів. Перегляду вимагає підхід до виховання неповнолітніх дівчат основними соціальними інститутами, такими як сім'я і школа [105, с. 41-45].

Зазначені процеси сьогодення не могли не позначитися на динаміці й стереотипах поведінки дівчат шкільного віку, становище яких завжди обумовлюється успішністю протікання загальносуспільних процесів. Зростання поведінкових девіацій у соціальному аспекті пояснюється загальним загостренням суперечностей розвитку і кризою суспільних процесів перехідного періоду в Україні. Соціальні ризики провокують появу соціально-психологічних та психоемоційних ризиків, які посилюються: акселеративним розвитком молоді; формуванням особистості за несприятливих мікросоціальних умов; впливом шкідливих звичок; неприйняттям однолітками чи субкультурою; нездатністю зорієнтуватись, сприйняти, осмислити величезну кількість інформації; раціональністю, прагматичністю індивідуальних цінностей. З причин виникнення негативних поведінкових проявів перша полягає у людині, друга – у соціальних умовах, які переломлюються через людські переживання, уявлення, психіку. Тому профілактика поведінкових девіацій повинна здійснюватися як у напрямі зменшення соціальних ризиків, так і у напрямі формування в особи здатності протистояти негативним впливам соціального середовища [134, с. 11-16].

Одним з недоліків нормативно-правового характеру, що впливає на рівень корисливої насильницької злочинності, є відсутність на законодавчому рівні чіткої спеціалізації правоохоронних і контролюючих органів, скорочення спеціальних підрозділів в органах внутрішніх справ (Національній поліції), відсутність належної взаємодії та координації правоохоронних органів, недосконалість моніторингу криміногенної ситуації та її оцінки. Як наслідок, у діяльності зазначених правоохоронних органів з'явилась апатія (гр. *apatheia* – стан повної рівнодушності, глибокої байдужості до всього [168]); посилилась корислива спрямованість, обумовлена відсутністю соціальної справедливості в оцінці результатів їх діяльності та неадекватній затратам заробітної плати; ін. Більш того, в умовах критичного реформування правоохоронних органів, більша частина кадрових працівників залишила державну службу й перейшла на бік

криміналітету. Все це в кінцевому результаті «розв'язує» руки для осіб, які схильні до вчинення корисливих насильницьких злочинів, а також укріплює їх антисуспільну настанову про безкарність або неможливість притягнення їх до кримінальної відповідальності у найближчій перспективі.

Діяльність правоохоронних органів послаблюється частими змінами керівництва, відтоком кваліфікованих кадрів, відставанням у технічному забезпеченні правоохоронних органів, протизаконною взаємодією правоохоронців з комерційними структурами, поширенням корупції й діяльність організованих злочинних угруповань під її прикриттям [85; 69], неукомплектованістю кадрів і, як наслідок, – підвищенням навантаження на працівників правоохоронних органів. Крім того, негативно на діяльність правоохоронних органів, на нашу думку, впливає недостатній правовий та соціальний захист працівників правоохоронних органів.

Корупція в Україні має свої особливості та значно відрізняється від корупції у розвинутих країнах. Без виявлення цих особливостей не можна розробити адекватні заходи протидії їй. Корупція сьогодення має ту особливість, що це – корупція кризового типу. Насамперед, вона породжується кризою сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції), та здатна поглиблювати кризу українського суспільства, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи в Україні. Саме тому, корупція стала реальною загрозою для національної безпеки та конституційного устрою України, насамперед вона є основною загрозою українській нації, зокрема політичним, економічним, правовим, моральним, культурним засадам її розвитку. Корупційні зв'язки все більше витісняють правові, етичні відносини між людьми і з аномалії поступово перетворюються в норму поведінки [151].

Також варто говорити про вагомі прорахунки при формуванні національної політики щодо запобігання злочинам, тобто кримінологічної політики. За весь період розбудови України як суверенної держави таку

діяльність було занедбано. Розвиток сфери запобігання злочинам не визнавався пріоритетним напрямом державотворчого поступу. Унаслідок цього соціальні процеси, що відбувалися в цій сфері, дедалі ставали неконтрольованими і набували антисупільних рис. Дана сфера суспільства перетворювалася на середовище, у якому так звані «фонові явища» набували масового характеру і виявлялися у криміногенних формах поведінки громадян. Відбувалася трансформація культурних взаємин у бік вседозволеності і насильства, ослаблення родинних зв'язків, плекання алкогольних традицій та насильницьких форм поведінки міжособистісного спілкування. Недостатню роль у цьому відіграли нерозвиненість інфраструктури культурних установ, сфери послуг, недоступність цікавого і корисного відпочинку, занедбаність фізкультурно-оздоровчої роботи тощо.

На сьогодні не розроблена єдина цілісна концепція державної політики в галузі запобігання злочинності. Основоположний принцип про запобігання як головний напрям протидії злочинності не вийшов поки за межі декларативного. Негативні процеси, що відбуваються останнім часом у всіх сферах життя суспільства, позначилися і на системі запобігання злочинам, яка опинилася зруйнованою. Унаслідок цього на сьогодні в країні відсутня злагоджена система органів, які здійснюють запобіжну діяльність, а також відсутній єдиний закон, що регулював би цю діяльність.

Однією з головних причин цієї групи є корислива мотивація винних осіб, поєднана із індивідуально-психологічною схильністю до тяжких форм насильства. Вважається, що первинним джерелом мотивування виступають актуалізовані потреби та інтереси, які задовольняються у протиправний спосіб. Вони виступають джерелом будь-якої людської активності, як правомірної, так і протиправної. Психологи вважають, те, що здатне викликати активність людини, до чого вона готова докладати зусилля, становить зміст мотивації [68]. Виходячи з наведеної думки, корисливий зміст мотивації досліджуваного нами виду злочинів зумовлюється деформованою системою потреб та інтересів винних осіб. На

формування та актуалізацію потреб людини, в першу чергу, впливає загальний спосіб життя, середовище існування, коло спілкування, уявлення та рівень життєвих домагань, звички тощо. Як зазначають Ю. Р. Орлова і О. М. Гусева, особа злочинця несе в собі негативні умови свого існування у формі недостатньо розвинених, іноді бідних, іноді деформованих потреб [129, с. 19-23]. Як раніше зазначалося, більшість осіб засуджених за вчинення умисних вбивств із корисливих мотивів характеризуються переважно низьким рівнем інтелекту та вузьким колом інтересів. Будучи вихідцями з депресивних районів, не маючи чітко визначених життєвих планів, вони тяжіють до беззмістовного проведення свого часу у складі вуличних груп. Очевидним є те, що потреби таких осіб відповідають їх віковим уявленням про рівень та спосіб життя. Дослідивши спосіб життя осіб, які вчинили умисні вбивства із корисливих мотивів, було з'ясовано, що для них характерні такі деформовані потреби та інтереси, як: прагнення до зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, отримання сексуальних послуг, відвідування ігрових і розважальних закладів тощо. Дійсно, вбивства із корисливих мотивів не рідко вчиняється заради придбання алкогольних напоїв. Про це свідчать результати узагальнення матеріалів кримінальних проваджень. Кожен четвертий засуджений за вбивство із корисливих мотивів підтвердив, що гроші отриманні від вчиненого злочину витратив саме на спиртні напої та розваги. Таким чином, деформації потреб та бажання підтримувати примітивний, паразитичний спосіб життя мають найбільше мотивоутворююче значення для вчинення умисних вбивств із корисливих мотивів [128, с. 26-30].

Аналіз корисливих насильницьких кримінальних проваджень щодо дітей свідчить про те, що здебільшого їх учиняють у стані алкогольного сп'яніння, під час спільного вживання особами спиртних напоїв, при веденні аморального способу життя (64 %). Рівень уживання алкоголю молоддю не вирізняється за типом поселення та рівнем освіти.

Важливе криміногенне значення мають культурно-виховні детермінанти вчинення корисливих насильницьких злочинів. Нині цей вид державної діяльності здійснювався на неналежному рівні. Фактично до недавнього часу держава майже не переймалася моральним здоров'ям своїх громадян. Сучасна молодіжна генерація активно залучається до загальноєвропейської та американської культурних традицій, сповідуючи ідеали демократії, свободи, соціальної справедливості, рівності можливостей, безпеки, прагматичного світосприйняття. Водночас запозичуються негативні елементи психології й свідомості європейського та американського суспільства, світоглядні уявлення, спосіб життя, норми поведінки, життєві цілі, котрі морально незріле молоде покоління прихильніше сприймає і краще розуміє, ніж абстрактні суспільні ідеали. Можна констатувати, що сьогодні спостерігаються непоодинокі випадки відкритої пропаганди усіма видами засобів масової інформації культу насильства, глузу над особистістю, аморалізму тощо. Сучасні мас-медіа нерідко демонструють приклади виняткової жорстокості, зображають ватажків злочинних зграй героями сучасності, а злочинний спосіб життя наділяють ореолом романтизму. Безумовно, така діяльність засобів масової інформації сприяє створенню атмосфери страху, незахищеності буття пересічних громадян. До того ж приклади насильницького суперменства значна група населення бере за взірець поведінки при конфліктних ситуаціях неформального характеру [158, с. 131; 33, с. 247-248; 154, с. 18-19; 130, с. 93].

Розглянувши систему факторів на рівні суспільства загалом слід розцінювати як загальносоціальний конфлікт, що виникає із суспільних суперечностей. Витоки цього конфлікту лежать у загальносуспільному соціальному напруженні серед значної частини населення. Передумовами цього виступає стійка і тривалий час нерозв'язна ситуація невідповідності між потребами, інтересами і соціальними очікуваннями значної частини населення та можливостями їх фактичного задоволення. Проте безпосередні причини вчинення корисливих насильницьких злочинів криються в

морально-психологічних та психофізіологічних деформаціях особи злочинця, які є основою криміногенних міжособистісних конфліктів (суперечностей).

Підсумовуючи викладене, ми дійшли певних висновків, що важливими запобіжними заходами є здійснення соціального контролю за мікросередовищем, у якому відбувається психофізіологічне формування дітей. Вчасне виявлення негативного впливу такого середовища на дітей та корегування процесу його формування дозволить запобігти формуванню психологічних деформацій у них.

Загально визнано, що найбільшого соціального значення у формуванні особистості неповнолітніх, безумовно, набуває сім'я, в якій вони виховуються. Саме в сім'ї діти пізнають характер соціальних зв'язків, а також систему моральних і правових цінностей суспільства. Вивчення основних цінностей, правових та інших життєвих орієнтацій дітей виявляє їх стійку орієнтацію на сім'ю як найбільшу соціальну цінність (навіть у разі напружених стосунків між батьками та підлітками). Авторитет сім'ї, формування сімейних зв'язків є вкрай важливими. Це визначає особливу складність під час планування та проведення запобіжної роботи. Діти найчастіше вважають: якщо їх власна родина чи сім'я їх рідних або близьких перебуває у скрутному матеріальному становищі, винуватцями цього є тільки дорослі.

Дослідження також виявило, що, попри значну кількість сімей, що розпались, та вагому частку неповних сімей, позитивне ставлення дітей до інституту сім'ї не змінюється - кожна з них сподівається на те, що її власна майбутня родина буде кращою, міцнішою та щасливішою. Сім'я постає саме тим первинним соціальним мікросередовищем, у якому формуються їх риси та якості. І в усіх випадках деформації у поведінці дітей ці характеристики можуть набувати стимулу до активізації або пригнічення залежно від атмосфери у сім'ї та тих дефектів виховання, які знищують процес морально-етичного й соціально-психологічного розвитку молодшої людини.

Наступний процес впливу – це соціальне середовище, де вони

проводять багато часу та який впливає на формування їх поглядів і цінностей, що може допомагати або, навпаки, перешкоджати в майбутньому особам досліджуваної категорії виконувати певні соціальні функції. Проте злочинна поведінка дітей повинна розглядатися не тільки як результат їх моральної деформації, слабкого інтелектуального розвитку, недоліків культурного виховання, але і як певна форма соціального протесту проти навколишньої реальності. Неможливість реалізувати свої потреби та інтереси у відповідному соціальному середовищі (що характерно для ситуації в Україні) також може спонукати дітей до вчинення корисливих насильницьких злочинів.

2.3. Особливості кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини

Як відомо, проведення будь-якого кримінологічного дослідження неможливе без вивчення особи злочинця як однієї із центральних проблем усіх наук загальнокримінального профілю, зокрема кримінології, оскільки це дає змогу встановити, чому конкретна людина вчиняє ті чи інші злочини. Тому над даною проблематикою працювало багато як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Однак і на сьогодні немає єдиного погляду з цілого ряду важливих питань стосовно особи злочинця. Як свідчить здійснений нами аналіз значного масиву монографічної та навчальної літератури, більшість авторів використовує термін «особа злочинця». Наприклад, у багатьох підручниках з кримінології окремі спеціальні розділи мають назву «Особа злочинця». Так, під особою злочинця потрібно розуміти: «...Сукупність соціально значущих ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні норм кримінального права» [97, с. 72; 50, с. 85].

У інших підручниках, зокрема харківських авторів, також зазначається розділ «Особа злочинця», поряд з цим науковці використовують термін «особистість». Так, вони зазначають, що «особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності й визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння» [92, с. 64]. На нашу думку, дане визначення досить вузьке і більше стосується суб'єкта злочину, в даному випадку автори підійшли до визначення з позицій кримінального права (ст. 11 КК України).

В останніх монографічних працях українських вчених вживається дефініція «особа злочинця» [34, с. 30; 8, с. 224-225]. Водночас у тлумачному словнику української мови під поняттям «особистість» розуміється «конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки тощо», а під «особою» – «окрема людина, індивід, індивідуум» [127, с. 492]. Однак, на нашу думку, термін «особистість» є більш багатограним, оскільки більш чітко та повно відображає соціально значущі якості й риси тієї особи, яка вчинила злочин. Ми у дослідженні вживатимемо поняття «особа злочинця», яким послуговується й більшість авторів.

У юридичній літературі існує багато точок зору щодо поняття особи злочинця. Наприклад, на думку, І. М. Даньшина, особа злочинця – це сукупність істотних і стійких соціальних рис і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у цьому особі – ознак суспільної небезпечності, у зв'язку із чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [92, с. 65].

Початковий момент появи «особи злочинця» збігається з фактом вчинення злочину. При визначенні моменту появи особи злочинця не можна не враховувати процесуального аспекту цієї проблеми, зокрема принципу презумпції невинуватості. Отже, можна зробити висновок, що про особу

злочинця можна говорити лише тоді, коли така особа вчинила злочин, що констатовано в обвинувальному вирокі суду, котрий набрав законної сили.

На сьогодні у кримінологічній науці існує чимало аспектів щодо дослідження особи злочинця. Так, О. М. Джужа зазначає, що особу злочинця потрібно вивчати на трьох рівнях: 1) одиничному, коли визначаються риси певного злочинця; 2) груповому – для характеристики злочинців у певній підсистемі злочинів; 3) на загальному рівні [48, с. 20]. Водночас вивчення особи здійснюється для того, щоб знайти типові риси деформації особи, враховуючи особливості з тієї чи іншої категорії кримінальних справ, що необхідно враховувати при здійсненні заходів запобігання аналогічним злочинам.

А. П. Закалюк наголошував, що : «Специфічною властивістю злочинців, що виражає їхню соціальну сутність, є антисуспільна спрямованість і суспільна небезпечність їхньої особистості, які досягли певного ступеня (глибини) [63, с. 240]. Серед відмінних ознак злочинців варто виокремити дефекти соціалізації, зумовлені поганим засвоєнням правових і моральних норм, небажанням керуватися ними в повсякденному житті, виконувати соціально прийнятні ролі, що породжує соціальну відчуженість, штовхає на пошуки девіантного соціального середовища.

На думку професора Б. М. Головкина, під корисливою спрямованістю насильницького виявлення слід розуміти домінуючу морально-психологічну властивість, яка визначає корисливий зміст мотивації і вибір та реалізацію насильницького способу незаконного збагачення [38, с. 139].

Отже, корисливі насильницькі злочинці вирізняються негативним ставленням до чужої власності, несприйняттям непорушності права власності та недоторканності суб'єкта права власності, високим рівнем агресивності й імпульсивності, соціальною відчуженістю та ворожою налаштованістю до оточуючих.

Особа, яка вчиняє корисливі насильницькі злочини – це сукупність соціально притаманних ознак суб'єкта, які були сформовані у процесі

несприятливого розвитку особистості та девіантних форм поведінки, й визначають її корисливий мотив та насильницьке його досягнення [162]. Варто констатувати про наявність у такої особи стійкої корисливої спрямованості насильницького прояву, яка виливається в життєву позицію, прийнятне ставлення до застосування тяжких форм насильства заради одержання матеріальної вигоди, що стає джерелом злочинної мотивації. Очевидним є те, що чужа власність розцінюється ними не інакше, як інструмент для задоволення існуючих гіпертрофованих потреб. А життя іншої людини під час вчинення злочину часто виявляється лише перепорою на шляху до досягнення корисливих цілей. Не можна не погодитися із думкою вчених, що важливість недоторканності чужого майна усвідомлюється лише у випадках, коли людина володіє своєю особистою власністю [33, с. 138]. На жаль, цього не можна сказати про осіб, які вчиняють тяжкі корисливі насильницькі злочини (умисні вбивства із корисливих мотивів, розбої тощо). Вони звикли до паразитичного способу життя, що не узгоджується із традиційними поняттями суспільно корисної праці і заробітку. Характерна для них корислива психологія призводить до формування внутрішньої установки на збагачення будь-якими засобами, в тому числі і насильницькими [40, с. 105; 204].

Насильницька поведінкова установка посідає важливе місце серед причин вчинення умисних вбивств із корисливих мотивів. Установка у загальному вигляді представляє собою стійку поведінкову реакцію на типові життєві ситуації та дії інших осіб. На її формування впливає багато факторів. Автор психологічної теорії установки Д. М. Узнадзе вважає, що при наявності потреби і засобів її задоволення у суб'єкта виникає особливий стан, який можна характеризувати як схильність, спрямованість, готовність здійснити акт, що веде до задоволенню потреби. Це і є установка – готовність до здійснення певної дії. [188].

У цьому контексті варто розглянути *механізм формування такої корисливої насильницької спрямованості.*

Логічним наслідком негараздів у житті дитини стає поведінка, спрямована на те, щоб довести іншим і відчувати самому свою повноцінність. Злочинна поведінка характеризується як система суспільно небезпечних дій, які суперечать інтересам суспільства. Поняття злочинної поведінки є частиною її соціальної характеристики, яка необхідна для того, щоб визначити її витoki та ступінь небезпечності. При відсутності належного запобіжного впливу ця поведінка може закріпитися. Цілком можливо, що поступово, стаючи дорослішою, така особа буде вчиняти асоціальні вчинки свідомо. Серед зовнішніх чинників, що провокують злочинну поведінку дітей, можна виокремити такі: 1) невиразність позитивних світоглядних орієнтирів суспільства перехідного періоду; 2) недостатність уваги до проблем дітей, підлітків, молоді з боку державних інститутів і самого суспільства; 3) педагогічна занедбаність (дефекти сімейного виховання, низька успішність у школі, асоціальні форми проведення дозвілля тощо).

Поєднання несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку особи з необхідністю призводить до появи спочатку відхилень у поведінці неповнолітнього, а потім – формування злочинної поведінки дорослого. У психології поведінка визначається як довільна активність особи, тобто така, за якою стоїть свідомо переслідувана мета і є можливість контролю за перебігом процесів, що розгортаємо [188].

Поведінка людини розгортається у часі та просторі, вона має зовнішню (об'єктивну) та внутрішню (суб'єктивну) сторони. Зовнішня сторона відтворюється у формі дії, що спрямована на певний об'єкт; внутрішня, сторона не тільки супроводжує цю дію (бездіяльність), але й передбачає її. Маємо на увазі передбачення вчинку, уявне його моделювання. Ці процеси, що характеризують довільну активність суб'єкта, являють собою елементи поведінки особи, яка на своїй заключній стадії відображається в зовнішньому акті (вчинку). «Вчинок – не просто дія, фактично це результат дії, доцільність якої людина усвідомлює ще до її вчинення. Кожний вчинок отримує певну оцінку не тільки самої особи, але й інших людей. Залежно від відповідного

вчинку, інтересів та потреб суспільства, він або схвалюється, або засуджується» [178, с. 29].

Вивченню злочинної поведінки приділялась значна увага. Структурними елементами злочинної поведінки дітей є: 1) формування й актуалізація потреб або інших детермінантів; 2) виникнення та встановлення конкретного мотиву; 3) вибір цілі; 4) вибір шляхів, заходів, способів досягнення цілі; 5) прогнозування можливих дій, бажаних та небажаних наслідків, у тому числі можливість кримінального покарання; 6) прийняття рішення діяти; 7) здійснення контролю та корекції дій; 8) аналіз наслідків, порівняння досягнутого та бажаного; розкаяння або вироблення захисного мотиву.

Формування злочинної поведінки корисливої спрямованості пов'язано з появою у них девіантних, а згодом (або одразу) делінквентних проявів, що призводить до злочинної поведінки. Корислива та насильницька спрямованість виступає вектором, який відображає певні антисуспільні установки дитини. Відповідно, явище вчинення дітьми корисливих насильницьких злочинів можна визначити як злочинну поведінку корисливої насильницької спрямованості. Злочинна поведінка корисливої насильницької спрямованості є процес, що розгортається у просторі і часі та включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку цієї площини.

Структура злочинної поведінки корисливої насильницької спрямованості має такі самі компоненти, як законослухняна, але зміст їх інший. Загалом, характеризується як антисуспільна, тобто заборонена законом через підвищену суспільну небезпеку. Можна виокремити три основних етапи механізму злочинної поведінки корисливої спрямованості: мотиваційний, цілепокладаючий, операціональний (виконавчий), кожен з яких виконує свої функції у взаємозв'язку з іншими [63, с. 214].

Таким чином, до найбільш суттєвих внутрішніх факторів, що детермінують генезу емоційної сфери дітей, що вчиняють корисливі

насильницькі злочини, можна віднести потребова-мотиваційну активність, розвиток адаптивних і захисних функцій організму. До зовнішніх факторів – умови життєдіяльності, серед яких як соціально-психологічні, так і природно-техногенні.

Злочинний спосіб життя зумовлює наявність підвищеної агресивності (як крайній прояв – жорстокості) – властивості особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в галузі суб'єктно-суб'єктних (міжособистісних) відносин. Під агресією розуміють поведінку або дії, спрямовані на завдання психологічної чи фізичної шкоди або на знищення чого-небудь [79]. Соціальні деструкції, при відсутності адекватного подолання, мають прояв у злочинному способі виявлення агресії. Найчастіше до злочинів через власну агресивність діти вдаються в критичні вікові періоди. Двома основним формами агресії, з якими доводиться мати справу батькам, вихователям та практичним психологам, виступають недеструктивна та деструктивна агресії.

Недеструктивна (інструментальна) агресія – стійка неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети. Вона спричиняється вродженими механізмами, які слугують адаптації в середовищі, задоволенню потреб, досягненню мети. Недеструктивна агресія є важливим умотивуванням для розвитку пізнання і можливості покладатися на себе, її прояви звичні для здорової адаптації до середовища [79].

Яскравим сигналом небезпеки соціальної деградації (індивідуальної передумови корисливої насильницької злочинності) дитини є ворожа деструктивність – девіантна та делінквентна поведінка. Ненависть, розлюченість, бажання помсти також є формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих. Ця форма агресії викликається і активізується, частіше, в результаті сильних неприємних переживань (надмірний біль, дистрес) [79, с. 41-49].

Для дітей, що вчиняють корисливі насильницькі злочини характерна афективність, тобто тривалі та стійкі емоційні переживання, результатом

яких є відповідні форми поведінки – підвищена вразливість, упертість, негативізм, замкненість, емоційна нестійкість. Підвищена збуджуваність може бути причиною надмірної запальності, неадекватного реагування на зауваження дорослих (сторонніх осіб, батьків, соціальних працівників чи правоохоронців), бачення несправедливості там, де її немає. Така ілюзія виникає для дитини як виправдання самої себе, при вчиненні корисливих насильницьких злочинів щодо «кривдників» [29].

В той же час елементарні моральні принципи у дітей, що вчинюють корисливі насильницькі злочини або не виважені, або викривлені: злочинний спосіб життя зумовлює постійний психофізичний ризик й призводить до набуття комплексу установок на протиставлення себе суспільству й, як наслідок, ворожечу з ним. Тобто, дитина, що вчиняє корисливі насильницькі злочини постійно піддається невпинному деструктивному й антисоціальному впливу оточення.

Так, у дітей, що вчиняють корисливі насильницькі злочини наявна власна система норм – викривлені уявлення про волю, дружбу, благородство. Ці діти спираються у своїх твердженнях та уподобаннях на фактор корисності того, наскільки успішно інші діти здобувають засоби для виживання й одурманюючі речовини: дружба й благородство оцінюються залежно від ступеня щедрості у розподілі цих благ.

Особистісні особливості дітей, що вчиняють корисливі насильницькі злочини (інтелектуальні, вольові, емоційні) визначають здатність правильно сприймати й оцінювати соціальну значимість того, що відбувається, отже – правильно реагувати на ситуацію, що визначає намір дитини розпочати злочинний спосіб життя: в конкретних життєвих ситуаціях адекватно визначати «модель» своєї поведінки. Коли на це накладаються особливі стани (наприклад, алкогольного чи наркотичного сп'яніння), сприймання ситуації стає викривленим, не дає змоги прогнозувати не лише наслідки чергового корисливого насильницького злочину (права потерпілого або вірогідність бути затриманим), а й власний розвиток як злочинця [161].

Аналізуючи дитячу корисливу насильницьку злочинність, слід зазначити, що є об'єктивні (загальні) та суб'єктивні (специфічні) для будь-якої дитини чинники потрапляння на злочинний шлях [182, с. 98; 52]. Перший випадок: діти скоріше можуть потрапити в групу ризику, ніж дорослі, а молодші діти – скоріше, ніж підлітки старшого віку. Другий випадок: діти з функціонально-неспроможної родини скоріше опиняться в групі ризику, ніж діти, забезпечені піклуванням і захистом; у містах більше факторів ризику, ніж у сільській місцевості.

У філософії та психології відсутня єдність поглядів щодо складових компонентів структури особистості, що цілком зрозуміло, адже, теорія системних досліджень дозволяє визначити особистість як надскладну систему, що має не одну, а безліч структур. Кожна з них «просвічується» лише у певній проекції. Вважаємо, що суб'єктивні чинники, які формують злочинно-корисливі насильницькі спонуки у дітей, було б доцільно об'єднати у наступні групи:

- 1) вікові та індивідуально-типологічні особливості;
- 2) індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості.

Узагальнення літературних першоджерел, де аналізуються поведінкові особливості дітей, які вчинюють корисливі насильницькі злочини, дозволяє класифікувати їх наступним чином:

1. Агресивні корисливі насильницькі злочинці – їх поведінка пов'язана з агресивними проявами щодо оточуючих, з приставаннями до них, вимаганням грошей, погрозами або з іншими діями такого ж плану: образами, насмішками, знущаннями та ін. Для дітей, що вчиняють корисливі злочини цієї групи характерне умисне створення конфліктних ситуацій. Їх поведінка може бути злочинною, адміністративно-караною чи аморальною. При цьому, сам корисливий насильницький злочин вони вчиняють таємно й агресія виступає відволікаючим від справжньої мети (вилучення чужого майна) засобом.

Агресивні корисливі насильницькі злочинці залежно від стійкості та спрямованості свого ставлення до інших осіб розподіляються на агресивних загального плану (виявляють агресію до всіх без виключення) та вибірково агресивних (агресивні реакції викликають тільки окремі категорії осіб, наприклад, жінки та однолітки), за змістом поведінки – на агресивних насильників та агресивних провокаторів. Для перших характерний напад на перехожих (нав'язливі вимоги матеріальної допомоги), для других – різного роду образи, клеми, знущання. Підкреслюємо, що ці дії є відрепетованою виставою для потерпілих або сторонніх осіб з тим, щоб їх товариші мали змогу обікрати шокованих громадян.

2. Активні корисливі насильницькі злочинці – в цю групу входять діти, поведінка яких не пов'язана з нападом або провокацією у формі конфліктного контакту, але вони активно сприяють завданню шкоди самим собі. Це часто виступає методом вчинення злочину – «скривджену» дитину жаліють пересічні громадяни та намагаються їй допомогти, чим надають їй змогу наблизитися до себе. Тут дитина або її «колеги» й вчиняють корисливий насильницький злочин.

3. «Позитивні» корисливі насильницькі злочинці – особи, поведінка яких має доброзичливий (позитивний) характер як до оточення, так й для представників інших прошарків суспільства, але також несе антисуспільну складову через некритичне сприйняття ними норм та атрибутів маргінальної субкультури, яка має місце серед злочинців. Такі діти не вважають наприклад вимагання «поганим» способом взаємодії з суспільством, а, навпаки, вважають це за норму. Механізм вчинення злочину, зазвичай, такий: діти, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, весело проводять час з новими друзями, з якими знайомиться у місцях проведення дозвілля, й відкрито вимагають від них деякі речі.

4. Пасивні корисливі насильницькі злочинці – особи, які сприйняли антисуспільні навіювання через небажання самотійно нести відповідальність за власну протиправну чи аморальну поведінку. Слід мати

на увазі, що пасивність поведінки та віднесення дітей, що вчиняють корисливі насильницькі злочини до цієї групи не завжди відбивають риси конкретної особистості, оскільки активна, ініціативна або, навіть, агресивна людина може не проявити своїх рис через обставини, які змусили обрати її пасивний тип поведінки. Злочини така дитина вчиняє «тихо», тобто не застосовує відволікаючих заходів й «працює» сама. Частіше за все ці діти вчинюють агресивні насильницькі дії подалі від місця проживання.

Далі ми наведемо характеристику суб'єктивних чинників, які є передумовою включення дитини до корисливої насильницької злочинності.

Необ'єктивна оцінка своїх можливостей тут на першому місці. Будь-який мотиваційний чинник діє, лише переломлюючись через систему потреб, через індивідуальні властивості психіки людини. Важливим регулятором соціальної поведінки дітей є їхня самооцінка, опосередкована умовами життя, виховання і навчання. Генетично виникнення самооцінки обумовлене розвитком самосвідомості – пізнання себе, оцінка своїх сил і можливостей, формування критичного ставлення до себе, усвідомлення свого місця у системі групових відносин. Орієнтація на самооцінку в підлітковому віці різко зростає, а орієнтація на зовнішню оцінку – зменшується, тобто відбувається своєрідна емансипація від оцінок оточення, самооцінка стає одним із найбільш важливих чинників регуляції поведінки. Це пов'язано з формуванням прагнення до незалежності, самостійності, самовиховання.

Схильність дітей та підлітків до ризику. Ризик – ситуативна характеристика діяльності, яка складається з невизначеності її закінчення та можливих несприятливих наслідків у випадку невдачі.

Таким чином, соціальна нестабільність і ціннісно-нормативна криза, а також воєнні дії відбиваються на психології особистості, особливо молоді через «соціальний невроз», які закріплюють у своїй свідомості й поведінці негативні тенденції суспільного розвитку, домінування прагматизму, спрямованість на потреби індивідуалістичного характеру, відмову від істинного гуманізму і духовності. Загальна криза, що охопила сфери функціонування держави, значною мірою деформує сприятливе середовище

для морального виховання молоді, що потребує розробки концепції виховання дітей у суспільстві.

Злочинна поведінка характеризується як система суспільно небезпечних дій, які суперечать інтересам суспільства. Поняття злочинної поведінки є частиною її соціальної характеристики, яка необхідна для того, щоб визначити її витoki та ступінь небезпечності. При відсутності належного психокорекційного впливу ця поведінка може закріпитися. Цілком можливо, що поступово, стаючи дорослішою, така особа буде вчиняти асоціальні вчинки свідомо.

Серед зовнішніх чинників, що провокують злочинну поведінку дітей, можна виокремити такі:

- 1) невиразність позитивних світоглядних орієнтирів суспільства перехідного періоду;
- 2) недостатність уваги до проблем дітей, підлітків, молоді з боку державних інститутів і самого суспільства;
- 3) педагогічна занедбаність (дефекти сімейного виховання, низька успішність у школі, асоціальні форми проведення дозвілля тощо).

Поєднання несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку особи з необхідністю призводить до появи спочатку відхилень у поведінці дитини, а потім – формування злочинної поведінки дорослого.

Найбільш релевантними для вивчення рис особистості цієї категорії дітей є методики, що діагностують особливості їх психоемоційного розвитку та самооцінки. Отже, ми зупинилися на таких методиках.

1. Методика «Самооцінка мотивації схвалення» (Д. Марлоу) – обрана тому, що ступінь вираженості прагнення заслужити схвалення оточуючих людей впливає на особливості психокорекційного підходу до дітей-правопорушників та допомагає визначити ефективну систему заохочень (позитивна оцінка, схвалення найближчого оточення, необхідність матеріальних стимулів тощо). Методика містить дві основні шкали: а) прагнення до схвалення; б) щирості.

2. Методика «Самооцінка направленості конфлікту» – обрана тому, що результати діагностики стилю поведінки у спілкуванні дає змогу виявити недоліки в соціалізації дитини, опрацювання яких матиме ресоціалізаційний ефект. Це особливо важливо зважаючи на те, що діти, які вчинюють корисливі злочини, мають певні труднощі в конструктивному спілкуванні з оточенням, витоки яких і потрібно виявити для визначення напрямів психокорекційної роботи.

Методика становить собою описи ситуацій спілкування у стресових та побутових ситуаціях. Із двох варіантів формулювань кожного твердження респондентам пропонується обрати бажаний та визначити ступінь цієї бажаності за шкалою від 1 до 4.

3. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (адаптація Гоштаутаса, Семенова та Ядова) – встановлення ієрархії життєвих цілей (так званих термінальних цінностей) та ієрархії засобів їх досягнення (інструментальних цінностей) у контексті нашого дослідження надає можливість визначити взаємопов'язаність ціннісних орієнтацій респондентів з характером та засобами вчинення ними злочинів. Загальновідомо, що саме у структурі ціннісно-мотиваційної системи особистості та її взаємодії із соціальним середовищем слід шукати безпосередні причини злочинної поведінки в різних її виявах та типах. Відповідно, виявлення індивідуальних мотиваційних особливостей цього аспекту дасть змогу ефективно скерувати психокорекційну роботу.

Респондентам пропонувалися дві групи карток, на яких написані назви цінностей (по 18 назв у кожній групі). Вони присвоювали кожній цінності ранговий номер, а картки розкладали в порядку значимості. Спочатку пред'являвся набір термінальних, а потім – набір інструментальних цінностей.

4. Методика «Сходинки самооцінки» – дає змогу визначити самопозиціювання дитини та враховувати його у психокорекційній роботі (користування схвальними або, навпаки, нейтральними епітетами, надання

вправ на досягнення успіху або на процес вирішення завдань).

Респондентам пропонувалося помістити свою фігурку на сходинку, на якій знаходяться «гарні», «погані» або «середні» діти, та пояснити свій вибір.

5. Патохарактерологічний діагностичний опитувальник О. Лічка [113] – обраний тому, що на тип акцентуації характеру необхідно зважати при розробленні реабілітаційних програм для підлітків. Цей тип є одним з головних орієнтирів для медико-психологічних рекомендацій, для порад щодо майбутньої професії та працевлаштування, а останнє є вельми істотним для стійкої соціальної адаптації. Знання типу акцентуації характеру важливе при створенні психотерапевтичних програм із метою найбільш ефективного використання різних видів психотерапії (індивідуальний чи груповий, дискусійний чи директивний та ін.). Також тип акцентуації вказує на слабкі місця характеру й таким чином надає можливість передбачати чинники, здатні викликати психогенні реакції, що призводять до дезадаптації, – це визначає перспективи (напрями) для психопрофілактики.

Опитувальник дає змогу встановити акцентуації за такими шкалами: Г – гіпертимність, Ц – циклоїдність, Л – лабільність, А – астено-невротичність, С – сенситивність, П – психастенічність, Ш – шизоїдність, Е – епілептоїдність, І – істероїдність, Н – нестійкість, К – конформність.

Мінімальне діагностичне число становить: для гіпертимного типу – 7 балів, для астено-невротичного – 5, для всіх інших – 6.

Методикою передбачена також можливість встановлення таких показників: О – негативне ставлення до дослідження; Д – дисимуляція дійсного ставлення до даних проблем і прагнення не розкривати риси вдачі; Т – відвертість; У – риси вдачі, що зустрічаються при органічних психопатіях; Е – віддзеркалення в самооцінці реакції емансипації; d – психологічна схильність до делінквентності (тільки для підлітків чоловічої статі); М – риси мужності; Ф – риси жіночності в системі відносин. При інтерпретації одержаних даних ми ґрунтувалися також на результатах проведених бесід та спостереження, що надало можливість певною мірою співвіднести відповіді респондентів та їх реальну поведінку.

6. Методика «Незакінчені речення» (модифікація «Бачення сімейних відносин») – дає змогу встановити ставлення: до батька та матері, інших членів родини, друзів, до себе та своїх можливостей, до майбутнього та минулого, визначити пріоритети особистості. Це надасть уявлення про ключові моменти аксіологічної сутності питань, які має включати психокорекційна робота з даним контингентом респондентів.

7. Тест «Структура особистості та колірний тест М. Люшера» [113] – діагностика емоційних станів особи (бажаних та наявних) дає змогу глибше зрозуміти мотиви її поведінки (відкриті та приховані). Це надає можливості для створення відповідного фону в роботі з цією категорією дітей.

Окремою лінією діагностики виступила профорієнтаційна методика «Визначення типу професій», застосована нами для того, щоб визначити схильність особи до оволодіння певним видом трудової діяльності та відповідним чином спрямувати корекцію особистості. Це, на нашу думку, може виступити способом заміщення злочинно-корисливих спонукань на конструктивне оволодіння професією.

Відповідно, обрані нами психодіагностичні методики спрямовані на виявлення домінуючих тенденцій в емоційно-вольовій сфері та особливостей чуттєвого світосприйняття. В основу підбору в подальшому психокорекційних методик було покладено ідею, що найбільш ефективною профілактикою дитячої корисливої злочинності буде розвиток позитивних уявлень про життя – про його можливості, перспективи, різноманіття вражень та вектору сприйняття подій. За допомогою обраних психодіагностичних методик можливо виявити, яке наповнення має бути в тренінгових вправах, спрямованих на профілактику корисливої злочинності та соціальну реабілітацію.

Методики ці відносно доступні та економні в часі; крім того, їх ігрова форма надає можливість уже на діагностичному етапі проводити прихований психологічний тренінг корисних у конструктивному спілкуванні навичок.

Перед проведенням психодіагностичного обстеження значна увага приділялася встановленню контакту з групою та окремими дітьми, процедурі

пояснення правил виконання вправ задля уникнення соціально бажаних відповідей респондентів. З цією метою акцентувалася увага саме на цінності індивідуального бачення кожною дитиною свого життя, умов існування та шляхів вирішення проблеми корисливої злочинності загалом. Ті, хто вже проходив такі діагностичні обстеження, виконували вправи без додаткових пояснень; з «новачками» доводилося працювати в середньому на 10 хв довше, пояснюючи змістові та процедурні аспекти роботи.

Тобто методична частина нашого дослідження була спрямована на встановлення властивостей особистості дітей, які вчиняють корисливі злочини, з метою корекції та реабілітації. Слід зазначити, що ставлення респондентів до дослідження було досить позитивним: діти сприймали діагностичний експеримент як «розвагу», хоча й побоювалися можливих наслідків своєї відвертості.

Інтерпретація результатів за методикою «Самооцінка мотивації схвалення». Згідно з одержаними результатами, за шкалою, де 20 балів – найвищий показник прагнення до схвалення, респонденти набрали в середньому 12 балів. Це свідчить і про сумнівну правдивість відповідей, і про наявність бажання отримати схвалення значимого дорослого.

Ми дійшли висновку, що цю методику доцільно застосовувати саме на початку діагностичних досліджень. Респонденти, відповівши на запропоновані питання «правильно» (тобто чином, який, на їх думку, допоможе їм мати успіх у спілкуванні з дослідником), дозволяють собі «розслабитися» й надають надалі більш відверті відповіді.

Інтерпретація результатів за методикою «Самооцінка направленості конфлікту». Встановлено, що більшість респондентів надає перевагу стратегії суперництва (протиборства) з іншими людьми. Це визначає необхідність спрямування психокорекційної роботи в напрямі розвитку товарищескості та доброзичливості.

Практично така ж кількість респондентів надає перевагу співробітництву, що свідчить про можливість їх спрямування у бік конструктивної взаємодії, але потребує орієнтації (зважаючи на контингент

респондентів) не лише на співробітництво з референтною групою осіб, а й, узагалі, з широким колом оточення. Це дасть змогу направляти респондентів на конструктивну взаємодію зі світом, на протиправну поведінку.

На третьому місці – компромісні реакції. Зважаючи на пояснення респондентів, було встановлено, що компроміс вони вважають можливим лише у взаємодії із сильнішою, у певному сенсі, особою (більш владною, авторитетною, фізично сильною). Такий дисонанс може бути скерований у позитивний бік за допомогою тренінгів взаємодопомоги. Це, на нашу думку, має привчати респондентів до поваги інших осіб безвідносно їхнього соціального чи іншого статусів.

На четвертому місці – реакції «уникнення». Респонденти зазначають прагнення уникати, перш за все, покарання за протиправні вчинки. Вони наголошують на тому, що інші люди бувають дуже «поганими» в бажанні помститися респондентам за нанесену цим іншим кривду (маються на увазі потерпілі від корисливих злочинів та їх прагнення притягнути крадія до кримінальної відповідальності). На думку респондентів, помста щодо них – це вияв несправедливості суспільства й потрібно намагатися відсторонитися від таких його виявів.

На п'ятому місці – шкала «пристосування». Діти вбачають за принизливе пристосовуватися взагалі, наголошуючи на необхідності відстоювати власну точку зору будь-що. Водночас, вони визнають, що інколи вимушені коритися обставинам, хоча роблять це неохоче й вважають пристосування демонстрацією слабкості. На нашу думку, така установка може бути подолана за допомогою вправ на гнучкість мислення й когнітивного сприйняття сутності спілкування з людьми та природою.

Інтерпретація результатів за методикою М. Рокича «Ціннісні орієнтації». Встановлено, що спектр домінуючих цінностей у респондентів вузький. Вони орієнтуються, переважно, на нонконформістські ідеали, демонструючи при цьому власну «особливість» та підкреслену несхожість на «сіру більшість». Досліджувані обрали варіанти, у яких зазначалося, що вони особливо цінують широту поглядів, високі вимоги до життя й високі

домагання, уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами. Це діти протиставляли «звичайним та нецікавим» прагненням більшості мати здоров'я, життєву мудрість та активне діяльне життя.

Відповідно, з дітьми, які вчинюють корисливі злочини, необхідно опрацювати розуміння змісту всіх моральних цінностей. Водночас слід надавати їм знання щодо практичної реалізації тих цінностей, які вони вважають найвищими – показувати необхідність особистого розвитку для володіння бажаною респондентами широтою поглядів та матеріальним достатком (здобуття його законним шляхом).

Працюючи за методикою «Сходинки самооцінки», усі діти оцінили себе позитивно:

- 78 % – найкращі діти;
- 15 % – дуже хороші діти;
- 7 % – хороші діти.

Вони пояснили свій вибір таким чином:

1) найважче було визначитися тим, хто обрав позицію «хороші» («Тому що тут хороші, а там погані», «Тому що хочу бути хорошим у групі»). Ці діти, на нашу думку, не вважали себе «хорошими» й відстоювали дану позицію лише тому, що назватися «поганими» їм не хотілося. За їх словами, поняття «хороший» та «поганий» різняться саме у способі реагування оточуючих на дітей, які мають ці характеристики. Тобто «хороших» дітей, на думку респондентів, оточуючі схвалюють та винагороджують, а «поганих» фізично або психологічно карають та обмежують у матеріальних і духовних винагородах. Водночас, позиціонувати себе як «дуже хороших» та «найкращих» респонденти не наважувалися, оскільки вважали, що ці характеристики вимагають дуже високих (майже недосяжних) здібностей особистості, з одного боку, і психофізичних сил захищати такий визначний статус – з іншого. Тобто знов постає проблема почуття захищеності та самостримування в особистісних проявах як наслідку відсутності задовільного рівня захищеності;

2) діти, які обирали позицію «дуже хороші», пояснювали, що саме таку оціночну характеристику вони отримують (або отримували раніше – хоча б один раз) від дорослих – батьків, соціальних працівників або випадкових знайомих;

3) діти, які визначили себе «найкращими», пояснювали це прагненням здаватися іншим першими, лідерами в усіх своїх вчинках, бути авторитетними серед товаришів. Водночас, надати чітку характеристику поняття «бути найкращим» респонденти не змогли. Їхні уявлення про безумовний позитив у поведінці обмежувалися прагненням справляти враження на інших, користуватися безоплатно їхніми послугами, споживати найкращі матеріальні здобутки колективу, пропонуючи від себе тільки зразок поведінки для наслідування, який діти вважають за принагідний. Під такою поведінкою – зразком для наслідування, а значить, й авторитетною для самих дітей – респонденти бачать високий ступінь екстраверсії та агресивності, що в поєднанні з директивним спілкуванням з товаришами та розвитком фізичної сили, становить, на їхню думку, еталон визначної особистості.

Відповідно, маємо чітке підґрунтя для формування науково виважених уявлень у дітей, які вчинюють корисливі злочини, про зміст перелічених респондентами категорій.

За *Патохарактерологічним діагностичним опитувальником О. Лічка* – було одержано такий розподіл середніх значень).

Середнє значення за шкалою гіпертимності (Г) становить 11 балів, тобто на чотири балів вище, ніж мінімальним діагностичним числом. Такий високий показник (найвищий серед інших типів акцентуацій) пояснюється тим, що респонденти декларують наявність у себе постійно підвищеного фону настрою в поєднанні з жаданням діяльності та високою активністю, заповзятливістю. Також приєднання до відповідей цієї шкали пояснюється соціальною бажаністю вказаних рис і тим, що, як було виявлено раніше, саме діяльні, активні діти користуються пошаною товаришів як такі, хто є активними здобувачами матеріальних благ (найспритніші у крадіжках). Це особи перспективні та корисні для злочинних підліткових угруповань. Відповідно, підґрунтя цього високого показника – у прагненні дитини до згуртованості, до відчуття захищеності.

За шкалою циклотимність (Ц – зміна гіпертімних і дистимічних фаз настрою)

середні показники респондентів перевищили мінімальне діагностичне число на один бал і склали сім балів. Отже, можна зазначити тенденцію до завищення, радикальності поглядів дітей, які вчинюють корисливі злочини, котрі у своїх відповідях на запропоновані запитання керувалися, на нашу думку, насамперед, критеріями корисності рис, які обирають, ніж наявністю їх у себе. Наприклад, респонденти зазначали неприйняття самотності як такої, що відповідає прагненням до згуртованості не лише як притаманна цій віковій категорії риса, а й тому, що угруповання корисливих злочинців є більш захищеною суспільною одиницею, ніж окрема особа. Діти зазначали також, що у фазі пригніченого настрою настає докорінна зміна життєвих стереотипів – це можна узагальнити такою думкою: «Коли мені сумно, я не вважаю крадіжки гарною справою, хоча в інший час міг би вбити когось, хто засуджував би мене». Невдачі й дрібні конфлікти важко сприймаються цими дітьми та можуть призвести до думок про свою провину, неповноцінність. Дитина оцінює себе як активну й пасивну, товариську й замкнену одночасно. Корислива злочинність розглядається тут як засіб компенсування тих рис свого характеру, які дитина зневажає – ставши корисливим злочинцем, вона отримує шанс, зважаючи на екстремальні обставини, розвинути в себе риси принадні (сміливість, відвагу тощо).

За шкалою лабільності (Л) показники перевищили мінімальне діагностичне число на два бали за рахунок додаткових балів. У респондентів спостерігається крайня мінливість настрою, який може змінюватися декілька разів упродовж дня з незначних і непомітних для оточуючих причин (причому самі підлітки такі зміни настрою контролювати не можуть). Ця частина дітей, які вчинюють корисливі злочини, легко приходить у захват від радісних подій і в повний відчай – від сумних; вони точно відчують ставлення до себе з боку інших людей та гостро на нього реагують. Декомпенсація виявляється в посиленні емоційної лабільності, нападах плачу, спадах настрою.

За шкалою астено-невротичного типу (А) показники тримаються на рівні мінімального діагностичного числа і становлять п'ять балів. Відповідно, у дітей наявна тенденція до астенізованості та підозрливості щодо безпечності навколишнього середовища для себе. Витоки підозрливості зрозумілі – екстремальні умови злочинного середовища зумовлюють психосоматичний стрес у дитини. А намагання приховати ці відчуття пояснюються декларовано гіпертимним забарвленням поведінкового реагування

на загрозливій обставині. Таким способом діти, які вчинюють корисливі злочини, прагнуть створити про себе думку як про сильну та незалежну особистість, яка легко та весело долає перешкоди; переконати у цьому не лише оточення, а й самих себе.

За шкалою сенситивності (С – висока чутливість і вразливість) було виявлено показники, що на один бал вищі за мінімальне діагностичне число. Тобто діти, які вчинюють корисливі злочини, майже визнають наявність у себе глибини переживань у сфері тонких емоцій духовного життя людини. Під «тонкими» емоціями розуміються відтінки почуттів, різноманітне забарвлення їх та переживання вищих потреб за ієрархічною пірамідою А. Маслоу. Це пояснюється достатнім розвитком різноманітних потреб, які діти хоча й намагаються задовольнити часто протиправним шляхом, але не відсторонюються від них. Маються на увазі інтелектуальні та естетичні потреби, захист своєї репутації як спритного та розумного (слово «злочинець» має у цьому контексті позитивний та принадний сенс на противагу дурним, тобто обікраденим, потерпілим). Виявлення цього аспекту відкриває широкі можливості для психокорекції дітей, які вчинюють корисливі злочини, за рахунок занурення їх у здобутки світової культури, ознайомлення з духовними надбаннями людства тощо. Це надасть можливість розширити їх уявлення про позитивні риси особистості.

Психастенічний тип акцентуації (П) не є розповсюдженим серед респондентів – додаткових балів немає, одержаний середній показник нижчий за мінімальне діагностичне число на один бал. Це, на нашу думку, пояснюється схильністю дітей – корисливих злочинців отримувати задоволення від самого процесу вчинення злочинів, прагненням хизуватися злочинною «звитягою» – тут немає ані об'єктивних, ані суб'єктивних передумов для притаманної психастенічному типу акцентуації схильності до розмірковувань, самоаналізу та інших рефлексивних психічних виявів. Оскільки наявність таких абстракцій зумовила б негативне ставлення до корисливої злочинності (наприклад, аналіз понять добра та зла), що виключило б задоволення від неї.

За шкалою шизоїдності (Ш) показники перевищують мінімальне діагностичне число на один бал. Відповідно, респонденти характеризуються наявністю стійкості афекту зі схильністю до формування надцінних ідей. Як і інші яскраво виражені риси особистості дітей, які вчинюють корисливі злочини, цей показник – одна з умов витримування стресів, якими насичений процес злочинної діяльності. Тобто підвищена афективність та орієнтація на недосяжні, переважно чужі, ідеали є тим компенсаторним механізмом, за рахунок якого діти підтримують у себе ілюзію повноцінного, спрямованого до високої мети життя. Це дає їм змогу все глибше й глибше поринати в корисливу злочинність, набувати сталих злочинних звичок та уподобань. Надцінною

ідеєю часто виступає прагнення до життя без суспільних обмежень та прагнення володіти всіма принадними речами, які діти намагаються здобути злочинним шляхом.

Епілептоїдність (Е) – дорівнює за вираженістю гіпертимності. Показники тут перевищують мінімальне діагностичне число на чотири бали й становить десять балів. Згідно з правилами інтерпретації результатів методики патохарактерологічний діагностичний опитувальник, якщо у відношенні двох несумісних типів є однакове в числі балів перевищення над їх мінімальним діагностичним числом, то для виключення одного з типів керуються принципом домінування. Отже, епілептоїдність домінує над гіпертимністю. Тобто, в наших респондентів найбільш виражена саме епілептоїдний тип акцентуацій.

Відповідно, маємо констатувати підвищену ригідність та інертність психіки респондентів: переважна більшість дітей, які вчинюють корисливі злочини, часто страждає від травмуючих подій. Так, діти на запитання «Як ти вчиниш у тій чи іншій ситуації?» вказували на намір помститися особі, яка, на їх думку, повелася з ними нечемно, й дуже засмучувалися, коли доводилося визнавати неможливість цього. Майже всі респонденти вказували думки з цього приводу, які можна узагальнити у принцип: «Для того, щоб почувати себе сильним, потрібно когось принижувати». Цим діти часто пояснювали мотиви вчинення корисливих злочинів: «я в нього вкрав, а він і не помітив. Це означає, що я – розумніший». Таким чином, психокорекція має спрямовуватися на опрацювання конструктивних моделей поведінки та засад позитивного світосприйняття. Також має бути присутнє навчання цих дітей засобам подолання стресів, позитивного сприйняття себе та оточуючих.

За шкалою істероїдності (І) респонденти мали другий за рівнем вираженості показник (після гіпертимності та епілептоїдного) – він на два перевищує мінімальне діагностичне число та складає вісім балів. Високі бали за цією шкалою пояснюються тим, що корислива злочинність потребує артистичної поведінки від виконавця таких правопорушень (непомітність злочинних дій для потерпілого, відволікання його уваги тощо). Відповідно, театральність (складова істероїдності) вчинків та виявів особистості має матеріальну користь. Деструктивність такої поведінки полягає у формуванні та розвитку в дитині егоцентризму, надмірної залежності від успіхів у поверненні до себе уваги. Нерідко вони не лише вдають із себе фантастичних персонажів, а й живуть у світі вигадок та не здатні об'єктивно

оцінювати власні вчинки. Наприклад, частина респондентів вважає себе «Робін Гудами», які роблять «благородну» справу розподілу матеріальних благ між тими, хто їх має, та тими, хто бідує. Так вони виправдовують свої крадіжки, незважаючи на те, що обкрадають здебільшого незаможних осіб, а здобич залишають собі. Відповідно, перспективним для опрацювання є змістова складова розповсюджених понять про благородство, честь, відвагу та подібні феномени.

За шкалою нестійкого типу (Н) показники не досягли мінімальне діагностичне число і становить п'ять балів, але проведені додатково бесіди та спостереження за респондентами дають змогу стверджувати, що діти, які вчинюють корисливі злочини, свідомо заперечують погодженість з певними судженнями. Це пояснюється їх намаганнями приховати свою ранню алкоголізацію, небажання працювати над власним пізнавальним розвитком (успіхи в навчанні) та байдужість до свого майбутнього. Відсутність відвертості обумовлена прагненням отримати соціально схвальну оцінку. Така тенденція дає змогу дійти до висновку, що справжні показники цієї акцентуованості високі.

За шкалою конформності (К) показники найнижчі, що пояснюється способами «виживання» дітей, де самостійність та особиста незалежність вчинків стають запорукою успіху в екстремальних умовах злочинного існування.

Аналіз додаткових показників виявив позитивне ставлення до дослідження (О = 0 балів), що пояснюється вказаним вище прагненням дітей до схвалення, у даному випадку – схвалення діагностувальника. Цим же пояснюється й рівність за вираженістю показників дисимуляції (Д) та відвертості (Т) – респонденти сумлінно відповідали на запитання й ставилися до них цілком позитивно. Показники та риси вдачі, що трапляються при органічних психопатіях (В), не досягали діагностичного рівня. Віддзеркалення в самооцінці реакції емансипації (Е) дуже високе – сім балів. Це підтверджує зроблені раніше висновки щодо виявів особистості корисливих злочинців і привертає увагу до необхідності опрацювання з цими дітьми позитивних шляхів самоствердження. Психологічна схильність до делінквентності (d), як не дивно, діагностувалася як незначна – усього два бали. Це, на нашу думку, пояснюється

ненасильницьким складом злочинів, якими є корисливі правопорушення. Відповідно, діти й не виявляють рис, які традиційно вважаються за злочинні (насильницька агресія). Зазначимо, що риси мужності (М) риси жіночності (Ф) мали рівнозначні показники – по шість балів. Відповідно, за формулою розрахунку $M - \Phi = 0$ ми отримали середній показник однаковості вираження цих рис у респондентів обох статей, що підтвердило наше попереднє спостереження про відсутність статевої відмінності антисуспільної спрямованості та при організації психокорекційної роботи.

Інтерпретація результатів за методикою «Незакінчені речення» (бачення сімейних відносин) показала таке.

1. Ставлення до батька негативне у 71 % респондентів. Коли пропонувалося назвати батька якимось одним словом, то лунали епітети, забарвлені страхом чи образою. Батько виступав як об'єкт претензій, який не надавав дітям позитивних відгуків, незважаючи на їх високе прагнення до соціальної схвалюваності. Із цього робимо висновок про доцільність методу схвалення в роботі з такими дітьми, якого вони не знавали вдома (у закладі, що його замінював).

2. Ставлення до себе позитивне в більшості респондентів – 73 %. Інші 27 % коливаються у своїх визначеннях, побоюючись, на нашу думку, не вгадати, якого результату чекає від них експериментатор і, таким чином, отримати від нього осуд чи несхвалення. Але проведені додатково бесіди та спостереження свідчать, що всі діти, які вчинюють корисливі злочини, оцінюють себе позитивно, хоча частина з них і не має поваги до власної особистості (47 % від наведених вище 73 %). Це пояснюється авторитарною системою виховання та ставлення до цих дітей як з боку їх батьків (осіб, які їх замінюють), так і відповідних соціальних працівників.

3. Нереалізовані можливості у своєму житті визнають 23 % респондентів, інші 77 % вважають, що будь-які досягнення та перспективи в них ще попереду. Перша частина називає такі згаяні шанси, як спортивні тренування задля успіхів у спорті (хокей, футбол та ін.), вправління у престижних видах активного відпочинку (образи, взяті з художніх фільмів). Друга частина респондентів називає такий же перелік принад, але стверджує, що досягне його в недалекому майбутньому. У цьому сенсі постає значущим розвиток у дітей уявлень про необхідність опанування правил та інструкцій для користування необхідним приладдям, з чого можна розпочинати формування позитивного (емоційно прийняттого) залучення дітей до дисципліни.

4. Ставлення до майбутнього у більшості респондентів (64 %) позитивне, вони вірять у щасливий випадок, що компенсує всі теперішні негаразди. Значна частина респондентів (78 %) вважає існуюче становище у своєму житті (корисливу злочинність,

поневірня) тимчасовими ознаками, які скоро зміняться на краще. Цікаво, що вони часто навіть не усвідомлюють скільки часу (років або місяців) триває ця деструктивна «тимчасовість». Психокорекція тут полягає, на нашу думку, у фіксуванні дитиною власних досягнень у часі – вказувати, коли саме, якого дня та години було зроблено те чи інше конструктивне діяння.

5. Ставлення до вищих осіб у переважної більшості респондентів (94 %) пов'язано з очікуванням винагороди або дисциплінарних впливів. Це пояснюється, на нашу думку, перебуванням респондентів на час опитування у виправній колонії, де схвалення/осуд керівництва є неодмінним орієнтиром буття цих дітей. Позитивна чи негативна складова у цьому сенсі сприймається як другорядна, на першому місці – страх та намагання вгадати схвалювані вчинки. Простежується тенденція до уникнення спілкування з вищестоящими особами як з такими, чия присутність та влада створює постійне джерело напруження й тиску.

6. Страх і побоювання респондентів пов'язані з постійним очікуванням фізичного покарання чи матеріальних обмежень, з якими, за їх словами, вони стикалися у закладах соціального піклування та у власних домівках – відмови в їжі, відбирання одягу, обмеження особистої свободи.

7. Ставлення до друзів у 57 % опитаних корисливе – як до «колег по роботі» або конкурентів на матеріальні здобутки чи схвалення від авторитетних осіб. Інші 28 % вважають друзів – заміною родичів, і ставляться до них, як до тих, хто вартий безумовної довіри та опіки. Тільки 14 % висловлювали пізнавальний інтерес до внутрішнього світу інших людей.

8. Ставлення до свого минулого коливається від суцільно позитивного до настільки ж негативного у 48 % опитаних. Це пояснюється мінливістю настрою, з яким діти згадують ті чи інші події у житті, а також високим рівнем наявної в респондентів істероїдності. Інша частина респондентів згадує події, що траплялися поза межами домівки, і трактує їх як позитивні (перебування на атракціонах, походи до кінотеатрів тощо). Загалом, усі респонденти оцінюють події вдома в широкому спектрі (залежно від настрою), поза домівкою – вибірково (згадується лише приємне). Тому актуальне минуле (корислива злочинність) видається більш привабливим, ніж батьківський дім. Така позиція пояснюється захисним механізмом виправдання власної поведінки задля відчуття насиченості й привабливості вибору саме такого способу життя – задля уникнення відчуття даремного гаяння часу.

9. Ставлення до осіб протилежної статі має водночас споживацький та романтичний характер. Діти прагнуть мати емоційно бурхливі стосунки з особами

протилежної статі, але вказують на необхідність для тих осіб бути красивими, матеріально забезпеченими та «престижними», щоб їх товариство неодмінно піднімало статус статевого партнера. Тут присутнє сформоване ЗМІ прагнення до стилю життя заможних та відомих людей: діти сподіваються отримати «гламурного» супутника життя, який забезпечить для них високе соціальне становище (надасть доступ до досягнення вищих ланок ієрархічної піраміди за А. Маслоу). При цьому респонденти не вважають себе здатними здійснити мрії власноруч законними методами й наголошують, що самі можуть здобути бажаний статус лише суто протиправним шляхом. Профілактика деструктивних установок та привчання до несення відповідальності за своє майбутнє (за свої дії) можливі, на нашу думку, за рахунок розвитку інтелекту дитини, надання їй інформації про екзистенціальну сутність статевого стосунку, про аксіологічний зміст морального базису взаємовідносин між людьми. Також тут доцільне вже згадуване залучення дітей до надбань світової культури – класичної художньої літератури, витворів мистецтва, поезії (духовного наповнення життя) тощо.

10. Ставлення до сім'ї відносно позитивне у всіх респондентів. Суб'єктивними передумовами цього є поблажливість (відсутність адекватного контролю) рідних щодо злочинної поведінки дітей; об'єктивними – те, що, перебуваючи у виправній колонії, діти спілкуються із сім'єю зрідка. Родичі приїжджають на відвідування з подарунками та обіймами, таким чином, вигідно контрастуючи з персоналом.

11. Ставлення до матері позитивне у 37 % респондентів. Згадуючи про неї, найчастіше діти говорили про відсутність у неї волі та сили, завдяки чому вона дозволяла їм поводитися необачно. Водночас, діти вважають, що матір не усвідомлювала своїх дій, вважаючи дітей винуватими й не маючи правильних навичок реагування на обурливі для неї вчинки дітей. Інші 24 % вважають своїх матерів байдужими до долі дітей; 31 % зазначили, що заважали своїм матерям тим, що становили конкуренцію на матеріальні блага родини, що їм ставилося у вину («Ти забагато їси», «На твоє утримання йдуть кошти, а ти – нічого не вартий», «Через тебе, витрати на твою їжу та одяг у родині немає грошей»). Останні 8 % не мали чіткого уявлення про матерів та жінок узагалі.

12. Відчуття провини у 73 % опитаних має компенсаторний механізм – діти вважають, що за «погані» вчинки вони можуть відпрацювати й задобрити тих осіб, які карали б їх в іншому разі. Зміст поняття «погані вчинки» вони пов'язують виключно з можливістю покарання за них. Моральну складову провини вони якщо й розуміють, то приховують, ставлячи на перше місце мотив схвалення/засудження з боку авторитетних або владних осіб. Відповіді інших 27 % коливаються у межах від загальних уявлень про добро та зло та намаганнями епатувати діагностувальника альтернативністю мислення –

надання свідомо неправдивих, але вражаючих відповідей («я буду намагатися завжди бути винуватим», «я вчинив все недобре у світі!»).

За допомогою тесту «Структура особистості і колірний тест М. Люшера» одержані такі результати.

Перша спроба. Дійсний стан: фрустрація, роздратованість через низку невдач, зниження вольових якостей; напруга, страх самотності, бажання уникнути несприятливої ситуації. Конфлікт: засіб (незадоволена потреба в самоствердженні, установка на зміцнення свого становища).

Переважає більшість (73 %) дітей спершу обрали ахроматичні кольори (чорний, сірий). Дійсний психічний стан цих дітей, згідно з тестом, характеризується як напружений, з наявністю відчуття страху втратити щось важливе, напружене очікування якихось неприємних подій, відчуття незадоволеності, втоми, переоцінки значущості ставлення до себе з боку оточуючих.

На нашу думку, вибір темних, похмурих кольорів свідчить про емоційну пригніченість, однобічність сприйняття дійсності. Такий колорит перших виборів у тесті Люшера обумовлений ув'язненням цих дітей та заздрістю до тих, хто на свободі, що викликає різкий негативізм й агресивність стосовно оточуючих. У цьому аспекті агресія постає не лише як механізм самозахисту, а і як компенсація почуття збитковості – бажання нанесення шкоди благополучним дітям зменшує в очах дітей наявність шкоди (матеріальної та духовної) у власному житті. Тут має місце своєрідний механізм вирівнювання: агресія виступає як важіль позбавлення більш успішних конкурентів наявних у них матеріальних та духовних благ. Зазначимо, що саме матеріальні цінності діти, які вчинили корисливі злочини, ставили на перше місце в ієрархії потреб: несформованість в емоційній сфері таких почуттів, як «безумовна любов» батьків, довіра, благородство, пошана, моральність призвела до орієнтації на примітивні (матеріально відчутні) блага суспільства.

Похмура тональність при роботі з методикою Люшера певною мірою відображає відчай дітей через свою фізичну віктимність – відсутність у них матеріального забезпечення, необхідного для повноцінного життя. Про психоемоційні потреби (любов, опіку, дружбу) діти мають нечітке, розмите та слабе уявлення, тому не вважають їх важливими складовими світосприйняття. На нашу думку, саме відсутність цього пласту у психіці дитини, яка вчинює корисливі злочини, й обумовлює наявність у неї недоліків розвитку мотиваційно-потребової та ціннісно-орієнтаційної сфер.

Інші діти (27 %) обирали яскраві кольори, що свідчить, на нашу думку, про більш стенічні, оптимістичні, загалом – позитивні переживання.

Друга спроба. Бажаний (проектований) стан характеризується як досить негативний. Наявне прагнення уникнути проблем («залишили б у спокої»). Почуття занепокоєння, страх самоти, прагнення піти від конфліктів, уникнути стресу. Конфлікт: засіб – ситуація.

Відповідно, бажаний (проектований) стан 57 % дітей, які вчинили корисливі злочини, характеризується як втрата віри в позитивні перспективи («мені все одно»). Яскраво позитивні перспективи свого майбутнього бачать 12 %, показники 9 % – стани нерішучості, тривожності, сумніву в успішному досягненні амбітних планів, які не підкріплюються реальними можливостями, а 22 % – демонструють ділове, злегка підвищене збудження, захопленість, оптимізм, прагнення до контактів, розширення сфери діяльності.

Вибори кожної дитини індивідуальні, але можна говорити про загальну тенденцію щодо потреб у прихильності, емоційному комфорті й захисті, самореалізації, високій самооцінці, а також про їх активність, агресивність, демонстративність, пошук визнання тощо.

Тобто бажані перспективи в дітей, які вчинюють корисливі злочини, більш оптимістичні, ніж їх бачення реальної ситуації сьогодення. Позитивне ставлення до життя обумовлене надією на допомогу дорослих, яких поки немає в житті цих дітей, але на появу яких вони сподіваються й чекають. Із цього робимо висновок про доцільність профілактичної роботи відповідних соціальних працівників з такими дітьми не лише з об'єктивних причин, а й тому, що для такої роботи є чіткі суб'єктивними передумови у їх свідомості.

Найбільш вираженими виявилися психологічні типи «Людина – людина» та «Людина – художній образ» (по вісім із восьми можливих балів). Відповідно, до першого типу належать професії лікаря, вчителя, психолога, перукаря, екскурсовода, менеджера, керівника художнього колективу тощо; до другого – артист, художник, музикант, дизайнер, різьбяр по каменю, літературний працівник. Ці дані не викликають подиву тому, що, як було визначено раніше, механізми вчинення корисливих злочинів передбачають наявність у дітей як тяжіння до контактів з людьми, так й артистизм щодо приховування дійсних намірів у цих контактах.

Тип «Людина – знакові системи» посідає друге місце (сім із восьми

балів) і свідчить про наявність прагнення до професій перекладача, кресляра, інженера, топографа, секретаря-друкарки, програміста тощо. Наявність таких схильностей також вже характеризується механізмом вчинюваних респондентами корисливих злочинів: злочинне вилучення чужого майна передбачає володіння певними технічними навичками, що свідчить про наявність здібностей аналізу та вирахунків.

Тип «Людина – природа» посів третє місце (шість із восьми балів). До цього типу належать професії тваринника, зоотехніка, агронома, кінолога, лаборанта хіміко-бактеріологічного аналізу тощо. Зв'язок цих рис з корисливою злочинністю може виявлятися у швидкому пристосуванні до будь-яких умов навколишнього середовища із метою реалізації своїх злочинних намірів (крадіжок і т. ін.).

Тип «Людина – техніка» був найменш виражений серед респондентів (три із восьми балів). Йому відповідні професії: прохідника, столяра, техніка-металурга, інженера-механіка, архітектора, електромонтажника, радіомеханіка, будівельника, збирача комп'ютерів, фахівця з телекомунікацій тощо. Такий малий відсоток може пояснюватися тим, що ці схильності передбачають необхідність оволодіння технічними знаннями та свідомого витрачання часу на створення або ремонтування певних технічних приладів (фахові складові). Як показали наведені вище показники, діти з корисливою спрямованістю особистості – імпульсивні та здебільшого гіперактивні істоти, що є протилежним типу «Людина – техніка».

Тобто діти, які вчинюють корисливі насильницькі злочини, мають базис для конструктивної взаємодії із соціумом за рахунок наявності в них уже сформованих корисних емоційно-вольових рис. Завдання психологів та педагогів полягає в тому, щоб спрямувати розвиток цих здібностей у відповідності з індивідуальними уподобаннями кожної дитини, вивівши її таким чином на позитивне співіснування з іншими громадянами.

Відповідно, недорозвинутість самосвідомості, дефектність моральної

сфери, що значною мірою обумовлюється недостатністю освіти, примітивністю світоглядних установок, звужують можливості вибору особою соціальне прийнятних способів зняття тривоги і, урешті-решт, за умов педагогічної занедбаності призводять до формування особистості асоціального типу.

За наведеними вище даними пропонуємо такий *кримінологічний портрет дитини, яка вчинює корисливі насильницькі злочини* – в основному особи чоловічої статі (67,3 %), серед дівчат найбільша кримінальна активність спостерігається під час вчинення вимагань. Більшість корисливих насильницьких злочинів вчиняється дітьми у віці від 17 до 18 років (40,5 %). При цьому серед 14-річних підлітків переважають грабежі та вимагання (58,2 %), 15 і 16-річних – вимагання (42,4 %), 17-річних – розбої та грабежі (67,7 %). Правопорушники у цілому характеризуються низьким освітнім рівнем, у більшості з них відсутній інтерес до навчання. Практично кожному другу сім'ю можна охарактеризувати як неблагополучну в плані можливостей нормальної соціалізації дитини; рівень матеріального достатку сімей низький або навіть дуже низький. Даний вид злочинності переважно має міський характер. Понад 30 % неповнолітніх систематично вживають алкоголь, близько 7 % – наркотики (додатки А, Б). Головним мотиваційним чинником їх дій є агресивність, що обумовлює особливі наміри досягнення цілей.

На підставі складених критеріїв типологізації виділені окремі типи особи неповнолітнього корисливого насильницького злочинця: а) агресивний; б) активний; в) позитивний; г) пасивний; д) змішаний. Критеріями формування зазначеної типології стали: домінантні соціальні цінності і емоційно-вольові якості особи; попередній кримінальний досвід; особливості виникнення злочинного наміру та його реалізації; прогноз подальшої поведінки, який визначається наявністю життєвих перспектив.

З'ясовано, що до 14–15 років у правопорушників складається відносно стійка морально-етична деформація, при якій поряд із загальною

несформованістю світогляду має місце яскраво виражена протиправність та хибність ідеалів. У всіх дітей, внаслідок вчинення протиправних дій, рольова складова їх морально-психологічної сфери є дефектною щодо місця і ролі у суспільстві, життєвих орієнтирів і соціальних цінностей.

Висновки до розділу 2

1. На фоні загального зменшення кількості облікованих кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми мають стійку тенденцію до збільшення корисливі насильницькі посягання, зокрема питома вага грабежів зростає – з 19,2 до 21,1 %; розбоїв – з 4,8 до 5,4 %, вимагань – з 1,8 до 2,1 %, незаконного заволодіння транспортним засобом – з 3,9 % до 4,3 %, серед яких кожний третій злочин вчинено у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, майже 70 % з них групою осіб (зокрема за участю дорослих та організованою групою) та повторно. Викликає занепокоєння зміщення вікового цензу особи винного у бік зменшення. Статистичні дані Державної судової адміністрації України відображають певну позитивну динаміку винесення вироків неповнолітнім, зокрема: у 2017 р. – 1025, у 2018 р. – 1185, у 2019 – 1766, у 2020 р. – 1377. Проте питома вага неповнолітніх, які вчинили корисливі насильницькі злочини серед засуджених свідчить про негативні тенденції збільшення їх кількості: у 2017 р. – 1,2 %, у 2018 р. – 1,4 %, у 2019 р. – 1,4 %, 2020 р. – 1,6 %.

Характерною ознакою таких злочинів є їх груповий характер. У злочинних групах та організованих злочинних угрупованнях неповнолітніх частка таких осіб складає 30,3 %, і поступово збільшується, а дівчата виступають організаторами. Однак групи, в абсолютній більшості випадків, є нестійкими, оскільки в них відсутня попередня підготовка до вчинення злочину, розподіл ролей та планування. Предметами злочинного посягання

даної категорії підлітків є: гроші (37 %), мобільні телефони (29 %), одяг (14 %), ювелірні прикраси (11 %). Місцем вчинення абсолютної більшості корисливих насильницьких злочинів є вулиці, парки, сквери, безлюдні місця (понад 60 %) та вечірній час (73 %). Спостерігається збільшення кількості випадків застосування зброї підлітками при вчиненні розбоїв на 42 %.

2. Детермінація вчинення корисливих насильницьких злочинів – є різновидом соціальної детермінації і становить процес, який, поряд з умовами оточуючого середовища, детермінований низкою чинників, зокрема: руйнація соціокультурних цінностей, сталих традицій, втрата довіри та поваги до органів влади, громади, дорослих осіб, один до одного, відобразилися, в першу чергу, на світогляді, стилі життя та процесі соціалізації неповнолітніх. Ці процеси відбувались за поступової інтеграції кримінальної субкультури у середовище неповнолітніх, в офіційну культуру, що девальвує її цінності, норми, правила та стандарти поведінки, нав'язуючи (як правило, агресивно) власні правила, атрибутику, мовні інновації.

До особливостей, що характеризують злочинність неповнолітніх її закономірності та суспільно небезпечні тенденції варто віднести: рівень судимості (пенітенціарна особливість); стабільність кількості неповнолітніх, які вчиняють злочини, та незначна їх різноманітність; домінування корисливої злочинності у загальній структурі злочинів, що вчиняються неповнолітніми; груповий характер; превалювання вчинення неповнолітніми злочинів у стані алкогольного сп'яніння; рівень ювенального рецидиву; високий рівень латентності; приховані резерви безпритульності та бездоглядності; «віртуалізація» злочинності неповнолітніх; особливості територіального розподілу показників злочинності неповнолітніх.

3. Встановлено, що послаблення соціалізуючої функції інститутів суспільства, розмитість ідеологічної складової суспільного розвитку та деструктивний вплив агентів соціалізації на неповнолітніх створює передумови їх деформованого світосприйняття, визначення своєї ролі у суспільстві, привласнення «чужих» ролей та безвідповідального ставлення до

власної поведінки. Тому для отримання реальних превентивних результатів запобігання злочинній активності неповнолітніх необхідно: щодо суспільства (здійснювати діяльність відносно послідовного, відповідального, ідеологічно визначеного функціонування політичного інституту; підвищення ролі, авторитету і відповідальності інститутів сім'ї та освіти; формування основ психопрофілактики взаємовідносин та підвищення ролі і статусу дитини, можливості всебічного розвитку та самореалізації молодого покоління); щодо неповнолітніх (здійснювати діяльність з формування ціннісних орієнтацій та визначення соціальних ролей неповнолітнього відповідно до його світогляду, духовних потреб, соціальної активності, політичної лояльності, ментальності; розвитку морально-вольових, соціально корисних навичок позитивного сприйняття себе та оточуючих; здатності правильно оцінювати обставини, приймаючи правомірну форму поведінки; ведення здорового способу життя; усвідомленого ставлення до власної поведінки та її наслідків).

4. Діти, які вчинили корисливий насильницький злочин – особи чоловічої статі (67,3 %), серед дівчат найбільша кримінальна активність спостерігається під час вчинення вимагань. Більшість корисливих насильницьких злочинів вчиняється дітьми у віці від 17 до 18 років (40,5 %). При цьому серед 14-річних підлітків переважають грабежі та вимагання (58,2 %), 15 і 16-річних – вимагання (42,4 %), 17-річних – розбої та грабежі (67,7 %). Правопорушники у цілому характеризуються низьким освітнім рівнем, у більшості з них відсутній інтерес до навчання. Практично кожному другу сім'ю можна охарактеризувати як неблагополучну в плані можливостей нормальної соціалізації дитини; рівень матеріального достатку сімей низький або навіть дуже низький. Даний вид злочинності переважно має міський характер. Понад 30 % неповнолітніх систематично вживають алкоголь, близько 7 % – наркотики. Головним мотиваційним чинником їх дій є агресивність, що обумовлює особливі наміри досягнення цілей

РОЗДІЛ 3

ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВИМ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

3.1. Загальносоціальні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми

Сучасне українське суспільство першочерговим завданням вбачає мінімізацію та зниження до реального рівня такого суспільно-небезпечного явища, як злочинність. Саме такий підхід до проблеми протидії злочинності в цілому та її запобігання зокрема заснований на концепції комплексного використання всіх можливостей суспільства, держави, громадян у реалізації заходів, запобігання кримінальному розвитку подій в масштабі країни, регіону, конкретних криміногенних ситуацій.

У кримінології під загальносоціальними заходами запобігання злочинам розуміють комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин та умов злочинності [96, с. 143].

Як у зв'язку з цим зауважив О. М. Джужа, даний рівень запобігання злочинам характерний тим, що його складові є невід'ємною частиною соціально-економічного розвитку, поліпшення морально-психічної і духовної сфер суспільства [94, с. 53-54]. При цьому, на переконання В. В. Голіни, основними цілями зазначеного запобіжного напрямку є подолання або обмеження криміногенно небезпечних протиріч у суспільстві, поступове викорінення відомих ще з біблійських часів негативних явищ, створених політичними, економічними, психологічними, ідеологічними та іншими

чинниками виникнення кримінального потенціалу в суспільстві (економічні й політичні кризи, небезпечне майнове розшарування населення, необґрунтоване, навіть злочинне запобігання певних кіл громадян, безробіття, затримка заробітної плати, існування на межі виживання переважної частини населення, занепад моралі, проституція, наркоманія, алкоголізм, безпритульність тощо) [30, с. 19].

Іноді межі здійснення загальносоціальних заходів запобігання злочинам помилково розширюють та ототожнюють їх з «ефективним функціонуванням усіх позитивних інститутів соціальної правової держави» і в такому розумінні стверджують, що «загальносоціальне запобігання не є предметом кримінальної науки», хоча відразу всупереч наведеному заявляють, що «не враховувати ці заходи при організації протидії злочинності не можна, тому що вони створюють умови для усунення чи послаблення кримінологічних факторів, які детермінують злочинність» [41, с. 13].

Ключ до розв'язання цієї суперечливої позиції «знайшов» А. П. Закалюк, який у своїх наукових працях довів, що заходи загальносоціального запобігання мають своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають із злочинністю, хоч і не спричинюючий чи обумовлюючий, але інші детермінуючі, здебільшого кореляційний зв'язок або зв'язок станів. У такому разі запобіжний вплив на них, хоч і не цілеспрямований, належить до загальносоціального запобігання їй [63, с. 327-328].

Виходячи із зазначених наукових підходів, Ю. Ю. Орлов обґрунтовано зробив висновок про те, що загальносоціальне запобігання злочинам – це позитивний ефект продуманої соціальної політики, яка здійснюється не тільки і не стільки з метою безпосереднього запобігання злочинам, а спрямована передусім на вирішення загальних економічних і соціальних завдань держави [150, с. 20].

Загальносоціальне запобігання злочинності – це, насамперед, комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів,

спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію причин та умов злочинності. Тому вирішальна роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя належить розумній господарсько-організаційній та культурно-виховній діяльності державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій [5, с. 177].

Тому ми поділяємо думку О. М. Литвинова щодо розуміння заходів загальносоціального (державного) характеру як сукупності ефективних заходів соціально-економічного, правового, ідеологічного, організаційно-управлінського, культурно-виховного змісту, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин й усунення чи нейтралізацію детермінант злочинності [111, с. 111-117; 203].

Загальносоціальне запобігання спрямовано на розв'язання найгостріших суперечностей в суспільстві, прогресивний його розвиток, воно здійснюється у формі великомасштабних заходів економічного, політичного, соціального та іншого характеру, тобто практично у всіх сферах життя суспільства. Специфічною якістю загальносоціального запобігання є те, що воно не має своєю основною метою запобігання злочинності. Його заходи забезпечують антикриміногенний запобіжний ефект, поряд з вирішенням основних завдань, оскільки знижують дію криміногенних факторів, створюють можливості позитивного розвитку людей і так далі.

У першу чергу загальносоціальні заходи запобігання повинні бути спрямовані на дітей та молодь.

У 2020 р. прийнято Стратегію національної безпеки України [147], метою якої є утвердження прав і свобод людини та громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку та інтеграції України до Європейського Союзу й формування умов для вступу в НАТО.

А в наступному, прийнято Закон України «Про основні засади молодіжної політики» [145]

Основними завданнями молодіжної політики є:

1) створення умов для залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного, культурного життя суспільства, популяризація ролі та важливості участі молоді у процесі ухвалення рішень; 2) підтримка молоді в реалізації її соціально-економічного потенціалу, у тому числі для вирішення житлових питань, питань професійного розвитку, працевлаштування, задоволення освітніх, медичних, культурних та інших потреб; 3) формування громадянської, національної та культурної ідентичності української молоді; 4) сприяння інституційному розвитку молодіжних та дитячих громадських об'єднань, молодіжних центрів, посилення їхньої ролі у процесі соціалізації молоді; 5) розвиток молодіжної інфраструктури; 6) розвиток національного та міжнародного молодіжного співробітництва.

Держава у визначеному законом порядку сприяє створенню умов для:

1) забезпечення соціальних гарантій, створення механізмів соціалізації та інтеграції молоді в суспільні процеси, соціального захисту та підтримки молодих осіб;

2) залучення молоді до участі у громадському житті, до прийняття рішень на всіх етапах формування та реалізації молодіжної політики;

3) здобуття молоддю компетентностей, необхідних для особистісного і професійного розвитку, забезпечення громадянської освіти молоді;

4) інституційного розвитку молодіжних та дитячих громадських об'єднань, молодіжних центрів;

5) діяльності суб'єктів молодіжної роботи;

6) формування, оптимізації та розвитку молодіжної інфраструктури, доступної для молоді;

7) налагодження національного та міжнародного молодіжного співробітництва, у тому числі програм мобільності та міжнародних

молодіжних обмінів, проектів співпраці та стратегічного партнерства щодо поширення успішних практик молодіжної роботи, зміцнення зв'язків з молодими закордонними українцями;

8) розроблення, впровадження та розвитку освітніх програм для молодіжних працівників, членів молодіжних та дитячих громадських об'єднань;

9) запровадження нових форм, методів та інструментів молодіжної роботи, у тому числі щодо розвитку освітніх, інформаційних та інших електронних молодіжних ресурсів, систем дистанційного надання послуг для молоді;

10) інтеграції молоді з тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб до українського соціокультурного простору;

11) координації зусиль та забезпечення взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами молодіжної роботи.

Викликає певний інтерес прийнята Державна цільова соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки [45], у якій зазначено, що необхідність повноцінного розвитку та самореалізації молоді є однією із суспільних цінностей, а її соціальна підтримка одним з основних пріоритетів державної політики. Слід зазначити, що одним із пріоритетних питань молодіжної сфери Європейського Союзу також є підвищення рівня участі молоді в суспільному житті країн ЄС. За даними міжнародного проекту регулярних опитувань громадської думки «Євробарометр» за 2019 рік, понад три чверті загальної кількості молоді, яка проживає у країнах Європейського Союзу, беруть участь у різних формах діяльності та долучаються до суспільного життя, і лише 4 відсотки молоді не залучені до жодної з форм участі молоді.

Оптимальний варіант розв'язання проблеми полягає в тому, щоб забезпечити:

посилення ролі та відповідального ставлення органів державної влади і органів місцевого самоврядування на всіх рівнях урядування та партнерських

організацій до виконання завдань Програми, активізувавши вертикальну і горизонтальну співпрацю, обмін досвідом між ними для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні;

підвищення рівня компетентностей молоді та спроможності інститутів громадянського суспільства у молодіжній сфері, розвиток молодіжних центрів, молодіжної роботи, пластового, скаутського, молодіжного та дитячого громадських рухів, сприяння утворенню і розвитку молодіжних консультативно-дорадчих органів, органів учнівського та студентського самоврядування, підготовку фахівців, які працюють з молоддю, у тому числі молодіжних працівників;

поширення наявних та запровадження нових моделей для розвитку, інтеграції та участі молоді у суспільному житті із застосуванням цифрових інструментів та з урахуванням реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади;

розвиток громадянського суспільства, впровадження громадянської освіти на всіх рівнях, поширення неформальної та інформальної освіти;

впровадження інклюзивного підходу та забезпечення рівних прав, а також доступу до послуг і можливостей, інформації для різних категорій молоді, насамперед для молоді з інвалідністю.

Такий варіант виконання Програми передбачає застосування концептуально оновлених підходів та використання широкого кола інноваційних механізмів та інструментів, що запроваджуються для роботи з молоддю, шляхом поширення найкращого досвіду останніх років, впровадження рекомендацій українських та міжнародних експертів, молодіжного сектору Ради Європи, використання досвіду молодіжної роботи країн Європейського Союзу, рекомендації ООН щодо підтримки молодих громадян в усіх сферах життєдіяльності.

З метою раціонального використання ресурсів Програма передбачає концентрацію зусиль на таких завданнях:

підвищення рівня компетентностей молоді, у тому числі громадянських;

підвищення рівня культури волонтерства серед молоді;
активізація залучення молоді до процесів ухвалення рішень;
зміцнення соціальної згуртованості молоді, у тому числі шляхом здійснення обмінів молоддю в межах України та у партнерстві з іншими державами і міжнародними організаціями;
виконання програм для підготовки фахівців, які працюють з молоддю, у тому числі програми «Молодіжний працівник»;
забезпечення функціонування молодіжних центрів, у тому числі державної установи «Всеукраїнський молодіжний центр»;
сприяння створенню умов для розвитку спроможності інститутів громадянського суспільства для досягнення завдань Програми.

Варто звернути увагу й на схвалену Національну стратегію реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р. (2018 р.) [149] щодо запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються дітьми, у тому числі й корисливих насильницьких злочинів. Цією програмою визначено ряд заходів, спрямованих на запобігання правопорушень серед дітей, зокрема: запровадити механізм міжвідомчої координації дій з метою профілактики правопорушень серед дітей, що передбачатиме, зокрема, процедуру інформаційного обміну; узгодити завдання з профілактики правопорушень серед дітей між органами державної влади та органами місцевого самоврядування; розробити рекомендації для територіальних громад щодо необхідності створення такого благоустрою територій населених пунктів, який сприятиме створенню безпечного середовища та зниженню рівня злочинності; збільшити кількість заходів з профілактики правопорушень під час розроблення програм соціально-економічного розвитку, спрямованих на забезпечення працевлаштування, розвитку освіти, охорони здоров'я, надання соціальних послуг, благоустрою, подолання бідності; запровадити проведення оцінки ризиків вчинення правопорушень дітьми та корекційних програм, орієнтованих на усунення

факторів, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, які схильні до протиправної поведінки, перебувають у складних життєвих обставинах тощо.

Молодіжні програми із запобігання корисливим насильницьким злочинам серед молоді повинні охоплювати три рівні формування та реалізації: 1) загальносоціальні заходи запобігання; 2) удосконалення правового механізму запобігання корисливим насильницьким злочинам серед молоді та реалізація молодіжної політики держави у даній сфері; 3) спеціально-кримінологічні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам.

Заходи молодіжної програми із запобігання корисливим насильницьким злочинам серед молоді доцільно спрямовувати на подолання об'єктивних та суб'єктивних причин злочинності серед молоді. До них належать такі:

– чинники, які формують особу молодого злочинця (сімейне неблагополуччя, асоціальне оточення, недоліки морально-правового виховання, криміногенний вплив на підлітків неформальних груп молоді, утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дорослими особами з кримінальним досвідом, труднощі в оволодінні професією та працевлаштуванні молоді тощо);

– обставини, що сприяють вчиненню злочинів серед молоді (неналежна охорона матеріальних цінностей, недоліки організаційного характеру, які допомагають особам зі сформованою антисуспільною орієнтацією реалізувати злочинні наміри, віктимна поведінка жертви злочину тощо) [201, с. 103-107; 33, с. 310-311];

– посилення матеріальної, економічної та психологічної залежності молоді від суспільства й батьків, труднощі одержання статусу самостійної автономної особистості, тобто досягнення стану дорослості;

– мотивація вчинення злочину (психічний стан особи, її погляди та установки, потреби й ціннісні орієнтації, які були сформовані під впливом попередніх об'єктивних причин);

- низький рівень правосвідомості та правової культури молоді;
- відсутність помітного соціального просування і зростання соціального статусу, недостатність стимулів для продовження освіти.

Заходи загальносоціального запобігання злочинам серед молоді не спрямовані на безпосереднє запобігання, але сприяють усуненню об'єктивних причин злочинності серед молоді, зниженню загального рівня кримінальної ситуації.

До загальносоціальних заходів запобігання злочинам молодіжної програми із запобігання злочинам серед молоді можна віднести такі:

- 1) розроблення програм соціального та економічного розвитку окремих категорій молоді (наприклад: сільської молоді, «дітей вулиць» тощо);
- 2) надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, адресного підходу до забезпечення прожиткового мінімуму доходів сімей, дотримання соціальних гарантій і пільг, встановлених законодавством;
- 3) збереження закладів освіти, створення нових видів навчально-виховних установ для дітей різного віку, організація їх дозвілля;
- 4) відновлення мережі спортивних клубів і секцій за місцем проживання, навчання, у сільській місцевості;
- 5) створення різних консультаційних центрів для молоді, надання психокорекційної допомоги підліткам, членам їх сімей для усунення сімейних конфліктів [200, с. 142];
- 6) створення системи підвищення рівня працевлаштування молоді;
- 7) створення та реалізація соціальної реклами на загальнодержавному рівні;
- 8) забезпечення фінансовою підтримкою молодіжних і дитячих громадських організацій та виконання загальнодержавних програм і заходів стосовно дітей, молоді;
- 9) заходи з реалізації державної політики, спрямованої на подолання дитячої бездоглядності та безпритульності;
- 10) заходи з виявлення і забезпечення розвитку творчих, інтелектуальних здібностей дітей та організації їх змістовного дозвілля тощо.

Серед заходів удосконалення правового механізму запобігання злочинам серед молоді та реалізації молодіжної політики держави в даній

сфері можна виокремити такі: 1) удосконалення норм законодавства щодо притягнення неповнолітніх до відповідальності не лише за злочини, а й за адміністративні, дисциплінарні проступки та порушення у сфері цивільного законодавства (наприклад: застосування різних видів суспільно-корисних робіт спрямованих на усунення шкоди завданої неправомірними діями молодих людей); 2) проведення круглих столів з представниками молодіжних організацій при формуванні молодіжних програм із запобігання злочинам серед молоді; 3) залучення до реалізації запобіжних заходів не тільки правоохоронних органів, а й громадських організацій (у тому числі й дитячих та молодіжних), широке залучення громадян (наприклад, до громадського патрулювання при здійсненні ситуативної превенції злочинності серед молоді); 4) введення в програму загальної освіти дисциплін з правового виховання та освіти; 5) залучення до запобіжної роботи місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування тощо.

Типова модель програми запобігання злочинам серед молоді характеризується міцним зв'язком правової системи запобігання злочинності зі сферами позаправової системи та рівновагою між соціальним і ситуативним запобіганням злочинності.

Розробка та реалізація цільової комплексної програми виховання допоможе принципово вплинути на вирішення проблеми формування позитивної правосвідомості громадян, оскільки інформація подається в потрібному напрямку за допомогою публіцистики, аналізу конкретних судових справ, статистичних відомостей і матеріалів, конкретних кримінологічних досліджень, консультацій і телезвернень може сприяти отриманню соціального ефекту.

Розробка правових основ для здійснення контролю за поведінкою тих категорій осіб, які так чи інакше потрапляли до потенційних груп ризику, профілактична робота з ними – досить дієва міра боротьби зі злочинами. В даний час до групи ризику відносяться: особи, які тривалий час не мають постійних джерел доходу; безробітні; систематично зловживають алкоголем

та наркотиками; раніше засуджені, ведуть аморальний чи протиправний спосіб життя та інші.

На сьогодні реальними кроками загальносоціального запобігання органами і підрозділами Національної поліції України корисливим насильницьким злочинам є:

1) прийняття *Стратегії боротьби зі злочинністю в Україні до 2025 року* та подальший розвиток форм і методів програмно-цільового підходу на основі удосконалення відповідних процесів з тим, аби суттєво розширити арсенал правоохоронної діяльності.

Окремі передумови для розробки такої Стратегії боротьби зі злочинністю в Україні є, проте залишається потреба в наступному:

– проведення кримінологічного прогнозування стану злочинності в Україні з врахуванням можливих національних загроз на наступні щонайменше 5–10 років [139; 146];

– забезпечення єдності стратегічних засад запобігання злочинності, стратегії чи кримінологічної політики у правоохоронній сфері із тактичними засадами запобігання злочинності, які повинні міститися у даному документі;

– передбачення реального ресурсного забезпечення Стратегії, а не в межах загального річного фінансування з державного бюджету відповідних суб'єктів запобігання злочинності;

– забезпечення проведення громадської експертизи проекту Стратегії;

– забезпечення періодичного (етапного) контролю за реалізацією Стратегії;

– унеможливлення декларативного характеру Стратегії та її формування під впливом «амбіцій» окремих політичних сил [180, с. 375-376].

Також Стратегія визначатиме основні положення політики держави у сфері запобігання злочинності та її видам, принципи планування, вимоги до організації управління і до заходів запобігання злочинності, рекомендації щодо розробки державних і регіональних планів запобігання злочинності; формулювання задач, що будуть ставитись перед суб'єктами такої діяльності,

матимуть загальний директивний характер і співвідноситимуться з формулюваннями більшості заходів, що відображаються у державній та регіональних комплексних програмах профілактики злочинності та правопорушень; довгострокове прогнозування злочинності необхідно проводити на підставі об'єктивних показників кримінально-правової статистики.

Дана Стратегія має стати напрямом боротьби органів державної влади щодо недопущення розвитку кримінальної активності й розповсюженості кримінальної зараженості в українському суспільстві. А конкретне наповнення основних напрямів діяльності доцільно здійснювати в документах нижчого рівня.

2) прийняття Державного комплексного плану запобігання кримінальним правопорушенням що вчиняються дітьми в Україні. Специфічність цього плану в тому, що: він має середньостроковий характер, оскільки прийматиметься на строк на 5 років; стане основою для розробки регіональних планів запобігання злочинності; у розробці плану, окрім правоохоронців, мають брати участь педагоги, психологи, викладачі, фахівці з теорії запобігання злочинності, кримінологи, ювенологи, віктимологи та інші спеціалісти, знання яких дозволять якісно змінити існуючі моделі таких документів, а також сприятимуть досягненню мети плану; на відміну від Стратегії боротьби зі злочинністю цей документ не повинен містити заходи із загальними формулюваннями, завданнями із декларативним відтінком на кшталт «удосконалити», «покращити», «сприяти», «забезпечити» та ін.; державний план запобігання злочинності дітей як керівництво щодо тактики запобігання окремим видам злочинності та зменшення криміногенного впливу різних негативних соціальних явищ на державному рівні має містити конкретні й реально здійсненні заходи; у ньому має передбачатись можливість внесення змін і доповнень залежно від зміни криміногенної обстановки в державі, на основі чого будуть корегуватися сили й засоби запобігання певним видам злочинності тощо.

А загалом, багатогранність і глибока соціальна обумовленість проблем запобігання кримінальним правопорушенням ставить перед законотворчістю ряд послідовних системних завдань, а саме необхідність:

- дослідження різних соціальних факторів, що обумовлюють потребу в законодавчому (нормативно-правовому) регулюванні суспільних відносин, що відбуваються (мають відбуватися) у сфері запобігання кримінальним правопорушенням;

- виявлення й ретельного обліку при формуванні законів щодо запобігання злочинам загальних інтересів держави, суспільних груп і суспільства в цілому;

- використання в процесі створення зазначених законів відповідних досягнень кримінологічної науки й практики;

- проведення порівняльного аналізу проєктованих законів не тільки з нині діючими, але й з аналогічними законодавчими актами минулих часів, у тому числі й із відповідними законодавчими системами інших держав;

- визначення зв'язку, відповідності й взаємодії проєктованого закону з існуючою правовою системою в цілому й, насамперед, з Конституцією України.

Кримінологічний аналіз правового забезпечення запобігання злочинності дітей загальнодержавного рівня за часів незалежності України свідчить про наступне: кожна державна програма та нормативний акт обов'язково виділяли дітей у якості самостійної вікової групи, яка потребує соціально-правового захисту (містить заходи, спрямовані на забезпечення прийнятних умов соціалізації дітей, їх духовний та фізичний, розвиток, виховання) та виступає об'єктом чи суб'єктом запобігання правопорушень чи злочинів, які вчиняються дітьми (заходи спрямовані на декриміналізацію, девіктимізацію середовища дітей, а також на подолання безпритульності та бездоглядності у підлітковому середовищі); програмні заходи спрямовувались на підвищення ролі й значення інститутів сім'ї та освіти, створення безпечного середовища та зменшення насильства і жорстокості у

середовищі дітей; підхід до проблеми профілактики правопорушень та злочинів, що вчиняються дітьми, здійснюється з урахуванням її комплексного характеру та регіонального відображення основних напрямків запобігання; нормативне закріплення комбінаторного поєднання діяльності правоохоронних органів, місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування та громади у сфері запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми.

Важливим етапом формування підходів до запобігання злочинності дітей є діяльність держави, її соціальних інститутів, що спрямовані на створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, соціальної справедливості, з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні.

Отже, система заходів загальносоціального запобігання корисливій насильницькій злочинності дітей повинна забезпечувати:

- передбачення у програмах соціально-економічного розвитку регіонів (областей, районів) спеціальних розділів, спрямованих на концентрацію наявних сил і засобів щодо запобігання бідності та безробіттю, диференційований підхід до надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям і таким, які тимчасово опинилися у скрутному становищі та з об'єктивних причин не можуть вийти з кризи власними силами (втрата годувальника, вимушений переїзд тощо); забезпечення гарантованого рівня правового, медичного, культурно-побутового та ін. обслуговування таких сімей;

- створення мережі державних центрів планування сім'ї, надання соціально-психологічної допомоги сім'ям щодо культури сімейних стосунків, взаємовідносин різних поколінь;

- посилення роботи з дітьми та молоддю, яка не працює і не навчається; збереження існуючих закладів освіти та дитячих позашкільних закладів (як державних, так і муніципальних), недопущення їх перепрофілювання;

розвиток і створення нових типів навчально-виховних закладів;

- створення системи правового навчання і виховання та залучення до цієї роботи не лише працівників міліції, й адвокатури та прокуратури, суду, державних та приватних юридичних служб;

- організацію повноцінного дозвілля, доступність закладів культури та відпочинку для сімей з дітьми (театрів, кіно, концертних залів, баз літнього відпочинку, спортивно-оздоровчих таборів тощо), недопустимість використання державних об'єктів фізкультури і спорту не за прямим призначенням;

- відновлення мережі спортивних секцій та споруд за місцем проживання, у навчальних закладах, у сільській місцевості;

- створення центрів медико-соціальної реабілітації для дітей у системі органів охорони здоров'я, організацію профілактики насильства над дітьми та надання допомоги постраждалим від насильства;

- надання соціального захисту та допомоги (фінансової, правової, психологічної) дітям, які втратили сім'ю чи опинилися без догляду дорослих (безпритульним, бродягам, загубленим, підкинутим), потрапили в екстремальні психологічні та матеріальні умови.

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми

Злочинність і боротьба з нею в нашій державі є надзвичайно складними й актуальними проблемами. Нестабільність суспільно-політичної та економічної ситуації, недосконалість механізму державного управління, відсутність реального дієвого громадського контролю за діяльністю органів державної влади, зниження життєвого рівня населення, корупція у всіх без винятку гілках влади, у тому числі й у правоохоронних органах, створили

умови для розвитку і утвердження злочинності в суспільному житті держави. Стрімке зростання (за багатьма показниками) і збільшення масштабів цього явища, поширення впливу на всі соціальні сфери становлять реальну загрозу національній безпеці, ставлять перед суб'єктами протидії злочинності нові завдання та змушують відшукувати революційні дієві заходи запобігання.

На думку О. М. Джужі, у широкому сенсі спеціально-кримінологічне запобігання злочинам полягає у: 1) цілеспрямованому здійсненні цього виду запобіжної діяльності як функції; 2) зв'язку з елементами системи «по горизонталі» (взаємодія) і «по вертикалі» (підпорядкування); 3) неухильному виконанні команд управляючого механізму системи; 4) виборі лінії поведінки відповідно до стану об'єкта профілактичного впливу [93, с. 63].

У той час, В. В. Голіна, у більш вузькому розумінні спеціально-кримінологічне запобігання злочинам мислиться як синтезована кримінологічна теорія і практика організації протидії злочинності шляхом розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо) [30, с. 21]. Також, цю діяльність ним розглянуто як сукупність самостійних, але внутрішньо пов'язаних і доповнюючих один одного напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян щодо протидії криміногенним явищам і процесам, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки. А також визначає як суб'єктів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам: законодавчі органи, виконавчо-розпорядчі, державні координуючі, правоохоронні та правозастосовні органи, органи державного, культурно-виховного і господарського управління, навчальні, медичні органи й установи, релігійні, громадські та інші організації, рухи, воєнізовані формування, фонди, соціальні групи, об'єднання батьків, сусідів, громадян [28, с. 12-25].

На нашу думку такі вищенаведені погляди на проблему визначення сутності спеціально-кримінологічного запобігання заслуговують на увагу і

мають право на існування. Виходячи з цього, спеціально-кримінологічне запобігання корисливим насильницьким злочинам, являє собою комплексну діяльність державних, у тому числі правоохоронних, органів, установ та спеціальних закладів, за участю широкого кола громадських організацій та формувань, окремих фахівців та представників суспільних об'єднань щодо організацій та здійснення ранньої профілактики (виявлення та нейтралізації причин, умов, інших детермінант таких злочинів на мікросоціальному, груповому та індивідуальному рівнях), відвернення злочинів на стадії виявлення наміру чи готування до злочину, а також на етапі припинення розпочатої протиправної (у тому числі злочинної) діяльності, що здійснюється за допомогою кримінологічних засобів. А відтак під спеціально-кримінологічними заходами запобігання злочинам розуміється діяльність, що безпосередньо спрямована на зменшення рівня злочинності та усунення причин, що її породжують. Вона включає в себе діяльність держави в цілому та її спеціальних органів та установ, службових осіб, діяльність громадських та суспільних організацій, а також дії окремих громадян щодо протидії злочинності.

При усій різноманітності запобіжних заходів, вони, як правило, здійснюються у вигляді обмежень та заборон, що не завжди виправдано, оскільки тут потрібне врахування особливостей особи, її бажання сприяти чи перешкоджати проведенню заходів, спрямованих на ліквідацію негативних рис характеру, затвердження позитивних принципів саморегуляції, прискорення процесу формування суспільно корисної орієнтації індивіда.

Заходи спонукання – здійснюються з метою досягнення відмови дитини від продовження злочинного прогнозування та діяльності. Вказаний захід примусить дитину (або групу) заново переоцінити обстановку, усвідомити ризик притягнення до кримінальної відповідальності, переоцінити злочинну вигоду від злочину.

Заходи обережності – застосувати з метою створення умов, а також виключити можливість та перешкодити продовженню початої злочинної

діяльності. Призначення даних заходів обумовлюється випереджальними цілями. З одного боку, підвищити рівень обережності тих осіб, які часто стають і жертвами, вчинених корисливих насильницьких злочинів дитиною, а з іншого – впровадження тих чи інших заходів обережності створюють додаткову перешкоду для вчинення злочинів.

Заходи активного втручання – створюють припущення негативної реакції у випадках втрати часу, що спричинить їх безпосереднє посягання.

Заходи оперативного втручання проводяться спеціалізованими підрозділами правоохоронних органів і спрямовані на недопущення завершення початого злочину та настання більш тяжких його наслідків або рецидиву [166, с. 195].

Забезпечити системний підхід та ефективну організацію діяльності щодо запобігання злочинності дітей можливо за наявності комплексної, науково обгрунтованої концепції. Правильно обрана концептуальна спрямованість, методична й організаційна забезпеченість швидко дають свої результати, а також надають можливість нарощувати зусилля й ефективніше вести роботу у подальшому. Концептуальна ідея запобігання вчинення таких злочинів дітьми втілюється крізь органічно поєднані напрямки: виховання моральності та поваги до закону в умовах сім'ї; своєчасне виявлення та усунення чинників, що виливають на протиправну поведінку дітей; ефективне запобігання злочинності дітей автоматично посилює, боротьбу з усією злочинністю.

Одним із факторів удосконалення спеціально-кримінологічного запобігання є налагодження взаємодії спеціальних органів та установ і громадськості у її запобіганні. Необхідно розгорнути роботу щодо створення мережі громадських формувань у вигляді центрів для організації дозвілля молоді, підліткових клубів, фізкультурно-оздоровчих комплексів, культурно-виховних закладів, роботи з неблагополучними сім'ями; охорони будинків силами їх мешканців або найнятими охоронцями; сусідських асоціацій тощо.

Суди повинні застосовувати диференційований підхід до призначення покарання неповнолітньому та дорослому підсудному, який втягнув його у злочинну діяльність; вживати заходів для запобігання втягненню дітей у злочинну діяльність; забезпечувати суворий контроль за виконанням окремих ухвал (постанов) про вжиття необхідних заходів щодо усунення виявлених у кримінальних провадженнях порушень закону, причин та умов, що сприяли вчиненню корисливих насильницьких злочинів.

Проведене дослідження правоохоронної практики надає можливість відзначити, що провідна роль у запобіганні корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми відводиться органам Національної поліції України (94 %), які у своєму складі мають власні структурні підрозділи, що наділені певними правами та обов'язками для виконання правоохоронних функцій. Центральне місце в роботі щодо виявлення та припинення злочинів, пов'язаних з такими злочинами, відводиться оперативним та підрозділам ювенальної превенції [80, с. 106-109].

Необхідним залучення до запобігання підрозділів органів Національної поліції України, що не є оперативними (дільничних офіцерів, слідчих тощо) вважають 59 % опитаних під час анкетування працівників Національної поліції, у той час як проти тільки 14 %, а важко відповісти 27 %.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» [143], на поліцію покладено завдання щодо *надання поліцейських послуг у сфері протидії злочинності*, а у її складі, відповідно до ст. 13 цього Закону, функціонує кримінальна поліція. Робота оперативних підрозділів Національної поліції України щодо виявлення та припинення корисливих насильницьких злочинів, протиправних дій організованих злочинних угруповань, які спеціалізуються на таких злочинах, зокрема, здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства України. Так, у ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [144] зазначено, що підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані в межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову

основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного *виявлення і припинення злочинів* та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень.

Крім того, ст. 9 цього Закону передбачено, що під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини та юридичних осіб. Окремі обмеження цих прав і свобод мають винятковий і тимчасовий характер і можуть застосовуватись лише за рішенням слідчого судді з метою *виявлення, попередження чи припинення тяжкого або особливо тяжкого злочину* та у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства.

Якість роботи поліції значною мірою залежить від її правового врегулювання, виконання обов'язків, які поставлені перед її працівниками. Ці обов'язки повинні базуватися на принципах гуманності та дотримання прав і свобод людини. Для того щоб діяльність поліції була більш результативною, необхідно детально регламентувати її діяльність за допомогою нормативно-правових актів. У Законі України «Про Національну поліцію» [143] (ст. 3) визначено, що у своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами [143].

Метою такого запобігання є мінімізація злочинів проти власності, у зв'язку з чим правоохоронні органи вирішують такі завдання: 1) забезпечення охорони власності; 2) створення на основі аналізу криміногенної обстановки умов, що об'єктивно перешкоджають вчиненню злочинів проти власності на певній території; 3) реалізація оперативно-

розшукової інформації про осіб, які здійснюють підготовку до вчинення злочинів проти власності, для схилення до відмови від їх вчинення; 4) своєчасна ліквідація виявлених груп, які вчиняють злочини проти власності, у тому числі організованих, з метою припинення їх злочинної діяльності; 5) оперативне, з використанням усіх наявних сил і засобів, реагування на повідомлення громадян, посадових осіб, іншу інформацію, що надійшла про вчинені злочини проти власності для затримання злочинців та розкриття злочинів; 6) накопичення, систематизація та використання інформації про осіб, які вчинили злочини проти власності, з метою забезпечення своєчасного вжиття щодо них заходів, передбачених законом; 7) активне залучення громадськості до роботи із запобігання злочинам проти власності; 8) інформування населення про засоби і способи правомірного захисту від злочинних посягань на власність; 9) надання до відповідних державних органів, громадських об'єднань, посадовим особам подань про усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів проти власності.

Спільно із співробітниками інших підрозділів Національної поліції оперативні підрозділи розробляють і здійснюють комплексні оперативно-профілактичні заходи, спрямовані на перекриття каналів транспортування і збуту викраденого, вживають заходів щодо усунення умов, що сприяють підготовці конкретного корисливого насильницького злочину; забезпечують безпеку осіб та майна, на яких можливе злочинне посягання; уживають інших запобіжних заходів, що уможливлують вчинення злочину.

Оперативно-розшукова профілактика розпочинається з моменту реалізації оперативно-розшукових даних при відкритті кримінального провадження по даній категорії злочинів, інтенсивно здійснюється в період проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій і триває аж до прийняття підсумкового рішення у кримінальному провадженні. Для підвищення рівня запобігання злочинам необхідно враховувати не тільки кримінально-правову та кримінологічну характеристику, але і їх оперативно-розшукову характеристику корисливих насильницьких злочинів.

Оперативно-розшукова характеристика корисливих насильницьких злочинів – варто розуміти таку їх характеристику, що включає в себе елементи інших характеристик, насамперед кримінально-правової, криміналістичної та кримінологічної, та яка виступає інформаційною основою для роботи уповноважених оперативних підрозділів із запобігання вчинення корисливих насильницьких злочинів, пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп у цій сфері, їх припинення, а також для забезпечення повноцінної участі оперативних підрозділів у проведенні розслідування цих злочинів та у вирішенні інших передбачених чинним законодавством завдань в інтересах кримінального судочинства.

При цьому запобіжний вплив під час здійснення заходів даної організаційно-тактичної форми може існувати на будь-яких етапах застосування даних сил і засобів під час втручання в кримінальну ситуацію. Головний запобіжний акцент застосування сил та засобів оперативно-розшукової діяльності у даній організаційно-тактичній формі полягає в тому, що вона не є запобіганням у широкому розумінні загальнодержавного (економічного, ідеологічного, правового і виховного) профілактичного впливу, а є суворо регламентованим законодавством, санкціонованим компетентними органами й обмеженим у часі специфічним управлінським рішенням, від належного виконання якого залежить той чи інший запобіжний результат, який насамперед перешкоджає злочинній діяльності конкретних осіб та тих, хто має з ними спільні зв'язки. Залежно від суспільної небезпечності, кримінальної караності й винуватості цих осіб відносно них настає соціальна реакція (як їх юридична відповідальність за законом, так і індивідуальна превенція – щодо недопущення ними в подальшому протиправних дій).

У даному напрямі відповідні сили та засоби оперативно-розшукової діяльності використовуються щодо: 1) виявлення причин злочинів, умов, що сприяють їх вчиненню, і здійснення заходів для їх усунення або

нейтралізації; 2) виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів з метою недопущення ними злочинів та інших правопорушень; 3) запобігання підготовлюваних злочинів і припинення їх на стадії готування чи замаху.

Інформація, отримана з багатьох джерел, дозволяє розробляти та здійснювати різні запобіжні оперативно-розшукові заходи. Серед інформаційних першоджерел щодо злочинності найважливішими є результати аналізу оперативної обстановки на обслуговуваній території або по лінії роботи; матеріали оперативно-тактичної характеристики території (розміщення об'єктів торгівлі, місць масового відпочинку, де найчастіше можуть вчинятися злочини та інші правопорушення); матеріали кримінальних проваджень; дані адміністративної практики; оперативно-розшукова інформація; повідомлення посадових осіб, представників громадськості, а також листи і заяви громадян; публікації в засобах масової інформації.

На основі аналізу вихідної інформації проводяться заходи щодо виявлення конкретних обставин, уточнення та перевірки отриманих даних, а також усунення виявлених причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Невід'ємним організаційним елементом під час застосування сил і засобів оперативно-розшукової діяльності у процесі запобігання злочинам є правильне з'ясування оперативними працівниками завдань, що виникають у зв'язку з одержаними відомостями і вимагають активних дій, заходів і операцій, основна мета яких спрямована на: недопущення вчинення завершеного злочину й настання шкідливих наслідків; затримання злочинців із виключенням будь-якої можливості настання передбачуваних небезпечних ситуацій, що можуть тягнути за собою тяжкі наслідки; забезпечення притягнення винних до відповідальності за законом; виключення можливості вчинення інших злочинів шляхом усунення умов, що сприяли протиправним діям.

У процесі застосування сил і засобів оперативно-розшукової діяльності під час реалізації даної організаційно-тактичної форми у найтипівіших ситуаціях застосовуються різні апробовані тактичні прийоми запобігання злочинних дій на стадії готування до злочину та замаху на нього. При цьому оперативні працівники завжди вживають заходів щодо забезпечення безпеки об'єкта злочинного посягання або запланованої чи ймовірної жертви, знешкодження злочинних планів осіб, які готуються до вчинення злочину, своєчасного вилучення (або псування) не тільки зброї, а й інших предметів, спеціально пристосованих (виготовлених) для залякування громадян або маскування правопорушника в момент вчинення злочину.

У завданні конкретним силам, що виконують функцію запобігання злочину, що готується, розробляється лінія поведінки, яка дозволяє поряд із вирішенням основного завдання забезпечити надійну зашифрованість негласного апарату, а також виведення його з розробки.

Таким чином, використання оперативно-розшукових сил, засобів і методів у поєднанні зі здійсненням інших заходів створює реальні можливості для ефективного запобігання злочинам на різних стадіях їх розвитку.

Головну роль у запобіганні корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми відведено підрозділам ювенальної превенції Національної поліції України. Відповідно до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України [76] основними завданнями підрозділів є:

профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики;

участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного

зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;

вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;

вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб;

провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти;

взаємодія з іншими підрозділами НПУ, органами державної влади та місцевого самоврядування з питань забезпечення прав та законних інтересів дітей.

Згідно Інструкції можна визначити загальні напрями спеціально-кримінологічного запобігання корисливої насильницької злочинності дітей зокрема: 1) запобігати та виявляти такі злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукові заходи; 2) виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні дітей; 3) розшукувати дітей, що зникли, дітей, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для дітей; 4) виявляти дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво; 5) виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту; 6) виявляти батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей; 7) вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, у тому числі звільнених з спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей. Сприяння у межах компетенції веденню обліку дітей шкільного віку відповідно до постанови Кабінету Міністрів

України від 13 вересня 2017 року № 684 «Про затвердження Порядку ведення обліку дітей шкільного віку та учнів»; 8) відвідувати правопорушників, що не досягли 18 років, за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками 9) затримувати і тримати не більше 8 годин у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей, які залишилися без нагляду, на період до передання їх батькам, законним представникам або до влаштування їх до закладів відповідно до законодавства. Інформація про дитину в обов'язковому порядку вноситься до журналу обліку доставлених, відвідувачів та запрошених відповідного органу поліції із зазначенням часу доставлення та вибуття; 10) виявляти, вести облік осіб, які втягують дітей в антигромадську діяльність; 11) вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми; 12) доставляти в органи поліції на строк до трьох годин дітей, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють, або до приймальників-розподільників для дітей; 13) здійснювати відповідно до законодавства заходи соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк; 14) вести облік правопорушників, що не досягли 18 років, які потребують медичної допомоги, у тому числі звільнених із спеціальних виховних установ, з метою проведення профілактичної роботи, інформувати відповідні служби у справах дітей стосовно цих дітей; 15) здійснювати: контроль за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності вимог законодавства щодо заборони продажу неповнолітнім особам алкогольних, слабоалкогольних напоїв і тютюнових виробів, а також щодо дотримання обмежень перебування дітей у нічний час у закладах, в яких провадиться діяльність у сфері розваг, та закладах громадського харчування; 16) вжиття заходів для запобігання і припинення стосовно дитини будь-яких

протиправних діянь; 17) проводити ознайомлювальні, попереджувальні і виховні бесіди з дітьми та їх батьками, законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які сприяли вчиненню адміністративного чи кримінального правопорушення дитиною; 18) залучати дітей до участі в просвітницько-профілактичних чи корекційних програмах; 19) інформувати відповідні місцеві органи державної влади щодо батьків, інших законних представників, які не виконують обов'язки щодо виховання дітей, жорстоко з ними поводяться чи вчиняють стосовно дітей домашнє насильство; 20) ініціювати перед службами у справах дітей, відділами охорони здоров'я місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування питання про направлення дитини до відповідного закладу для надання необхідної медичної, психологічної допомоги; 21) вжиття заходів індивідуальної профілактики з дітьми, схильними до вчинення правопорушень; 22) виявлення фактів вчинення домашнього насильства та своєчасне реагування на них.

З урахуванням факторів, що детермінують злочини корисливого насильницького спрямування, можна визначити комплекс спеціально-кримінологічних заходів запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми, зокрема: 1) утрючання у кризові ситуації; 2) зменшення можливостей вчинення корисливих насильницьких злочинів; 3) виховна та інформаційна робота з окремими групами (категоріями) осіб; 4) залучення громадськості до запобігання корисливих насильницьких злочинів; 5) надання допомоги жертвам злочинів.

Утрючання у кризові ситуації припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистісних напружених конфліктів за допомогою комплексу спеціальних засобів, що використовують у діяльності суб'єктів запобігання злочинності дітей. Цей комплекс включає в себе такі заходи: здійснення соціального контролю за обстановкою в сімейно-побутовій сфері та сфері дозвілля шляхом виявлення мотивів криміногенної поведінки, постановки на профілактичний облік конфліктуєчих осіб і розроблення організаційно-

управлінських, педагогічних, психологічних, правових засобів їх усунення або послаблення ступеня конфліктного напруження; орієнтацію правоохоронних органів на превентивну роботу з молоддю; ефективне застосування положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [140]; створення електронно-пошукових систем «Діти», «Корисливість», «Насильство» для обліку злочинів корисливого насильницького характеру.

Зменшення можливостей вчинення корисливих насильницьких злочинів – це напрям кримінологічного запобігання, що передбачає вжиття заходів, які максимально ускладнювали вчинення злочинів у публічних місцях, на вулицях, у дозвільно-розважальних місцях тощо. Для цього необхідно посилення патрулювання в населених пунктах, містах, селах, переважно у вечірні та нічні години, припинення перебування в Україні осіб без певних занять з інших країн, використання відповідних адміністративно-правових норм, запровадження комплексних оперативно-профілактичних заходів у тих населених пунктах, у яких спостерігається складна криміногенна обстановка.

З урахуванням закордонного досвіду роботи поліцейських підрозділів, як експеримент у містах з кількістю дитячого населення понад 100 тис. пропонуємо додатково ввести до складу підрозділів ювенальної превенції (шляхом перерозподілу штатної чисельності та функціональних обов'язків працівників) посаду оперуповноваженого по роботі зі школами, до посадових обов'язків яких буде віднесено роботу в тісному контакті не лише з адміністрацією шкіл, а й з опікунськими радами, шкільними радами (батьківськими комітетами). До їх головних функцій належатиме реалізація програм ранньої профілактики правопорушень та злочинів стосовно дітей.

Виховна та інформаційна робота серед населення може включати в себе інформування населення з використанням засобів масової інформації про стан злочинності, причини й умови вчинення корисливих насильницьких злочинів неповнолітніми, особу злочинців і потерпілих, запобіжні заходи і

роль населення при їх здійсненні, розроблення програм навчання, запровадження занять та курсів для дітей, метою яких є оволодіння засобами захисту від корисливих домагань.

Слід запровадити на телебаченні та в мережі Інтернет цикл соціальної реклами й науково-інформаційних програм для дітей з питань пропаганди здорового способу життя, правової освіти, запобігання негативним виявам у дитячому середовищі, профілактики пияцтва, алкоголізму, тютюнопаління, захворювань, що передаються статевим шляхом, а також поширення передового досвіду роботи педагогів і вихователів. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід педагогічних закладів США, у яких в основу виховання дитини покладено так звану «теорія неконфліктного поведінки», що має на меті навчити дитину виходу з конфліктних життєвих ситуацій, у тому числі і криміногенного значення, з найменшими «втратами».

Залучення громадськості до запобігання корисливих насильницьких злочинів. Широке залучення громадського суспільства до сфери запобіжної діяльності передбачає підвищення рівня правосвідомості й розуміння єдності суспільних та особистих інтересів. Для цього потрібна тривала й організована робота з поширення відповідних знань, створення нової і відродження старої системи громадських формувань, налагодження взаємодії та координації з державними суб'єктами запобігання зазначених злочинів, проведення інших заходів.

З цією метою за участю громадськості варто вносити на розгляд місцевих органів влади регіональні програми, спрямовані на профілактику дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності серед підлітків, запобігання розповсюдженню негативних явищ у підлітковому середовищі, зокрема наркоманії, токсикоманії, ігроманії. На думку 83 % опитуваних, потреба в участі громадськості у запобіганні злочинності є, але готовність допомагати та взаємодіяти з правоохоронними органами виявили лише 69 % респондентів. Останні робили би це на таких умовах: робота на громадських засадах (52 %); за винагороду (26 %); як позаштатний працівник (18 %);

підтримуватимуть грошима (6 %) (додаток Б).

Найпоширенішою формою взаємодії поліції й громадськості є спільне патрулювання, яке здійснюється за ініціативою органів Національної поліції або відповідними представниками органів місцевого самоврядування з метою охоплення великої кількості маршрутів, підвищення ефективності й надійності забезпечення громадського порядку на вулицях. Так само розглядуваний суб'єкт залучається при: проведенні рейдів із виявлення правопорушників; здійсненні індивідуальної профілактики; огляді місць скупчення осіб із девіантною поведінкою; виявленні причин й умов, які сприяють вчиненню злочинів; проведенні агітаційно-пропагандистської роботи [194, с. 10-56].

Спільно з відповідними службами необхідно проводити роботу із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, виявляти батьків, які ухиляються від виховання дітей, своєю поведінкою негативно впливають на їх розвиток, забезпечувати систематичну перевірку умов утримання та виховання неповнолітніх у тих сім'ях, у яких батьки не виконують належним чином свої обов'язки щодо виховання дітей. Ці категорії осіб в установленому порядку слід ставити на облік для подальшого проведення з ними індивідуально-профілактичної роботи.

Надання допомоги жертвам злочинів передбачає моральну підтримку і матеріальну допомогу громадянам, які потерпіли від корисливих насильницьких злочинів, це обов'язок правової держави. Працюючи так би мовити на «випередження», з метою забезпечення реалізації права дитини на звернення з приводу насильства чи жорстокого до неї ставлення. Ратифікувавши у 1991 році Конвенцію ООН про права дитини, Україна зобов'язалася здійснити всі необхідні заходи для забезпечення гармонійного і повноцінного розвитку дитини. За результатами розгляду останньої доповіді України 22 вересня 2002 р. Комітет ООН з прав дитини заохочував Україну запровадити в державну структуру інститут Омбудсмена з прав дитини або спеціальну секцію чи підрозділ з прав дітей, який було б покладено

відповідальність за реагування на скарги та звернення дітей, оскільки існуючий в Україні інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини не передбачає регулярного моніторингу та оцінки ходу реалізації цієї Конвенції, а також відсутній механізм реагування на індивідуальні скарги, що стосуються порушених прав, гарантованих Конвенцією.

Запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми повинно здійснюватися на тій стадії злочинної поведінки, яка характеризується виникненням злочинного наміру вчинити злочин, або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати. Головними запобіжними комплексами цих заходів є такі: переорієнтація антисуспільних установок осіб (підвищення рівня інформаційного забезпечення суб'єктів запобігання корисливим, насильницьким злочинам; зміна стереотипу поведінки, тобто цілеспрямований запобіжний вплив на осіб, які здатні до вчинення злочинів, або їх рецидиву; примирення конфліктуючих сторін тощо); активні контрзаходи, які використовуються здебільшого на рівні індивідуального запобігання злочинам, оперативне втручання в процес розвитку злочинної поведінки; створення умов, які усуватимуть або ускладнюватимуть розвиток злочинної поведінки і сприятимуть добровільній відмові особи від її продовження, тощо.

До спеціально-кримінологічних заходів запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми також належать:

1) застосування кримінально-правових норм так званої «подвійної превенції» для своєчасного реагування на готування до вчинення злочинів, втягнення дітей у злочинну діяльність;

2) своєчасне реагування на правопорушення, що вчиняють на ґрунті сімейних та побутових конфліктів. Відповідно до статистичних даних, сьогодні в Україні понад 60 % корисливих насильницьких злочинів вчиняються через сімейно-побутові відносини [195, с. 264]. Це зумовлено насамперед негативними змінами в житті багатьох сімей, суперечностями між збільшенням часу на проведення дозвілля неповнолітніми і невмінням

його правильно використати. З цією метою органам внутрішніх справ у взаємодії з органами прокуратури потрібно здійснювати щонайменше раз на рік аналіз прийнятих рішень за «відмовними» матеріалами щодо випадків насильства в сім'ї, утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, заняття проституцією, бродяжництвом, жебракуванням, азартні ігри, пияцтво та вживання наркотичних засобів. За результатами вносити пропозиції керівникам відповідного рівня для прийняття за цими матеріалами процесуальних рішень відповідно до законодавства;

3) забезпечення належної охорони публічного порядку. Головну увагу слід зосередити на таких напрямках: узагальнення й аналіз даних про кримінологічну обстановку в публічних місцях, взяття на контроль дитячих установ та інших об'єктів, використовуючи при цьому можливості громадськості, вивчення складу осіб, які збираються біля цих об'єктів, наявність серед них раніше засуджених (передусім за насильницькі злочини) або тих, які тривалий час не працюють, та осіб, які зловживають спиртними напоями. З цією метою потрібно систематично (з урахуванням змін в оперативній обстановці) аналізувати розстановку сил і засобів патрульної служби, поліпшити її взаємодію з оперативними та іншими підрозділами органів внутрішніх справ, а також з громадськістю;

4) моніторинг (паспортизація) потенційних місць вчинення корисливих насильницьких злочинів, а також категорій дітей, які можуть стати жертвами цих злочинів, під час якого буде визначено найбільш криміногенні місця, перелік осіб, схильних до насильства, та інші положення, що дадуть змогу визначити пріоритетні напрями запобігання злочинам. На рівні окремих регіонів уже зарекомендували себе цільові оперативно-профілактичні відпрацювання під умовними назвами «Діти вулиці», «Вокзал», «Канікули», «Нічний клуб», «Ялинка». Особливу увагу зазвичай звертають на об'єкти, розташовані поблизу начальних закладів та в місцях масового відпочинку. Бажано проводити спільні оперативно-профілактичні відпрацювання навчальних закладів з метою виявлення осіб, які розповсюджують наркотичні

засоби та втягують неповнолітніх до їх вживання, своєчасного перекриття каналів надходження наркотичних засобів У разі виявлення фактів розповсюдження наркотичних засобів чи психотропних речовин, випадків втягування дітей у злочинну діяльність вживати заходів щодо притягнення винних до відповідальності та припинення діяльності цих закладів відповідно до законодавства.

Важливою ланкою запобігання таких злочинів повинні стати соціальні служби, а саме Центри соціально-психологічної реабілітації дітей [142], а безпосередньо соціальний супровід здійснює штатний або залучений працівник Центру, який призначається наказом директора Центру.

Один соціальний працівник опікується не більше, ніж десятьма сім'ями або особами, які перебувають у складних життєвих обставинах. До вирішення їх проблем на різних етапах здійснення соціального супроводу можуть залучатись інші суб'єкти соціальної роботи (органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації різних форм власності, юридичні та фізичні особи тощо).

Центри соціально-психологічної реабілітації дітей, яких нині в Україні функціонує 74 [77], утворюються, реорганізуються та ліквідуються державними адміністраціями, виконавчими органами міських і районних у містах рад і підпорядковуються відповідній службі у справах дітей; також вони можуть бути утворені громадськими, благодійними організаціями та фондами, у тому числі міжнародними, за погодженням з відповідною службою у справах дітей. Ці заклади призначені для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, і безпритульних дітей віком від 3 до 18 років. Центри мають соціально-реабілітаційні завдання й функціонують як «дитячі містечка», тобто надають дітям комплексну соціальну, психологічну, педагогічну, медичну, правову та іншу допомогу й переймаються подальшим їх влаштуванням.

Термін перебування дитини в центрі соціально-психологічної

реабілітації дітей залежить від конкретних обставин, але не може перевищувати відповідно 9 і 12 місяців у разі стаціонарного і денного перебування. Він визначається психолого-медико-педагогічною комісією за погодженням із відповідною службою у справах дітей.

Соціальний супровід, згідно із згаданим вище наказом (розділ 2.), є формою соціальної підтримки та передбачає надання конкретній особі чи сім'ї комплексу соціальних послуг. Мета соціального супроводу – подолання життєвих труднощів, мінімізація негативних наслідків чи навіть повне розв'язання проблем сім'ї або особи.

Соціальний супровід передбачає: здійснення соціальної допомоги, надання соціальних послуг та соціальної реабілітації відповідно до потреб особистості та характеру самих проблем; соціальне виховання, що включає створення умов та проведення заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; психологічну, соціальну та юридичну підтримку, призначенням якої є надання професійної посередницької допомоги у розв'язанні різноманітних проблем; консультування, у процесі якого виявляються основні напрями подолання складних життєвих обставин; збереження, підтримку і захист здоров'я сім'ї чи особи, сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті їх внутрішнього потенціалу тощо.

У процесі здійснення соціального супроводу Центри надають:

інформаційні послуги: надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги), а саме: про види соціальних виплат (якщо сім'я або особа має на них право відповідно до чинного законодавства); про заклади, які можуть надати послуги, та умови їх отримання; надання контактних телефонів служб або установ, куди необхідно звернутися за відповідною допомогою;

психологічні послуги: психологічна діагностика, спрямована на виявлення соціально-психологічних характеристик особистості; надання консультацій із питань психологічного здоров'я та поліпшення взаємин з

оточенням; обговорення проблем та надання порад із розв'язання соціальних та психологічних проблем; навчання долати труднощі та конфлікти з оточенням; сприяння в запобіганні виникненню непорозумінь та конфліктів між членами сім'ї; організація та координація психотерапевтичних груп та груп взаємодопомоги; психологічна корекція та психологічна реабілітація;

соціально-педагогічні послуги: планування спільно із сім'єю чи особою заходів та дій щодо усунення причин, які спричинили складні життєві обставини, моніторинг виконання запланованих дій; виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів членів родини, просвітницька робота щодо всебічного і гармонійного розвитку дитини; встановлення особливостей розвитку сім'ї та сімейних стосунків; навчання батьків ефективним методам виховання, мобілізації ресурсів сім'ї для вирішення проблем надалі; допомога батькам у розв'язанні конфліктних ситуацій сімейного виховання; здійснення моніторингу захисту дитини від жорстокого поводження та насильства; консультування з розв'язання педагогічних проблем сім'ї та її членів; влаштування дитини в клуб, секцію, гурток тощо;

соціально-медичні послуги: посередництво у здійсненні профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів; консультації з питань збереження і зміцнення здоров'я; формування ідеології здорового способу життя й подолання шкідливих звичок; формування сексуальної культури і навичок захищених статевих відносин; профілактика туберкульозу, венеричних захворювань, ВІЛ/СНІДу; сприяння в підтриманні та охороні здоров'я тощо;

юридичні послуги: надання консультацій з питань чинного законодавства, гарантій та пільг; здійснення захисту прав та інтересів сім'ї чи особи; захист прав дитини;

соціально-економічні послуги: допомога в залученні додаткових ресурсів для задоволення матеріальних інтересів і потреб сімей чи осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі сприяння в наданні натуральної допомоги (забезпечення одягом та взуттям тощо); допомога в оздоровленні, сприяння в отриманні державних

соціальних допомог, у наданні грошової допомоги, а також допомоги у вигляді грошових компенсацій; інформування з питань працевлаштування та сприяння цьому; посередництво в наданні гуманітарної допомоги тощо.

За результатом комплексного обстеження оформлюється облікова картка сім'ї або особи, яка перебуває під соціальним супроводом, відбувається планування соціального супроводу (розділом 3 наказу). План соціального супроводу складається після здійснення оцінки потреб сім'ї або особи, яка опинилася у складних життєвих обставинах; у ньому визначаються конкретні заходи, спрямовані на подолання життєвих труднощів. План узгоджується та підписується всіма повнолітніми членами сім'ї, які братимуть участь у його реалізації, та соціальним працівником, який здійснює соціальний супровід. План повинен охоплювати основні сфери функціонування сім'ї, які спрямовані на забезпечення навчання та розвитку дитини, емоційного комфорту, задоволення потреб здоров'я, соціального та фізичного функціонування, дозвілля, спілкування, інтеграції тощо, та містити комплекс заходів щодо забезпечення умов для подолання складних життєвих обставин сім'ї або особи й терміни їх реалізації. План за потреби, але не рідше одного разу на один місяць, аналізується соціальним працівником за участю членів сім'ї або з особою.

Оскільки програма соціального супроводу лише розпочинає своє функціонування, ще відсутня інформація про її позитивні або негативні результати. Задля посилення її ефективності нижче ми надамо власні пропозиції щодо механізму відтворення та практичного застосування не лише соціального, а саме соціально-педагогічного або психолого-педагогічного супроводу дітей-правопорушників з антисуспільною корисливою спрямованістю, що можуть вважатися одним з аспектів безпосередньої реалізації такої програми.

Слід зазначити, що положення, на яких ґрунтується діяльність органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, тісно пов'язані з принципами реабілітаційної педагогіки, завданням якої є розроблення ефективних методів педагогічної терапії і психокорекції, психолого-

педагогічної компенсації, спрямованих на відновлення фізичного, психічного, морального та духовного здоров'я дитини [152; 153]. Серед цих принципів можна виокремити:

1) принцип демократизації – це, передусім, співробітництво вихователів і вихованців у вирішенні актуальних для дітей завдань життєдіяльності, усунення авторитарного принципу виховання, утвердження таких форм, які сприятимуть формуванню демократичної культури особистості;

2) принцип творчої діяльності, самодіяльності й самостійності – полягає в розкріпаченні творчих сил кожної дитини, максимальному розвитку її самостійності в пошуку істини шляхом залучення до різних видів творчої діяльності;

3) принцип гуманізації взаємин усіх учасників реабілітаційно-виховного процесу – сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання її права на свободу, на соціальний захист, на розвиток здібностей і виявлення індивідуальності;

4) принцип психологізації реабілітаційно-виховного процесу – центром реабілітаційно-виховного процесу має стати дитина з її складним світом думок, почуттів, її «Я» – концепція, а метою – формування такої позиції, що, виявляючись у соціальній активності й гуманістичній спрямованості, детермінує її самоактуалізацію, самореалізацію можливостей;

5) принцип індивідуалізації та диференціації – врахування рівнів фізичного, психологічного, соціального та духовного розвитку дітей, їх соціальної активності й побудова на цій основі групових та індивідуальних програм розвитку, стимулювання пізнавальної, комунікативної, орієнтовано-ціннісної активності дітей, їх саморозвитку, стимулювання мотивації майбутнього;

6) принцип врахування інтересів і потреб дитини – максимальне вивчення запитів, інтересів задля коригування виховного процесу [54; 177, с. 93; 182].

Окрім цього, аналіз наукових першоджерел [10] свідчить, що в роботі

фахівців цього профілю повинен панувати принцип детермінізму. Інтерпретація принципу детермінізму в теорії С.Л. Рубінштейна – це думка про те, що «зовнішнє переломлюється через внутрішнє», тобто все розмаїття поведінки людини зумовлюється впливом середовища, в якому діє суб'єкт. Концепція О.М. Леонтьєва полягає у зворотному трактуванні цього принципу: «внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим самим себе змінює». Остання теза відповідає гуманістичним концепціям у психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.).

Соціальна значимість запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми визначається низкою обставин: 1) виявлення та нейтралізація злочинності та самої можливості вчинення злочинів; 2) вплив на криміногенні чинники на стадії, коли вони ще не набрали сили і через це їх простіше легше усувати; 3) можливість переривання вже розпочатої злочинної діяльності, упередження настання шкідливих наслідків; 4) запобігання з найменшими втратами для суспільства.

Як вже зазначалося, запобіжні заходи проти корисливої насильницької злочинності дітей на перших етапах реалізуються, головним чином, ювенальною превенцією, що використовує превентивні можливості закону і, насамперед, забезпечує невідворотність покарання. У подальшому профілактична спрямованість держави виявляється у сфері кримінального судочинства: виявлення винних осіб та застосування каральних санкцій закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий справедливому покаранню, і не один невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності (принцип невідворотності покарання за вчинений злочин). Такий підхід впливає на виховання всіх членів суспільства, передусім – на дітей, посилює повагу до норм права, сприяє виправленню та перевихованню осіб, які вчинили злочини.

Відповідно до конкретних завдань, що виникають на різних стадіях кримінального судочинства, необхідно виокремити такі напрями спеціально-кримінологічного запобігання: 1) запобігання корисливим насильницьким злочинам, що готуються, та припинення тих, що вже розпочалися;

2) виявлення при розгляді кримінального провадження причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, вжиття необхідних заходів щодо їх ліквідації;
3) запобігання рецидиву злочинів. Ця діяльність охоплює широкий комплекс взаємопов'язаних заходів та здійснюється різними ланками правоохоронних органів, що координують свою запобіжну роботу за кожним кримінальним провадженням.

Слід особливо наголосити на тій обставині, що більшість корисливих насильницьких злочинів вчинюється підлітками в групі. Своєрідність запобігання групової злочинності дітей обумовлена тим, що поведінка людей, які об'єдналися для спільних злочинних дій, стає якісно відмінною від їх індивідуальної поведінки. Отже, вплив на окремих членів групи не зменшує необхідності у профілактичних заходах, адресованих групі загалом. Як і в інших випадках, профілактика групової корисливої злочинності може здійснюватися у двох формах: ранній і безпосередній.

Заходи ранньої профілактики повинні реалізуватися на етапі, коли неформальна група лише набуває ознак антисуспільності та поступово (інколи протягом досить тривалого часу) трансформується у кримінальну. Вона може проводитися на загальному (вид злочинності), особливому (злочинна група) та одиничному (окремий учасник) рівнях.

На загальному рівні основним об'єктом профілактичного впливу є джерела формування злочинних груп – це соціально-економічні, суспільно-політичні, соціокультурні, криміногенні та інші умови життєдіяльності суспільства, трансформовані й тиражовані за допомогою ЗМІ. Саме в цій площині відбувається формування та розповсюдження негативних зразків кримінальної «романтики», норм і традицій злочинного світу, його правил і зовнішніх атрибутів; забезпечується планомірний, послідовний вплив на всі елементи протиправної поведінки, починаючи з формування антисуспільної спрямованості особи й закінчуючи впливом на мотиви її поведінки, вибір цілей і засобів їх досягнення.

На особливому рівні об'єктом профілактичного впливу стає сама злочинна група дітей із системою її внутрішніх відносин (групова ієрархія,

ролі й функції учасників, стосунки лідерства – підпорядкування) та зовнішніх зв'язків (інформаційний обмін та міжгрупова конкуренція). Цей рівень передбачає безпосередній вплив на групу (її роз'єднання чи переорієнтацію як шляхом впливу на лідера, так і на групу загалом: дискредитація та зміщення лідера, вилучення лідера, посилення наявного чи моделювання нового конфлікту). Окрім того, для впливу на групу загалом використовуються [198]: 1) розкладення групи – позбавлення її можливості злочинної активності (дискредитація існуючих традицій та норм поведінки, створення обстановки невпевненості в досягненні злочинного результату, актуалізація почуття ризику викриття та недовіри один до одного і, передусім, – до лідера, загострення суперечностей і напруженості в стосунках та ін.); 2) формування прагнення до відмови від злочинного способу життя, від вчинення злочинів, розкаяння окремих учасників та групи в цілому; 3) переорієнтація діяльності групи на соціально-корисні цілі, формування нових традицій, норм та цінностей, що не суперечать закону.

Зазначені заходи повинні здійснюватися комплексно і супроводжуватись індивідуальною профілактичною роботою з окремими учасниками (одиничний рівень профілактики групової корисливої насильницької злочинності дітей), оскільки саме по собі роз'єднання групи не може бути абсолютним і не виключає можливості контактів між учасниками, їх впливу один на одного, а процес роз'єднання в часі звичайно не збігається з виправленням та перевихованням окремих осіб.

Еволюція антисупільних груп дітей – корисливої насильницької спрямованості відбувається як перебіг певних етапів: а) виникнення антисупільної спрямованості в одного чи декількох учасників; б) прийняття світобачення лідера як норми взаємодії у групі та поза її межами; в) реорганізація злочинних груп у період безпосередньої профілактики та виконання покарання; г) відродження групи після її роз'єднання або відбування покарання декількома чи всіма учасниками. Такий підхід дає змогу суб'єкту запобігання:

- визначити джерела формування груп на початковій стадії в інтересах

ранньої профілактики, головне завдання якої – переорієнтація групи;

- встановити закономірності розвитку протиправної діяльності групи при різному ступені їх суспільної небезпеки для реального профілактичного впливу;

- визначити вид групи та характер її антисуспільної поведінки.

Безумовно, кожна група має свої неповторні, притаманні лише їй ознаки, що в сукупності становить її «обличчя». Попри це, групи дітей з корисливою насильницькою спрямованістю піддаються типологізації, оскільки в них є і спільні риси. У найбільш загальному вигляді такі групи можуть бути поділені на: а) пасивно-ситуативні – вчинюють корисливі насильницькі злочини лише за наявності нагоди, у сприятливій ситуації; б) активно-діяльнісні – визначають та наполегливо домагаються досягнення своїх цілей, здатні долати перешкоди.

Для груп першого типу вчинення злочину є опосередкованим наслідком існування. Їх учасники перебувають на ранніх стадіях деморалізації та характеризуються надлишком вільного часу, невмінням знайти собі суспільно корисні заняття, прагненням до «легких» розваг (азартні ігри, споживання алкоголю, токсикоманія) та/чи уникнення конфліктних сімейних стосунків (жорстокого поводження з боку дорослих). Частина учасників таких груп не має антисуспільної спрямованості, але вчиняє злочини внаслідок групової солідарності. Для них більш важливо отримувати необхідний рівень емоційного комфорту, який надає компанія друзів, аніж дотримуватися абстрактних соціальних та правових норм.

Внутрішньогрупова динаміка тут визначається змінним складом учасників та низьким рівнем згуртованості. Загалом така група проводить час у формі безпредметного спілкування, що саме по собі є надзвичайно важливим для підлітків. Але одноманітність не може тривати довго: підлітковий вік – період бурхливого та дисгармонійного формування особистості, прагнення до подвигу і ризику. Тому ініційоване найбільш антисуспільно спрямованими членами групи вчинення корисливого злочину сприймається як пригода, яскрава подія, можливість випробувати себе «по

справжньому», не наражаючись на опір у вигляді сформованої нормативно-правової регуляції суспільної поведінки.

Основними заходами профілактичного впливу на такі групи є:

- 1) ліквідація умов їх формування – контроль за місцями концентрації (проведення дозвілля, вживання спиртних напоїв чи наркотичних засобів);
- 2) мобілізація позитивно орієнтованих членів сім'ї, представників школи та громадськості для посилення контролю за поведінкою учасників;
- 3) використання методів психолого-педагогічного впливу для корекції особистості.

Другий тип груп – активно-діяльнісні – характеризується достатньо сформованою антисуспільною спрямованістю всіх учасників і високим рівнем організованості та згуртованості. Такі групи керуються визначеними традиціями і нормами поведінки, зокрема, стосовно ставлення до «своїх» (взаємодопомога) та «чужих» (ворожість чи байдужість); необхідність дотримуватися правил конспірації призводить до взаємної настороженості, взаємоконтролю, зміцнення групи на основі кругової поруки. Їх учасники схильні до романтизації життя та відносин у місцях позбавлення волі, прагнення жити сьогоднішнім, не замислюючись про майбутнє [39, с. 112-119].

Контингент таких злочинних груп становлять особи, які вже вчиняли правопорушення, тому вплив на них полягає, насамперед, у викритті злочинної діяльності. Це призводить до зниження рівня згуртованості, а настороженість, що існувала й раніше, переростає у ворожість. Важливу роль відіграє також виявлення найбільш антисоціально налаштованих членів групи та створення навколо них за допомогою оперативно-розшукових заходів внутрішньогрупового конфлікту (оперативно-розшукова профілактика).

Такий підхід тим більш важливий з огляду на вікові особливості дітей – корисливих злочинців: найбільш сильне враження на них справляє оперативне реагування правоохоронних органів на перший злочин і, навпаки, якщо він залишився непоміченим, впевненість у власній безкарності значно

зростає. Тому найбільший профілактичний ефект швидке та повне розкриття злочину справляє саме на цьому етапі. У подальшому профілактика не повинна припинятися – вона здійснюється у формі ретельного контролю за поведінкою учасників. На жаль, цієї вимоги не завжди дотримуються: за даними нашого дослідження, значна частка дітей, які вчинили корисливий злочин повторно, вже притягалися до кримінальної відповідальності та були звільнені від відбування покарання з випробуванням чи із застосуванням примусових заходів виховного характеру; засуджені із застосуванням громадських та виправних робіт тощо.

Таким чином, спеціально-кримінологічне запобігання корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми становить собою комплекс різноманітних за характером заходів, безпосередньо спрямованих на ліквідацію чи мінімізацію проявів цього різновиду девіантної поведінки. Об'єктами профілактичного впливу тут є криміногенні фактори, що детермінують формування особистості дітей-злочинців, та криміногенні ситуації, що обумовлюють вчинення правопорушення. Можна виокремити такі напрями спеціально-кримінологічного запобігання: 1) запобігання злочинам, що готуються, та припинення тих, що вже розпочалися; 2) виявлення у процесі кримінального провадження причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, вжиття необхідних заходів щодо їх ліквідації; 3) запобігання рецидиву злочинів. Ця діяльність охоплює широкий комплекс взаємопов'язаних заходів та здійснюється різними ланками правоохоронних органів, що координують свою запобіжну роботу за кожним кримінальним провадженням.

3.3. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми

В юридичній науці під індивідуальним запобіганням злочинам розуміють різновид запобігання злочинності щодо конкретної особи. Тобто індивідуальне запобігання становить ту частину запобіжної діяльності, яка здійснюється на стадії, яка передує виникненню злочинного наміру. Поряд з цим серед кримінологів є й інший підхід, а саме: зазначений напрям запобіжної діяльності як окремо взятий вони не виокремлюють, відносячи індивідуальне запобігання злочинам до змісту та одного з видів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам [30, с. 39].

Попри це науковці єдині в тому, що основним завданням індивідуальної запобіжної діяльності є усунення загрози потенційного злочину [96, с. 146]. Більш того, як у зв'язку з цим слушно зауважив А. П. Закалюк, той факт, що теорія запобігання злочинності у певній частині, зокрема у теоретичному обґрунтуванні запобіжних заходів, тактики і методики їхнього застосування тощо, ніби виходить за межі теорії кримінології та користується здобутками інших наук, наприклад педагогіки, психології, соціології тощо, не є аргументом для «відокремлення» теорії запобіжної діяльності від теорії кримінологічної науки [63, с. 325].

До об'єктів індивідуального запобігання злочинам В. В. Голіна відніс такі: поведінка та спосіб життя осіб, з високою ймовірністю схильних до вчинення злочину; соціальні елементи їхньої особистості, які відображають антигромадську спрямованість; соціально значущі під час формування і реалізації особистості деякі психофізичні особливості індивідів; несприятливі, криміногенні умови оточуючою особою середовища та життєвого укладу; інші довготривалі обставини, які сприяють створенню криміногенної ситуації і полегшують вчинення злочину [30, с. 39].

Індивідуальне запобігання має бути спрямоване на особистість, а також на умови, обставини, ситуації, що сприяють чи полегшують учинення кримінально караних діянь. Ці заходи відіграють роль соціального інструмента, що покликаний нейтралізувати або усунути негативні внутрішні риси, скорегувати поведінку за напрямками: виявлення осіб, які підлягають профілактичному впливу; вивчення особистості та умов її соціального середовища; прогнозування антигромадської поведінки і планування профілактичних заходів; реалізація цих заходів та контроль отриманих результатів; фіксація досягнення цілей індивідуальної профілактики.

Залежно від стадії генезису особи злочинця в кримінології виділяють чотири види індивідуального запобігання злочинності:

1. Рання профілактика (запобігання) – стосується об'єктів, які перебувають на початковому етапі криміналізації особи, а саме: необхідно виявляти джерела кримінальних та інших антисуспільних впливів на особу (групу осіб) до того, як цей вплив не подіяв на її (їх) поведінку; одночасно виявляти, коли для особи, яка профілакується, ці контакти виявилися цікавими, щоб впливати на конкретні життєві обставини.

2. Безпосередня профілактика (запобігання) – стосується осіб, поведінка яких свідчить про розвиток у них негативних інтересів, звичок, стереотипів (відчуження від позитивного мікросередовища, сумнівні знайомства та ін.); безпосередньо беруть участь у вчиненні адміністративних правопорушень.

3. Профілактика (запобігання) на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид) – стосується осіб, що вчинили злочини і стосовно них суд ухвалив рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу.

4. Профілактика рецидиву (постпенітенціарний вид) – стосується осіб, що відбули покарання у виді позбавлення волі, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву [150, с. 101-102].

При цьому для визначення кола осіб, які потребують індивідуального запобігання, необхідно мати фактичні, правові та кримінологічні підстави [96, с. 146].

Фактичні підстави такого запобігання злочинам – реальна поведінка особи, в якій закладений потенційний злочин, враховуючи, що така антисуспільна поведінка є реальним проявом особи, її основною спрямованістю і домінуючим внутрішнім змістом. Правові підстави – це урегульованість індивідуального запобігання злочинам нормами права (хоча, як показує вивчення наукової літератури та змісту нормативно-правових актів, чинне законодавство в Україні й містить ряд правових підстав індивідуального запобігання, але більшість з них мають відомчий характер, що, звичайно, недостатньо). Під кримінологічними підставами необхідно розуміти наявність певного рівня кількісно-якісних показників криміногенності особи, що дозволяє виділити з маси відповідної категорії осіб саме тих, від кого з високим ступенем імовірності варто очікувати вчинення злочину [30, с. 40].

Індивідуальне запобігання злочинам реалізується, як правило, у двох формах:

а) якщо йдеться про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню конкретних злочинів, що були виявлені у процесі діяльності спеціальних суб'єктів, то це – вимоги про вжиття заходів організаційно-управлінського, економічно-технологічного та ідеологічного характеру, які реалізуються в особливому процесуальному порядку (глава 4 КПК України «Докази і доказування» [91]);

б) якщо йдеться про особу конкретного злочинця, то застосовуються програми індивідуального коригування правопорушуючої поведінки [150, с. 102-103].

Як з цього приводу зробив висновок А. П. Закалюк, саме вплив на особу, яка замислила вчинити злочин або розпочала його вчинення, може відвернути або припинити злочин. При цьому зазначений вплив може бути

безпосереднім або опосередкованим, у тому числі із застосуванням оперативних можливостей, через ближнє оточення, членів сім'ї [63, с. 334].

Основні напрями індивідуально-профілактичної роботи у запобіганні корисливим насильницьким злочинам повинні бути спрямовані щодо дітей. У рамках цієї роботи варто розглянути діяльність підрозділів ювенальної превенції Головних управлінь Національної поліції України.

Основним завданням працівників поліції підрозділів ювенальної превенції є проведення превентивних заходів серед неповнолітніх, а також впровадження новітніх форм та методів у роботу з дітьми.

На сьогодні є актуальним питання протидії булінгу (цькуванню) серед дітей та інших учасників освітнього процесу. Упродовж 2020 року за булінг учасників освітнього процесу (ст. 173-4 КУпАП), інспекторами ювенальної превенції складено 1514 адміністративних протоколів.

За останні 5 років з метою профілактики злочинності серед дітей, інспекторами ювенальної превенції у різних навчальних, оздоровчих, закладах культури та спорту, з дітьми проведено 7030 заходів, які висвітлено на відомчих сайтах територіальних підрозділів поліції.

В рамках впровадження Регіональної програми профілактики правопорушень серед дітей, на сьогодні діють 2108 шкільних служби порозуміння в закладах освіти.

У 2019-2021 роках шкільними службами порозуміння було вирішено 8225 конфліктних ситуацій серед учнів. Працівниками ювенальної превенції було проведено 1762 тренінга для отримання навичок медіації учнями загальноосвітніх закладів. У вказаних тренінгах прийняло участь 12245 учнів і 1128 дорослих осіб. Також інспекторами ювенальної превенції було проведено 2139 профілактичних заходів з використанням відновних практик з дітьми та батьками.

Проведеним аналізом встановлено: у закладах освіти, де працюють шкільні служби порозуміння, повідомлення про факти незначних конфліктів

серед учнів до поліції не надходять, так як вирішуються на місці дітьми-медіаторами.

Для впровадження Програми, відділом ювенальної превенції Управління превентивної діяльності ГУНП в областях спільно з громадськими організаціями за підтримки Програми розвитку ООН на теперішній час реалізовані наступні проекти:

1. «Прості рішення складних питань»:

Метою проекту є профілактика правопорушень, зниження рівня злочинності серед неповнолітніх, подолання та вирішення конфліктів серед дітей, зокрема попередження булінгу у школах.

2. Інформаційний простір «Дитячий коп»:

Метою проекту є створення інформаційного простору «ДИТЯЧИЙ КОП» Information Space «CHILDREN'S COP» у соціальній мережі Instagram для дітей та молоді України.

Простір містить в собі корисний Internet content: фото та відео блоги на правову тематику, а також поширення їх через свій сервіс і низку інших соціальних мереж, що дозволить дітям, підліткам та їх батькам більше дізнатися про свої права та обов'язки, вміти захистити свої законні інтереси.

3. «Діти+поліція=безпека та мир»:

Мета проекту створити громадську платформу ініціатив для захисту дітей, які проживають у зоні збройного конфлікту, внутрішньо переміщених осіб, від насильства (сексуального, фізичного, економічного, психологічного) та булінгу.

4. «Простір миру та безпеки»

Проект має на меті зупинити негативний вплив збройного конфлікту на дітей, шляхом створення Шкільних служб порозуміння - це 11 команд медіаторів з числа учнів 8 та 9 класів у загальноосвітніх закладах населених пунктів (зокрема, Мар'їнка, Авдіївка, Слов'янськ та ін.).

Викликає певний інтерес діяльність громадської організації «Молодіжна Ліга майбутніх поліцейських», які було засновано 20 листопада

2015 року. Ліга створена у рамках проекту «Схід і Захід – разом», ініційованому генералами поліції Сергієм Князевим та В'ячеславом Аброськіним, які на той час очолювали поліцію Закарпатської та Донецької областей.

Діяльність Ліги це новий формат взаємодії з підлітками, що дозволяє активній та талановитій молоді, яка прагне якісних змін, долучитися до становлення нової поліції та допомагає у правовому та національно-патріотичному вихованні дітей та молоді.

За час існування лігівці разом із поліцейськими взяли участь у понад 7 тисячах суспільно важливих заходах. Це профілактичні заходи з протидії розповсюдженним злочинам, надання допомоги родинам, які опинилися у скрутних обставинах, робота з дітьми.

За три роки до закладів вищої освіти системи МВС вступило 160 учасників ГО «Молодіжна Ліга майбутніх поліцейських» і вже зовсім скоро вони стануть пліч-о-пліч зі своїми наставниками-поліцейськими.

Учасники Ліги здійснюють важливу гуманітарну місію. В рамках благодійної акції «Долоні тепла», хлопці та дівчата організували збір та доставку найнеобхідніших речей сім'ям з дітьми, які потрапили у скрутні життєві обставини.

Лігівці беруть участь у превентивних заходах поліції, які допомагають попередити найрозповсюдженіші злочини такі як шахрайство. Юні напарники поліції організують акції проти наркотиків, антитютюнові та антиалкогольні рейди та навіть розшукують зниклих дітей.

«Майбутні поліцейські» активно підключилися до вирішення глобальних проблем, з якими бореться поліція. Крім того, учасники Ліги навчають молодших учнів безпеці на дорогах, разом з правоохоронцями проводять ігрові заняття на знання правил дорожнього руху.

Ще один важливий напрямок діяльності «Ліги майбутніх поліцейських» – соціологічні опитування. Активісти допомагають вивчати громадську думку щодо роботи поліції.

Основною метою діяльності Ліги є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист прав і свобод, творчих здібностей, удосконалення морального, патріотичного виховання молоді, підвищення її правосвідомості, надання їм можливостей для самореалізації та підвищення їх творчої активності.

Місія – сприяти формуванню активної життєвої позиції підлітків, надихати молодь до нових звершень, дати можливість на розвиток власного потенціалу. Сфери діяльності (мета): захист законних соціальних прав та інтересів дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах; формування правової свідомості та правової культури; профілактика скоєння правопорушень, бездоглядності та безпритульності серед підлітків; організація змістовного дозвілля молоді, вразливих категорій дітей, відволікання їх від криміногенних угруповань і шкідливих звичок.

Основні види діяльності Організації:

1. Організація змістового дозвілля підлітків та молоді.
2. Формування правової свідомості та правової культури у молоді.
3. Залучення молоді до практичної правозахисної роботи.
4. Розвиток умінь, необхідних для захисту прав та свобод.
5. Виховання молоді в дусі патріотизму і дотриманні загальноприйнятих норм та правил поведінки.
6. Сприяння територіальним органам Головного управління Національної поліції в роботі попередження бездоглядності і правопорушень серед підлітків і молоді.
7. Спільна участь з поліцейським Національної поліції областях у рейдах із профілактики правопорушень з боку підлітків і молоді.
8. Поширення за допомогою створення Інтернет-ресурсів, документальних фільмів, а також будь-яким іншим чином, інформації про Організацію.
9. Діяльність, направлена на розвиток та удосконалення здібностей і талантів, а також агітації здорового способу життя, залученню членів

Організації та громадян в області до фізкультурно-оздоровчих культурно-просвітницьких і творчих заходів.

Громадська організація «Молодіжна Ліга майбутніх поліцейських» є яскравим прикладом співпраці дітей та правоохоронців. Члени громадської організації – це діти, яким небайдужа доля своєї країни, які хочуть її змінювати на краще та спираються у цьому на підтримку правоохоронців.

Зазначимо, що на державному рівні було розроблено Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді [141], яка заклала основні керівні засади комплексної системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. В зазначеному документі патріотичне виховання визначено складовою національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин.

Особлива увага у запобігання таким злочинам повинна приділятися сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, а також підліткам, які знаходяться на профілактичному обліку поліції за скоєння правопорушень.

Також за кожним дитячим навчальним закладом повинен бути закріплений окремий працівник поліції, в тому числі весь керівний склад окремих територіальних органів поліції. Окрім заходів загальної та індивідуальної профілактики серед дітей, вказані працівники поліції повинні брати участь у батьківських зборах, радах профілактики шкіл, на яких

звертають увагу батьків та учнів про недопущення участі дітей у воєнних діях та збройних конфліктах.

На сьогодні, вживаються заходи профілактичної, соціальної та іншої роботи із дітьми, які перебувають у конфлікті із законом. На базі Мелітопольського, Донецького, Маріупольського міських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді впроваджено нову модель роботи «Центр відвідування для неповнолітніх, які знаходяться у конфлікті з законом», якою передбачено проведення профілактичної та реабілітаційної роботи на основі визначення потреб дітей, рівня ризику щодо скоєння ними повторного правопорушення. Понад 76 неповнолітніх дітей отримали комплекс соціальних послуг.

Однак на сьогодні не визначено спільних заходів з об'єднання зусиль усіх заінтересованих органів у сфері запобігання злочинності серед дітей та забезпечення реабілітації правопорушників. Системна роз'єднаність державних інститутів не дає змоги досягти позитивних результатів у сфері захисту дитини від криміногенного середовища та повною мірою реалізувати державну політику із запобігання злочинності серед дітей.

Саме тому в 2017 р. з метою запровадження міжінституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань розвитку юстиції щодо дітей, прийняття узгоджених рішень, що відповідають найкращим інтересам дитини, утворено Міжвідомчу координаційну раду з питань правосуддя щодо неповнолітніх, яка є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України. До складу Ради увійшли представники Мін'юсту, Мінсоцполітики, МВС, Мінмолодьспорту, МОН, Національної поліції, Уповноважений Президента України з прав дитини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, представники Генеральної прокуратури України, міжнародних та громадських організацій, діяльність яких спрямована на захист прав дітей.

Національною стратегією реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р. [149] для забезпечення системного підходу до профілактики

злочинності серед дітей визначено ряд заходів, направлених на запобігання вчиненню правопорушень серед дітей.

Викликає певний інтерес запобігання маргіальності. Метою такого індивідуально-профілактичного запобігання є *«позитивна корекція особи»*. А для досягнення цієї мети необхідно, по-перше, виявлення цієї особи, яка веде маргіальний спосіб життя, вивчення його особистості та джерел, що негативно на неї впливають; по-друге, прогнозування його поведінки і планування заходів індивідуального запобігання, призначених для позитивного впливу на конкретну маргіальну особистість.

Технологія *кримінологічно-педагогічного запобігання* спрямована на попередження, усунення або нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різні види соціальних відхилень у поведінці дітей, які вчинюють корисливі насильницькі злочини. Ця технологія належить до категорії групової, масової роботи. У межах соціальних закладів (притулків, інтернатів та ін.) вона реалізується в системі виховної роботи та включає в себе діяльність гуртків, екскурсійну роботу, спеціальні заняття з формування культури поведінки, загальні педагогічні заходи, взаємодію з іншими установами.

Технологія *кримінологічно-психологічно-педагогічного супроводження* є індивідуальною, вона включає в себе збір інформації, первинне формулювання проблеми, психологічно-педагогічну діагностику, розроблення рекомендацій для дитини, батьків (якщо вони є) та соціальних працівників і правоохоронців. У нашому варіанті вона була реалізована у вигляді *кримінологічно-корекційної програми*, до якої залучалися діти, які перебувають на профілактичному обліку в органах ювенальної превенції за вчинення правопорушень корисливого насильницького характеру. Методика побудови такої програми складалася із трьох послідовних етапів та відповідала вимогам структури кримінологічного експерименту. В методиці автором розглянуто та перевірено вихідні показники, що характеризують специфіку проблеми.

Відповідно, було враховано принцип корекційної спрямованості, який дав можливість втілення диференційованого підходу. Корекція недоліків розвитку пізнавальної діяльності та загального психофізичного розвитку, виправлення недоліків інтелектуального й психоемоційного розвитку дітей загалом та дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, зокрема, як відомо, досягається у процесі навчання.

Задля реалізації цього положення ми використали кримінологопсихолого-педагогічний супровід навчально-виховного процесу дітей, які перебувають на обліку у ювенальній превенції за вчинення корисливих насильницьких злочинів:

- у загальноосвітніх школах;
- при ознайомленні з окремими професіями (за добровільною угодою з представниками виділених фахових напрямів).

Психолого-педагогічний експеримент було проведено таким чином: на час дослідження (вересень 2020 р. – травень 2021 р.) 48 дітей, що перебувають на обліку у ювенальній превенції, було поділено на вибірки – контрольну та експериментальну. Респонденти першої вибірки продовжували навчання без змін, за іншими 24 дітьми був встановлений психолого-педагогічний контроль.

Психолого-педагогічний супровід відбувався за двома вказаними напрямками (навчання та фахове стажування). Розглянемо спочатку першу ступінь – навчання дітей-респондентів, які перебувають на обліку, було мотивовано на отримання винагороди (безкоштовний відпочинок у літній час, екскурсії та подорожі, допомога у працевлаштуванні під час канікул, членство у спортивних секціях та інших гуртках тощо) за успішне виконання навчальних завдань та позитивну поведінку в школі. Необхідність саме винагороди – обумовлена несформованістю духовних орієнтирів у цих дітей: їх враження про світ та засоби впливу на нього ми вже наводили, й зводяться вони до панування у свідомості дитини суцільно насильницьких (злочинницьких) зазіхань на будь-які матеріальні та нематеріальні блага.

Тому, враховуючи зазначене, для досягнення мети – позитивної інтеграції дітей, які вчинюють корисливі правопорушення, у суспільство ми використали найбільший (можливо навіть єдиний) стимул досягнення успіху – винагороду.

Механізм контролю психолого-педагогічного супроводу складався з таких заходів:

- раз на місяць інспектор ювенальної превенції приходив до школи й дізнавався від заступника директора з позаурочної та позакласної роботи та від класного керівника про поведінку дітей-респондентів, про адаптацію їх у колективі учнів – набуття взаємозв'язків, дружби, підтримки тощо. Ці дані ми збирали та аналізували з метою розроблення програми індивідуальної психокорекції кожної дитини;

- проведення наприкінці вересня та в кінці навчального року соціо- та референтометричних досліджень в учнівському колективі;

- щомісячних звітів дітей-респондентів про свої враження й міркування, які вони записували у спеціальні щоденники. У цьому був прихований психологічний тренінг за рахунок привчання дітей до саморефлексії та дисципліни у веденні даних записів. Для заохочення написання таких звітів з дітьми укладено усний контракт, який враховував систему винагородних та штрафних балів, визначав загальну суму балів, необхідну для заохочення.

Тобто ми отримували комплексні дані про успіхи в навчанні, вихованні та позитивному спілкуванні дітей-респондентів, зважаючи на результати діяльності самих дітей і на те, якої думки про цю діяльність їх оточення.

Технічно психолого-педагогічний супровід дітей, які перебувають на обліку за вчинення корисливих насильницьких злочинів, у загальноосвітніх середніх школах відбувався так.

1. У I півріччі навчального року діти регулярно отримували винагороду (культпоходи, відвідування кінотеатрів тощо) за успішно виконані завдання у школі та за дотримання встановленої дисципліни. Матеріальні ресурси

(винагорода) забезпечувалися за рахунок коштів районної ради та, частково, – спонсорських внесків.

Четверо із 24 дітей (16,7 %) на початку проведення кримінологопсихолого-педагогічного супроводу вдавалися до пропусків занять та хизувалися можливістю у будь-який момент обікрасти будь-кого. У подальшому цього вдалося уникнути таким чином: коли учень-респондент не з'являвся до школи, класний керівник повідомляв про це інспектора ювенальної превенції Національної поліції, який знаходив дитину та проводив профілактичну роз'яснювальну бесіду з нею у присутності батьків чи вчителів (залежно від ситуації в родині, наявності чи відсутності в батьків бажання опікуватися своїми дітьми). Механізмом стримування прогулів та вчинення корисливих насильницьких правопорушень для респондентів була пропозиція відводити їх до школи в супроводі працівника поліції. Діти вважали таке за приниження та перестали пропускати заняття.

2. Починаючи з II півріччя діти, які перебували на обліку в органах ювенальної превенції за вчинення корисливих насильницьких злочинів, переконалися у тому, що брати участь у програмі цікаво та корисно для них: під керівництвом автора вони систематично брали участь у цікавих культурно-просвітницьких заходах, відвідували музеї, театри (більшість батьків на цей час перейнялися тим, що відбувається, та почали надавали посильну для них допомогу).

Тобто чіткий контроль, з одного боку, та винагорода – з іншого, створювали позитивну модель навчально-виховного процесу. А диференційований підхід до цієї винагороди за дисципліну та участь в експерименті створював атмосферу довіри та стимулював до успіху у пропонованій дитині діяльності.

Навчальна діяльність респондентів, окрім навчання у школі, передбачала додаткові заняття (для осягання шкільної навчальної програми та щоб наздогнати за знаннями інших учнів). Також їм, додатково до інших предметів, викладався навчальний курс «Правознавство». Особливість

викладення матеріалу полягала в тому, що з дитиною було опрацьовано кожне положення «Правознавства» – діти писали реферати, брали участь у семінарських заняттях з цієї теми. Заняття проводилися автором (залежно від їх змісту, в деяких випадках – працівником ювенальної превенції чи представником соціальної служби) щосуботи, коли дітей-респондентів збирали, згідно з вимогами профілактичного обліку, в підрозділах ювенальної превенції; додатково забезпечувалося проведення профілактичних бесід та відповідних занять з батьками чи особами, які їх замінюють. На нашу думку, недоліки правових знань відіграють значну роль при прийнятті дитиною рішення вчинити корисливий злочин.

Відповідно, запропонована нами кримінологічна програма профілактики та ресоціалізації дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, мала три взаємопов'язані складові:

- навчальні заняття в загальноосвітніх середніх школах із забезпеченням кримінологічного-психологічного-педагогічного супроводу;
- долучення дітей до надбань світової культури (організація дозвілля);
- опанування навчального курсу «Правознавство».

Реалізація кримінологічно-корекційної програми мала на меті, по-перше, надолуження тих соціальних і шкільних знань, умінь та навичок, які діти не мали змоги придбати під час ведення девіантного способу життя. Також вона надавала їм необхідний соціалізаційний базис для формування конструктивного світосприйняття взаємовідносин між людьми (на відміну від суто протиправних засобів впливу одне на одного).

Набута антисуспільна спрямованість дітей, які вчинюють правопорушення корисливого насильницького характеру, нівелювалася класними колективами – великою чисельністю досить згуртованих між собою учнів, що не давало змогу реалізовувати звичні стереотипи поведінки. Тут частково працював на користь адаптації у класі механізм світосприйняття дітьми – корисливими насильницькими злочинцями суто насильницьких засобів впливу: вони визнавали фізичні переваги більшої за

них кількості інших учнів й були вимушені сприймати та практикувати адекватні засоби спілкування та самовираження. Завдяки цьому вони набували конструктивних комунікативних умінь та навичок та відновлювали втрачені у процесі ведення злочинного способу життя.

Також ми дійшли висновку, що, враховуючи деструктивне світосприйняття дитини, яка вчиняє корисливі насильницькі злочини, основним завданням у соціальному аспекті є залучення її до самостійної й, передусім, винагородженої праці над опануванням шкільних знань. Саме наявна наочна винагорода (безкоштовний відпочинок у літній час, екскурсії та подорожі, допомога у працевлаштуванні, спортивних секцій та інших гуртків) слугує чинником виклику довіри до фахівців, які працюють з такими дітьми. Це спрямовує свідомість дітей до конструктивних та позитивних надбань: існує винагорода – фізично відчутний стимул.

У дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, недостатньо розвинені навички організації своєї поведінки адекватно навчальній ситуації. Тому робота корекційно-виховної групи ґрунтувалася на ідеї гуманізму й особистісно-орієнтованому підході до дитини, здійснювалася у формі індивідуального кримінологічного супроводу. Останній передбачав створення умов для виявлення потенційних можливостей дитини і гарантовану допомогу в їх реалізації. Об'єктами супроводу були також батьки, вчителі та всі, хто входив до оточення дитини. Відбувалося це таким чином.

1. Окрім зазначених додаткових занять та організації культурно-просвітницького дозвілля, автором було проведено заняття зі шкільними педагогами й адміністрацією з метою ознайомлення їх зі специфікою такого контингенту учнів, котрими є діти, які вчиняють корисливі насильницькі злочини. Таке заняття мало місце на початку експерименту у формі інструктажу. Упродовж навчального року між автором, педагогами та батьками здійснювався обмін інформацією щодо успіхів дітей у навчанні та вихованні; наприкінці навчального року були спільно підведені підсумки.

Також відбувалося обговорення та доповнення навчального курсу «Правознавство», що було прихованим психологічним тренінгом для педагогів. Зазначимо, що з боку педагогічних колективів була висловлена недовіра щодо доцільності профілактичної роботи за пропонованою нами програмою: майже половина педагогів виражали впевненість у марності зусиль щодо ресоціалізації корисливих правопорушників та в негативному впливі наших респондентів на інших учнів. Однак поступово, нам вдалося продемонструвати практичну дієвість програми завдяки успіхам у навчальній діяльності дітей-правопорушників злочини та більшій відповідальності у своїх діях та висловлюваннях інших учнів.

2. Автором проводилися також наради з фахівцями, які прямо чи опосередковано взаємодіють з респондентами нашого дослідження (інспектори ювенальної превенції, працівники соціальних служб, керівники спортивних секцій та інших гуртків, що їх відвідували діти). Це здійснювалось метою ознайомлення цих осіб з нашими результатами та педагогічними очікуваннями, щоб отримати підтримку даних спеціалістів у вигляді зацікавлення їх у досягненні позитивних результатів.

У процесі роботи було з'ясовано, що мотивація на можливість отримання ще й додаткової матеріальної винагороди за свій вклад у ресоціалізацію дитини, яка вчинює корисливі насильницькі злочини, мала б важливе значення для залучення до участі у програмі. Йшлося про вірогідність, що запропонована нами система психолого-педагогічного супроводу стане складовою частиною державної програми подолання корисливої насильницької злочинності дітей й потребуватиме додаткового фінансового забезпечення фахівців, які працюють з такими дітьми.

3. Найбільш складним був процес залучення до кримінологічного супроводу батьків, що передбачав опанування ними елементарними нормами поведіння із власними дітьми: вони стверджували, що самі краще знають, як їм слід поводитися (факт корисливої насильницької злочинності їх же дітей не мав аналітичного опрацювання у свідомості цих батьків).

Навчальний курс «Правознавство» був сприйнятий ними скептично, подекуди – зневажливо, оскільки саме їх діти не варті не лише тієї уваги, яку приділяли їм дослідники, а й будь-якої позитивної уваги взагалі (про таке ставлення можна було зробити висновок з їх реплік-коментарів у процесі спілкування). У зв'язку з цим постала необхідність розширеного інформаційного впливу саме на цю категорію осіб, що можливо реалізувати, на нашу думку, шляхом адресної та систематичної взаємодії з ними відповідно підготовлених фахівців (працівників ювенальної превенції, представників соціальних служб тощо).

Запропонований нами кримінологічний супровід здійснювався поетапно. На першому (діагностичному) етапі відбувався збір інформації про дитину, первинна діагностика рівня та стану її соматичного, психічного, соціального і пізнавального розвитку. При цьому використовувалися методики, описані в підрозділах 1.2, 2.3 нашого дослідження, а також спостереження, кримінологічний експеримент, бесіди з батьками, аналіз продуктів діяльності дитини, вивчення наявної документації.

На основі аналізу одержаних даних визначалися зони найближчого розвитку для кожного учасника, згідно яких розроблялися індивідуальні програми педагогічного та психокорекційного впливу з метою компенсувати недоліки пізнавального та психоемоційного розвитку дитини, чий розвиток було деструкторизовано злочинним способом життя.

На другому етапі кримінологічного супроводу, на основі отриманої інформації й перших успіхів дитини, респонденти були розподілені на підгрупи згідно з тим або іншим ступенем вираженості проблем у розвитку. На початку навчального року це допомогло визначити основні види і напрями індивідуальної допомоги дітям, їх батькам, шкільним педагогам та залученим до нашої програми фахівцям.

На третьому етапі автором спільно із зазначеними фахівцями було здійснено вироблення рекомендацій, складання плану коректувальної допомоги для кожної дитини, яка схильна до вчинення корисливих

насильницьких злочинів, на поточну чверть навчального року. Такий план складався потім на кожний наступний проміжок навчально-виховного процесу. Практика показала, що такий контроль має позитивний вплив у сенсі дисциплінування самих педагогів щодо виконання ними необхідних педагогічних дій стосовно дітей, які мають антисуспільну спрямованість, контингенту учнів, робота з якими на психоемоційному рівні складніша за роботу з іншими учнями.

На четвертому, завершальному етапі було здійснено аналіз виконаних рекомендацій і проведеної коректувальної роботи. Констатовано, що шляхом спільних зусиль забезпечено ефективну корекцію дітей, які вчиняли корисливі насильницькі злочини, що має вираження у позитивних середніх показниках кількості набраних дітьми балів (оцінка успішності) за навчальний рік. Цікаво, що показники успішності навчальної діяльності інших учнів при цьому також підвищилися.

Тобто запропонована нами програма ресоціалізації дітей, які схильні до вчинення корисливих насильницьких злочинів, шляхом інтеграції їх у суспільство в загальноосвітніх шкільних закладах за рахунок кримінологічного-психологічного супроводу мала позитивний вплив на інших учнів. Як і передбачалося, вони отримали досвід безпечного для них дотику до маргінального прошарку суспільства й сформувавши уявлення про явище дитячої корисливої насильницької злочинності. А викладання навчального курсу «Правознавство» на факультативних заняттях (на офіційному рівні наша програма не впроваджена, тому заняття проводилися добровільно у вигляді тренінгових вправ) дало змогу розширити та поглибити знання про права та обов'язки дітей як суб'єктів права та їх оточення, зокрема, батьків.

Друга складова запропонованої нами програми ресоціалізації, як було зазначено вище – це стажування-ознайомлення дітей з певною професією. Вибір фахового напрямку обирався відповідно до особистісних показників, установлених за методикою *визначення типу професійних схильностей* і тих можливостей, що передбачає чинне законодавство стосовно навчально-

трудового процесу дітей. Відповідно, користуюсь наведеною схемою кримінологічного супроводу, ми здійснили на її основі долучення дітей-респондентів у період літніх канікул до таких професій:

- артисти дитячих вистав;
- промоутери (артисти, які рекламують певну продукцію) рекламних акцій у супермаркетах, на виставках тощо;
- помічники вихователів у літніх таборах дитячого відпочинку;
- помічники в зоопарку.

Ураховуючи, що ця частина педагогічного експерименту здійснювалася вже після кримінологічного супроводження, результати були прогнозовано позитивні. Не зафіксовано жодного випадку вчинення респондентами корисливих насильницьких або інших злочинів; отримані позитивні відгуки щодо їх роботи. Загалом, можна констатувати, що така практика навчально-трудового процесу може бути додатковою складовою у навчально-виховному процесі дітей, які схильні до вчинення корисливих правопорушень:

- дітям-респондентам надається можливість отримувати гроші законним шляхом – заробляти їх власною працею;
- дитина отримує позитивний (законний) досвід конструктивного спілкування із суспільством.

Відповідно до цих двох частин психолого-педагогічного супроводу (навчання та навчально-трудова процес), ми сформулювали теоретичний і практичний базис для запобіжної роботи з дітьми-правопорушниками з корисливою насильницькою спрямованістю. По-перше, встановлено, що діти, які вчинюють такі злочини, вважають найбільш ефективними методами взаємодії між людьми насильство та винагороду. Це положення використане нами як мотивація до успішної навчально-виховної діяльності: слід уникати виявів насильства, щоб не викликати його в інших учнів; винагорода слугувала фактором довіри до дослідника й стимулом до накопичення вчинків, що мотивувалися винагородою. Тобто, ефективність індивідуальної

профілактики дитячої корисливої злочинності залежить від обов'язкової наявності цих двох чинників – впливу представників соціалізованої групи (який може бути як заохочувальним, так і караючим) та регулярної винагороди за успіхи в навчанні й поведінці.

По-друге, наявність у запобіжних заходах вказаних вище чинників дає змогу сформуванню в дітей-правопорушників позитивні вміння та навички конструктивного спілкування і вирішення конфліктів. Це й було нами зроблено в експериментальній частині нашого дослідження, що надало можливість виокремити певні рекомендації, а саме – профілактична робота повинна базуватися на:

- необхідності заохочувати працьовитість;
- прагненні дітей до новизни вражень;
- привчанні до дисципліни, організованості, наполегливості (наприклад, пропонуючи оригінальні завдання);
- допомозі в організації дозвілля, зокрема, долученні дітей до надбань світової культури та створенні можливостей для самовдосконалення.

Таким чином, індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливій насильницькій злочинності дітей повинні реалізовуватися в комплексі та передбачати соціально-педагогічну профілактику і психолого-педагогічний супровід. Ця технологія повинна здійснюватися спеціалізованими центрами педагогічного супроводу. Однак, враховуючи труднощі у прийнятті відповідних нормативно-правових документів та реалії сьогодення, ми запропонували та реалізували власне бачення кримінологічного соціального супроводу у площині практичної реалізації базисних кримінологічних положень. Ці розробки можуть бути включені в методичні інструкції для соціальних працівників щодо супроводжувальної роботи з дітьми, які мають антисуспільну корисливу спрямованість особистості.

Висновки до розділу 3

1. Розроблено комплекс основних напрямів запобіжних заходів щодо відвернення та припинення корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми, серед яких виділяються: а) превентивний вплив стосовно осіб, які замислюють вчинення кримінальних правопорушень, займаються їх плануванням і підготовкою: виявлення осіб, від яких можливо очікувати вчинення кримінальних протиправних посягань, постановка їх на профілактичний облік; б) усунення сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру (ускладнення досягнення цілей та прийняття рішення про недоцільність виконання нападу); в) забезпечення особистої та майнової безпеки (захист життя, здоров'я, свободи, недоторканності, власності від загрози (небезпеки) корисливих насильницьких посягань); д) припинення розпочатого посягання чи злочинної діяльності (недопущення злочинного результату та зменшення заподіяної шкоди).

2. Запропонована технологія кримінологічного-психологічного-педагогічного супроводу включає в себе збирання інформації та діагностику; розроблення рекомендацій для дитини, батьків, соціальних працівників та правоохоронців. У дослідженні ця технологія реалізована у вигляді кримінологічної програми, апробованої в рамках формуючого експерименту, що проводився протягом вересня 2020 р. – травня 2021 р. стосовно 48 дітей, які перебували на обліку в органах ювенальної превенції Національної поліції як правопорушники. Така програма ресоціалізації дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, має три взаємопов'язані складові: навчальні заняття в загальноосвітніх школах із забезпеченням психологічного-педагогічного супроводу; залучення дітей до надбань світової культури (організація дозвілля); опанування навчального курсу «Правознавство». Кримінологічно-психологічно-педагогічне супроводження здійснювалося в чотири етапи, на кожному з яких було розроблено проміжні цілі, завдання, методи реалізації та критерії оцінки результатів, що детально описані в роботі. Другою

складовою запропонованої програми було стажування – ознайомлення дітей з майбутньою професією. Вибір фахового напрямку визначався відповідно до особистісних показників, встановлених за методикою визначення типу професійних схильностей та особливостей характеру. За результатами експерименту не зафіксовано жодного випадку вчинення респондентами корисливих або інших злочинів; отримані позитивні відгуки щодо їх праці. Загалом, можна констатувати, що ця практика може застосовуватись як складова індивідуальної профілактики дітей, схильних до вчинення корисливих правопорушень.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі узагальнення концепцій вітчизняних і зарубіжних учених, законодавства, багаторічної практики правоохоронних органів України та інших країн розроблено наукові положення й отримано результати, що в сукупності розв'язують важливу наукову задачу запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми, зокрема:

1. Загальний огляд стану наукової розробленості та законодавчої регламентації проблем запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми свідчить про незначний спектр проведених досліджень з цієї тематики за різними галузевими спеціальностями. Переважна більшість наукових доробок за часів незалежності (В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Н. В. Кулакова, Д. В. Петров, Н. С. Юзікова) з порушеної проблематики проведена в контексті діяльності органів державної влади до попереднього законодавства України, а тому не повною мірою враховує та не завжди відповідає потребам правозастосовної практики й сучасної кримінологічної політики. У значній кількості розроблень не враховано проблеми практики Національної поліції, що виникли в умовах внесених змін до Конституції України й застосування нового кримінального процесуального законодавства, та яким чином дані нововведення позначилися на запобіганні таким злочинам.

Методологія дослідження корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми можна представити у вигляді системи методів пошуку та принципів, прийомів і способів, взаємозв'язок яких дозволяє встановити стан та тенденції, на основі чого розробити або застосувати апробовані засоби впливу, з метою їх ресоціалізації, виховання й перевиховання.

2. Корисливі насильницькі злочини становлять найнебезпечнішу групу посягань, позаяк посягаючи на такі об'єкти кримінально-правової охорони як власність і особа. Посягання на особу при вчиненні таких злочинів є засобом досягнення корисливої мети для заволодіння майном, правом на нього,

примушування до вчинення інших дій майнового характеру. Результати засвідчують поєднання корисливого мотиву та насильницької реалізації, що демонструють соціальну спрямованість досліджуваного різновиду злочинної активності. На рівні індивідуальних злочинних проявів ідеться про накладання двох відносно самостійних елементів злочинної мотивації: мотиву і способу дій. Дана категорія злочинів апріорі становить підвищену суспільну небезпечність, оскільки заволодіння матеріальними благами здійснюється не інакше ніж через заподіяння шкоди фізичному статусу, тілесній недоторканності особи. Насильницький вплив на потерпілого є необхідною умовою реалізації корисливої мети посягання. До них віднесені: умисне вбивство з корисливих мотивів (ст. 115 КК України), насильницький грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), бандитизм, учинений з метою заволодіння майном чи правом на нього (ст. 257 КК України), незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України).

3. Організаційну основу системи запобігання злочинам учинених дітьми, у багатьох зарубіжних країнах становлять як спеціалізовані профілактичні установи, так й органи та установи системи ювенальної юстиції. Аналіз досвіду запобігання корисливим насильницьким злочинам у зарубіжних країнах (Англія, Канада, Нідерланди, США, Швейцарія) дозволив виділити напрями проведення ефективних заходів запобігання, зокрема: структурний – пов'язує здійснення ефективних заходів запобігання кримінальним правопорушенням з проведенням значних соціально-економічних перетворень у суспільстві; психологічний – визнає вирішальне превентивне значення впливу на особу потенційного правопорушника, а також осіб, які вже вчиняли правопорушення (з метою запобігання рецидиву); ситуаційний – вирішальна роль надається впливу на соціальні та фізичні фактори зовнішнього середовища, сукупність яких створюють сприятливу ситуацію для кримінальних проявів.

Зарубіжний досвід свідчить про дієвість прийняття спеціалізованих

нормативно-правових актів з метою створення правового підґрунтя спеціально-кримінологічних заходів запобігання корисливим насильницьким злочинам. Спостерігається тенденція до звуження функцій поліції з профілактики злочинності дітей і зосередження цих функцій у спеціалізованих соціальних та освітніх установах, а діяльність поліції й інших правоохоронних органів спрямовано переважно на припинення злочинів, а також їх рецидиву. Запобігання злочинності дітей ґрунтується, головним чином, на заходах допомоги, навчанні та вихованні, пріоритеті виховних заходів над виправними.

На основі узагальнення зарубіжного досвіду, рекомендацій Європейського Союзу, документів ООН та ЮНІСЕФ, автором запропоновано інноваційну модель трирівневої профілактики корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми (первинний рівень – зміна інформаційної стратегії діяльності Національної поліції України (взаємодія з громадськістю, засобами масової інформації, неурядовими організаціями тощо); вторинний – впровадження у роботу органів ювенальної превенції Національної поліції України інноваційних стратегій (методик, форм, інструментів) профілактичної роботи із соціальної реабілітації девіантних підлітків; третинний – профілактична діяльність органів Національної поліції України з неповнолітніми, які потрапили у конфлікт із законом (усунення причин кримінальної поведінки, реабілітація та інтеграція), яка зумовлена передусім потребою в новій, більш ефективній системі реагування на такі кримінальні правопорушення та їх профілактики, з урахуванням мінімізації покарання.

4. Діти починають вчиняти правопорушення корисливого, насильницького спрямування у ранньому віці, через що вони певний час залишаються безкарними. Безкарність, у свою чергу, сприяє поглибленню їх антисуспільної спрямованості та удосконаленню злочинного досвіду. Аналіз стану корисливої насильницької злочинності дітей дає підстави констатувати такі характерні риси: стабільно негативна тенденція до зростання розмірів явища у державі та інтенсивності поширення на території східних і південних регіонів; збереження значної питомої ваги у структурі злочинності неповнолітніх (майже 20 %); середні показники латентності (54 %); груповий характер

злочинних проявів, серед яких більшу половину складають разові низькодохідні посягання у публічних місцях та повторні високодохідні посягання на організованій і професійній основі; рецидив корисливих насильницьких злочинів у 2–3 рази вищий від середньостатистичного. Діти, які вчиняють корисливі насильницькі злочини – це соціально невлаштовані особи віком до 18 років, серед яких найвищою кримінальною активністю вирізняється 16-17-річна (59 %) вікова група. Дещо нижчою є кримінальна активність неповнолітніх до 16 років (25 %). Усі вони навчаються, проте переважно не відвідують заклади середньої освіти, без постійних джерел доходів.

У загальній структурі злочинності неповнолітніх із високою інтенсивністю групової участі вчиняються розбій (80,2 %), незаконне заволодіння транспортним засобом (64,6 %), грабіж (47,2 %), вбивство (10 %). У 2020 р. майже половина вбивств (47,8 %), розбоїв (29,3 %) вчинялися неповнолітніми у стані алкогольного сп'яніння, що є сталою тенденцією останнього десятиліття. Серед засуджених неповнолітніх переважають учні шкіл та ліцеїв (57,1 % у 2020 р.). Постійною є питома вага неповнолітніх, які до засудження виховувались у неповній родині (42,9 % у 2020 р.). Стабільно високим є показник засуджених, які до скоєння злочину мали базову загальну середню освіту (у середньому 62 %). Найменший показник засуджених без освіти – 1,2 % у 2020 р. Спостерігається тенденція зростання кількості засуджених, які мають повну загальну середню освіту з 12,4 % у 2004 р. до 20,3 % у 2020 р.

5. Основними кримінологічними чинниками, що сприяють вчиненню дітьми корисливих насильницьких злочинів, є: деформовані моральні цінності (58 %); несформовані уявлення про позитивні методи самоствердження (62 %); протестна реакція на негативні методи виховання (77 %); наркотизація, віктимізація та потрапляння у злочинні угруповання (34 %). Типовими індивідуально-психологічними відмінностями дітей з антисуспільною корисливою насильницькою орієнтацією від однолітків є підвищена схильність до ризику, агресивність, виражений нонконформізм, емоційна нестійкість, схильність неадекватно реагувати на фрустрацію,

невміння знаходити продуктивний вихід із психотравмуючої ситуації, несформованість моральних норм (65 %).

Серед чинників навколишнього середовища, що негативно впливають на психіку дитини, слід назвати: втягнення у зловживання алкоголем, наркотиками, азартні ігри; низький рівень виховної роботи в дитячих і навчальних закладах; негативний вплив засобів масової інформації; незайнятість, безробіття, низький рівень життя; брак координації в діяльності органів і служб у справах дітей.

б. Основні риси особистості дитини – корисливого насильницького злочинця систематизовано за етапами розвитку цих осіб: 7–10 років – формування уявлень про чужу власність; 10–14 років – формування відчуття всездозволеності через безкарність за вчинення дрібних правопорушень, насильницьке задоволення корисливих потреб; 14–18 років – формування стійкої антисуспільної корисливої насильницької спрямованості.

В аспекті цього дослідження та враховуючи результати теоретичного аналізу, запропоновано типологію дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини, виходячи з огляду на їх суб'єктивні ознаки: 1) активний – діти, які сприймають вчинення злочину як гру (27 %) (діти з благополучних сімей, участь у вчиненні злочину є прагненням отримати нові «гострі» враження, можливістю урізноманітнити своє дозвілля. У свідомості цього злочинця закріплюється не лише переконання у власній безкарності (завдяки впевненості в підтримці батьків), а й бажання вдосконалювати свою злочинну майстерність, після чого «гра у злочинця» набуває ознак суспільної небезпеки); 2) позитивний – задоволення потреби в самоствердженні (30 %) (прагнення до новизни, оригінальності, бажання досягати успіху – це може стати підґрунтям для девіантної поведінки в разі неможливості досягти цієї мети у правомірний спосіб); 3) протестний – шляхом вчинення злочину демонструють свій протест проти фізичного або психологічного насильства з боку певної мікрогрупи: сім'ї, школи, підліткового середовища тощо (28 %) (діти виховуються в сім'ях, у яких звичним явищем є конфлікти, аморальна

чи адиктивна поведінка); 4) змішаний – вчинення злочинів через матеріальні негаразди (15 %), реакція на функціональну неспроможність сім'ї через незабезпеченість або наявність психологічних дисфункцій її дорослих членів (алкоголізм, безробіття, асоціальна поведінка, фізичні або психічні вади та ін.).

7. Ефективність запобіжної діяльності залежить від правильного розуміння її сутності. Нині в юридичній літературі й на практиці поряд з терміном «запобігання» вживають поняття «профілактика», «попередження», «протидія», причому єдиного підходу до розуміння цих термінів у науці не напрацьовано. Під запобіганням корисливих насильницьких злочинів розуміємо систему методів і заходів, спрямованих на виявлення й усунення причин, що детермінують злочини, та умов, які їм сприяють (загальна профілактика), недопущення (запобігання) вчинення злочинів конкретними особами, поведінка яких свідчить про цю можливість (спеціальна профілактика) і здійснення ресоціалізації та корекційного впливу на дітей-правопорушників (індивідуальна профілактика). Запобігання корисливим насильницьким злочинам дітей є складовою кримінологічної політики.

У рамках загальносоціального запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми запропоновано прийняття Стратегії боротьби зі злочинністю в Україні до 2025 року та подальший розвиток форм і методів програмно-цільового підходу на основі удосконалення відповідних процесів, аби суттєво розширити арсенал правоохоронної діяльності та Державного комплексного плану запобігання кримінальним правопорушенням що вчиняються дітьми в Україні, який характеризується середньостроковістю й є основою розробки регіональних планів запобігання злочинності дітей.

8. Спеціально-кримінологічне запобігання корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми спрямоване на запобігання злочинам, що готуються, та припинення тих, що вже розпочалися; виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, та мінімізацію впливу криміногенних

чинників, що детермінують формування особистості дітей – корисливих насильницьких злочинців, а також зменшення ризику рецидиву злочинів. Ці заходи здійснюються на різних рівнях (загальнодержавному, регіональному, обласному, районному, місцевому) різними методами (оперативно-розшукова, адміністративна, слідча, судова профілактика тощо).

Наголошено на професійній готовності працівників ювенальної превенції, приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції, шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації органів освіти, центрів медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я, спеціальних виховних установ Державної кримінально-виконавчої служби України, притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційних центрів як інтегральної характеристики особистості, що визначає позитивне ставлення людини до професії, надає їй глибокого особистісного сенсу, підвищуючи таким чином рівень розвитку професійно значущих рис, засвоєння професійних знань, умінь і навичок. Відповідна готовність фахівця, який працює з дітьми – корисливими насильницькими злочинцями, передбачає наявність таких професійно значущих рис: організаційних (організованість, діловитість, ініціативність, вимогливість, активність, вміння прогнозувати результат і доводити розпочату справу до кінця); перцептивних і рефлексивно-аналітичних (емоційна стійкість, стабільність, чуйність, емпатія і рефлексія, співпереживання, інтуїція, самокритичність); креативних (творчий підхід, вміння знаходити нетипові комбінації в реалізації профілактичних завдань, потреба у самовдосконаленні, постійному професійному пошуку тощо).

9. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми спрямовані на їх морально-психологічну сферу, що обумовлює необхідність корекції ціннісно-нормативних і емоційно-вольових компонентів. У цьому плані ефективною є розроблена корекційна програма запобігання корисливим насильницьким

злочинам та ресоціалізації дітей, які їх вчиняють, що використовується у школах, коледжах, ліцеях, спеціальних виховних закладах, як складова системи запобіжних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айман Хусейн Мухаммед аль Орімі. Кримінальна відповідальність за крадіжку і відмінність від суміжних злочинів за кримінальним правом Йорданії (історія і сучасність) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 19 с.
2. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминология : курс лекцій. Киев : МАУП, 2002. 296 с.
3. Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 40 с.
4. Балабанова Д. О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2007. 17 с.
5. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монографія. Харьков : Основа, 2003. 368 с.
6. Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. 198 с.
7. Батиргареева В. С. Криминологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних із проникненням у житло. Харків : Одісей, 2003. 256 с.
8. Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та криминологічні проблеми : монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.
9. Бедриківський В. В., Литвинов О. М. Бандитизм: соціально-правовий і криминологічний аналіз : монографія / за наук. ред. О. Н. Ярмиша. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ. 2009. 164 с.
10. Безпалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2007. 44 с.
11. Бесчастний В. М. Теорія та практика криминологічного забезпечення протидії злочинності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 401 с.

12. Бех Ю. В. Філософія управління соціальними системами : монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 623 с.
13. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія. Харків : Макаренко, 2014. 360 с.
14. Бойко О. П. Глобалізація згубних звичок і девіантних форм поведінки у сфері дозвілля. *Науковий вісник ХНПУ*. Серія : Філософія. 2011. Вип. 35. С. 155–161.
15. Борисов В. И., Куц В. Н. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. Харьков : Консум, 1995. 104 с.
16. Булах І. С., Алексеева Ю. А. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: соціально-психологічний тренінг. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2003. 73 с.
17. Бучко М. Г. Сучасна корислива економічна злочинність та заходи її попередження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 198 с.
18. Василевич В. В. Боротьба з озброєними формами організованої злочинності корисливо-насильницького спрямування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1998. 18 с.
19. Василевич В. В. Боротьба з озброєними формами організованої злочинності корисливо-насильницького спрямування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1998. 205 с.
20. Великий тлумачний словник української мови = A comprehensive English-Ukrainian dictionary : близько 40 000 слів / [упоряд. Т. В. Ковальова]. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.
21. Вербенський М. Г., Кулик О. Г., Наумова І. В. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції, 2020 рік : монографія / за заг. ред. М. Г. Вербенського. Вінниця : ТВОРИ, 2021. 144 с.
22. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*. 1999. № 7. С. 93–97.

23. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2007. 400 с.

24. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України) : аналітичний огляд. Київ : ДНДІ МВС України, 2021. 54 с.

25. Вступ до філософії : конспект лекцій : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / [уклад.: Б. В. Новіков, Р. М. Богачев, І. А. Муратова та ін.] ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 114 с.

26. Галкіна О. В. Соціальне сирітство як соціально-психологічна і правова проблема в Україні. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії* : зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, студентів та аспірантів (м. Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків, 2021. С. 48–52.

27. Гетьман Г. М. Моделювання особи невідомого злочинця : (криміналістичні засоби, методи та технології) : автореф. дис. ... ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 18 с.

28. Голина В. В. Специально-криминологическое предупреждение преступлений (теория и практика) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харьков, 1994. 569 с.

29. Голина В. В., Маршуба М. О. Криминологическая характеристика личности несовершеннолетнего корыстно-насильственного преступника в Украине : монография. Харьков : Право, 2014. 280 с.

30. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

31. Голіна В. В. Криминологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і криминологічне дослідження : монографія. Харків : Регіон-інформ, 2004. 212 с.

32. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи : навч. посіб. Харків : Рубікон, 1997. 52 с.
33. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. 440 с.
34. Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері : монографія. Харків : Нове слово, 2004. 252 с.
35. Головкін Б. М. Причинність у системі детермінації злочинності. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_24
36. Головкін Б. М. Системний підхід до поняття тяжкої корисливо-насильницької злочинності. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2007. Вип. 14. С. 29–48.
37. Головкін Б. М. Сімейно-побутові конфлікти у системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 218 с.
38. Головкін Б. М. Теоретичні та прикладні проблеми детермінації і запобігання корисливій насильницькій злочинності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 406 с.
39. Горлач С. В. Деякі особливості кримінологічної характеристики ювенальної групової злочинності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 3 (92). С. 112–119.
40. Гурстієва Ю. О. Кримінологічна характеристика умисних вбивств із корисливих мотивів та запобігання їм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 227 с.
41. Давыденко Л. М., Бандурка А. А. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография. Харків : Нац. ун-та внутр. дел, 2005. 388 с.
42. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков : Прапор, 2005. 224 с.

43. Денисов С. Ф. Злочинність кримінально активної частини молоді та запобігання їй : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 36 с.
44. Денисов С. Ф. Поняття та природа некорисливої злочинності молоді. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2011. № 2. С. 93–97.
45. Державна цільова соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 2 черв. 2021 р. № 579. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016- %D0 %BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF)
46. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
47. Джужа О. М. Світові кримінологічні системи запобігання злочинам. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (110). С. 7–12. URL: [http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/14113/1/%d0%9d%d0%92%20%e2 %84%96%201-2019_p07-12.pdf](http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/14113/1/%d0%9d%d0%92%20%e2%84%96%201-2019_p07-12.pdf)
48. Джужа О. М., Горлач С. В. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2 (91). С. 15–21.
49. Джужа О. М., Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Паливода А. В., 2008. 292 с.
50. Джужа О. М., Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.
51. Джужа О. М., Моїсеєв Є. М., Стислий словник кримінологічних термінів : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 48 с.
52. Джужа О. М., Тичина Д. М. Передкримінальна поведінка дітей, які вчиняють кримінальні правопорушення. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 2 (83). С. 23–28. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/08/4.pdf>. DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-23-28

53. Довідка про злочини, учинені в Україні за 2015–2020 р р. : службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2021. 124 с.
54. Дорогіна О. В. З досвіду роботи дитячого будинку сімейного типу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2018. № 3. С. 108–110.
55. Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
56. Дрёмин В. Н. К вопросу о предмете институциональной криминологии: от криминальных практик к социальному институту. *Митна справа*. 2010. № 6 (72). С. 68–73.
57. Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юрид. лит., 2009. 616 с.
58. Дроздов О. Ю. «Happy slapping»: аналіз нової форми агресивної поведінки молоді. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання* : матеріали Всеукр. наук. конференції (6 груд. 2017 р., м. Чернігів) / за наук. ред. О. Ю. Дроздова, І. І. Шлімакової. Чернігів, 2018. С. 82–87.
59. Дудоров О. О., Харонюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
60. Дюркгейм Е. Самогубство. *LibreTexts* : [сайт]. URL: [https://ukrayinska.libretexts.org/Соціальні_науки/Соціологія/Вступ_до_соціології/Класична_соціологічна_теорія_та_основи_американської_соціології_\(Hurst\)/02%3A_Дюркхайм/2.07%3A_Самогубство_](https://ukrayinska.libretexts.org/Соціальні_науки/Соціологія/Вступ_до_соціології/Класична_соціологічна_теорія_та_основи_американської_соціології_(Hurst)/02%3A_Дюркхайм/2.07%3A_Самогубство_)
61. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2020 рік (форма 2 затверджена наказом ГПУ від 23 жовтня 2012 р. № 100). *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <http://erdr.gp.gov.ua/erdr/erdr.bi.web.listihg.cls?lnk=t1m1c5r18key=133297>
62. Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія. Харків : Одісей, 2013. 376 с.

63. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

64. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

65. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 3. Практична кримінологія. 320 с.

66. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2008. Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

67. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2008. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 423 с.

68. Занюк С. С. Психологія мотивації : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 304 с.

69. Запобігання корупції : підручник / [Б. М. Головкін, В. Ф. Оболенцев, М. В. Романов та ін.] ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2019. 296 с.

70. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ изд. Київ : Юринком Интер, 1999. 240 с.

71. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. 260 с.

72. Зелинский А. Ф. Криминология : учеб. пособ. Харьков : Рубикон, 2000. 240 с.

73. Зелінський А. Ф. Криминологія : навч. посіб. Харків : Рубікон, 2000. 240 с.

74. Іванов Ю. Ф. Боротьба зі злочинними посяганнями на власність, предметом яких є автотранспортні засоби (кримінально-правові і

кримінологічні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1999. 20 с.

75. Ігнатів О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України*. 2005. № 3. С. 67–71.

76. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2017 р. № 1044. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

77. Інформація про мережу закладів інституційного догляду та виховання дітей сфери управління Мінсоцполітики. *Міністерство соціальної політики України* : [сайт]. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/merezha-zakladiv-socialnogo-zahistu-ditey.html>

78. Йосипів А. О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2009. 290 с.

79. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Акад. держ. податкової служби України, 2002. 240 с.

80. Коваленко А. В. Поліція як суб'єкт діяльності щодо запобігання злочинності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2016. № 24. С. 106–109.

81. Колб С. О. Запобігання незаконному заволодінню транспортними засобами в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.

82. Колодяжний М. Г. Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність : монографія / за ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2017. 252 с

83. Коновалова І. А. Опыт борьбы с преступностью несовершеннолетних в Европе и США. *Адвокат*. 2007. № 12. С. 59–69.

84. *Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. [2-ге вид.].* Київ : Атіка, 2002. 640 с.
85. *Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання : навч. посіб. / за ред. проф. О. М. Джузи, доц. Е. В. Расюка.* Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.
86. *Крестовська Н. М. Ювенальна юстиція як засіб попередження злочинності неповнолітніх: світовий досвід. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (14–15 трав. 2002 р. м. Запоріжжя) : у 2 ч. Запоріжжя :, 2002. Ч. 2. С. 250–254.*
87. *Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції. 2021 рік : монографія / [М. Г. Вербенський, О. Г. Кулик, І. В. Наумова та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М. Г. Вербенського. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 340 с.*
88. *Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. [3-тє вид., переробл. та допов.]. Київ : Юрид. думка, 2009. 744 с.*
89. *Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. [2-ге вид., перероб. і допов.] Київ : Юрінком Інтер, 2005. 544 с.*
90. *Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>;*
91. *Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>*

92. Кримінологія : Загальна та Особлива частина : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисоєд ; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків : Право, 2003. 352 с.
93. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2009. 312 с.
94. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2009. 348 с.
95. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2004. 208 с.
96. Кримінологія : підручник / [В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.] ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
97. Кримінологія : підручник / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
98. Кримінологія : підручник / за заг. ред. В. В. Чернея та О. М. Джужі. Київ : Маслаков, 2020. 612 с.
99. Кримінологія : навч. посіб. [для студентів, аспірантів, наук. співробітників, викладачів юрид. навч. закл. та юристів-практиків / [Л. І. Сопільник та ін.] ; М-во освіти і науки України ; Нац. ун-т "Львів. політехніка"; Закл. вищої освіти "Львів. ун-т бізнесу та права". Львів: Львівської політехніки, 2022. 154 с.
100. Кримінологія : підручник / [А. М. Бабенко та ін.] ; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова ; Нац. акад. упр., Кримінол. асоц. України. [2-ге вид., перероб. та допов.]. Харків : Право, 2018. 415 с.
101. Кримінологія. Академічний курс : підручник / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. 588 с.
102. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 272 с.

103. Курс кримінології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

104. Кушнір М. М. Кримінологічна характеристика неповнолітніх осіб жіночої статі, що вчиняють корисливо-насильницькі злочини. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія : Право. 2014. Вип. 2. С. 431–438.

105. Кушнір М. М. Суспільна небезпека корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми особами жіночої статі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. 2014. Вип. 5–2, т. 3. С. 41–45.

106. Корягіна А. Генезис злочинної поведінки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 1. С. 123–132.

107. Левченко Ю. О. Кримінально-правова характеристика насильницьких злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 119, ч. 2. С. 26–33. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211192.26>

108. Литвак О. М. Держава і злочинність : монографія. Київ : Атіка, 2004. 304 с.

109. Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2001. 370 с.

110. Литвак О. М. Злочинність, її причини та профілактика. Київ : Україна, 1997. 167 с.

111. Литвинов О. М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 111–117.

112. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 446 с.

113. Лічко А. Є. Психопатії і акцентуації характеру у підлітків. *Учбові матеріали для студентів і школярів України* : [сайт]. URL: <http://um.co.ua/4/4-17/4-179645.html>

114. Лісніченко Л. В. Кримінологічна характеристика і заходи запобігання грабеджам та розбійним нападам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 21 с.

115. Лукьянчиков Е. Д., Письменный Д. П. Разрешение органами внутренних дел заявлений и сообщений о преступлениях несовершеннолетних : учеб. пособ. Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1987. 67 с.

116. Малярєнко В. Т. Про соціальну зумовленість і справедливість покарання. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 3 (31). С. 32–44.

117. Мандибура В. О. «Тіньова» економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. Київ : Парламентське вид-во, 1998. 135 с.

118. Маршуба М. О. Кримінологічна характеристика особи неповнолітнього корисливо-насильницького злочинця в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 20 с.

119. Маслова Н. Г. Проблема детермінації у структурі дискурсу постмодерна. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2 (21). С. 153–161.

120. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : [б. и.], 2000. 271 с.

121. Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 36 с.

122. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Харків : Диска-плюс, 2013. 524 с.

123. Назимко Є. Можливості використання методу системного аналізу під час дослідження інституту покарання. *Юридична Україна*. 2011. № 5. С. 89–93.

124. Назимко Є. С. Вимоги до використання компаративістського методу під час дослідження інституту покарання. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. П. Тихого [та ін.]. Львів, 2012. С. 615–617.

125. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. [2-ге вид., перероб. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

126. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Київ : Аконт, 2006. Т. I. А–К. 926 с.

127. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Київ : Аконт, 2006. Т. II. К–П. 926 с.

128. Оберемко Ю. О. Соціально-психологічні чинники умисних вбивств, що вчиняються з корисливих мотивів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. 2016. Вип. 1, т. 4. С. 26–30.

129. Орлова Ю. Р., Гусева О. М. Кримінологічні особливості особистості неповнолітніх жіночої статі, які вчинили корисливо-насильницькі злочини. *Юридична психологія*. 2008. № 4. С. 19–23.

130. Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського. Київ : Міленіум, 2008. 495 с.

131. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.

132. Панов М. І. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11–12 жовт. 2012 р.). Харків, 2012. С. 25–31.

133. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харків : Вища шк., 1982. 181 с.

134. Парфанович І. І. Сучасний стан соціальної детермінації девіантної поведінки дівчат шкільного віку. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2010. № 3. С. 11–16.

135. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / за ред. А. І. Кузьмінського. Київ : Знання, 2005. 486 с.

136. Петров В. В. Насильственно-корыстная преступность организованных групп: тенденции, причины и условия, меры противодействия. *Збірник наукових праць Харківського центру вивчення організованої злочинності*. 2000. Вип. 1. С. 248–273.

137. Петров Д. В. Кримінологічна характеристика та запобігання грабеджам і розбоям, що вчиняються неповнолітніми у громадських місцях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.

138. Півень А. В. Кримінологічна характеристика і профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 253 с.

139. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23 берез. 2000 р. № 1602-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14.;>

140. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

141. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : наказ МОН України від 16 черв. 2015 р. № 641. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>

142. Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей : постанова кабінету Міністрів України від 28 січ. 2004 р. № 87. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF#Text>

143. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

144. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

145. Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27 квіт. 2021 р. № 1414-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>

146. Про розроблення прогностичних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проектів Бюджетної декларації та державного бюджету : постанова Кабінету Міністрів України від 26 квіт. 2003 р. № 621. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621-2003-п>.

147. Про Стратегію національної безпеки України : указ Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

148. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 06 листоп. 2009 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text>.

149. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 груд. 2018 р. № 1027-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80>

150. Профілактика злочинів : підручник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2011. 720 с.
151. Расюк Е. В. Сучасна антикорупційна політика України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 31–34.
152. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття : наук.-метод. зб. : у 2 ч. / ред. І. Г. Єрмаков. Київ : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. Ч. 1. 518 с.
153. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття : наук.-метод. зб. : у 2 ч. / ред. І. Г. Єрмаков. Київ : Ін-т змісту і методів навчання, 1998. Ч. 2. 518 с.
154. Різун В. В. Маси : текст лекцій. Київ : Київ. ун-т, 2003. 118 с.
155. Севрук В. Характеристика жертв злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія : Юридичні науки. 2022. № 1 (33). С. 197–205.
156. Селіванов В. Приватно-правові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні. *Право України*. 1997. № 9. С. 28–35.
157. Семененко В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання грабежам в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 20 с.
158. Семененко В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання грабежам в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 291 с.
159. Семенишин М. О. Зарубіжний досвід запобігання корисливо-насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми. *Наше право*. 2020. № 1. С. 88–95.
160. Семенишин М. О. Кримінально-правова характеристика агресивної корисливо-насильницької злочинності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 267–273.

161. Семенишин М. О. Особливості формування корисливо-насильницької поведінки у дітей. *Право. UA*. 2018. № 2. С. 185–191.
162. Семенишин М. О. Поняття особи, яка вчиняє корисливо-насильницькі злочини. *Верховенство права*. 2020. № 1. С. 118–124.
163. Семенишин М. О. Теорія та практика запобігання корисливо-насильницьким злочинам органами та підрозділами Національної поліції України (за матеріалами операції Об'єднаних сил) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 40 с.
164. Сизоненко А. С. Характеристика неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 3, ч. 1. С. 37–44.
165. Сіренко О. Соціальні аспекти злочинності неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 1. С. 92–95.
166. Скриннікова Н. С. Кримінологічне запобігання злочинам, вчиненим неповнолітніми жіночої статі в Україні. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (53). С. 194–202.
167. Словарь криминологических и статистических терминов / [сост. О. Г. Кальман, И. А. Христич]. Харьков : ИИПП АПрН Украины ; Гимназия, 2001. 96 с.
168. Словник іншомовних слів / за ред.. О. С. Мельничука. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1974. 865 с.
169. Солодовніков А. Г. Особливості розслідування нападів з метою заволодіння чужим майном, вчинених організованими групами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2008. 20 с.
170. Соціологія права : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. О. Левченко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. [2-е вид. перероб. і допов.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 356 с.
171. Стецька Х. С. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються

дітьми. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 505–509.

172. Стецька Х. С. Віктимологічні засади корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 188–192.

173. Стецька Х. С. Детермінанти, що впливають на вчинення корисливих злочинів дітьми. *KELM. Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 3.

174. Стецька Х. С. Кримінологічні підходи до визначення корисливої насильницької злочинності та її ознак. *Науковий юридичний журнал*. 2020. Т. 2, № 4 (106). С. 36–44. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.04>

175. Стецька Х. С. Особливості кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2022. С. 424–427.

176. Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головкина. Харків : Право, 2016. 236 с.

177. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх : посібник / [Л. І. Мороз, Р. Г. Коваль, Д. М. Тичина та ін.] ; за наук. ред. Л. І. Мороз. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2008. 210 с.

178. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища шк., 1997. 151 с.

179. Тимошенко В. І. Соціологія злочинності в сучасному світі. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2021. Т. 32 (71), № 5. С. 57–61.

180. Титаренко О. О. Передумови формування державної комплексної програми протидії злочинності в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 370–377.

181. Тихонова О. В. Щодо розуміння категорії «кримінологічна характеристика». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. № 8. С. 246–249.

182. Тичина Д. М. Психолого-правові засади попередження корисливої злочинності дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2010. 207 с.

183. Тичина Д. М. Феноменологія детермінізму в кримінології. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. С. 265–269.

184. Тищенко В. В. Концептуальные основы расследования корыстно-насильственных преступлений : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 2003. 445 с.

185. Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ : монография. Одесса : Юрид. лит., 2002. 360 с.
186. Тіточка Т. І. Специфічні риси неповнолітніх осіб як об'єктів віктимізації в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 224–228.
187. Триньова Я. О. Біоетика кримінально-правового забезпечення протидії злочинності : монографія. Харків : Право, 2019. 536 с.
188. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.-метод. посіб. Київ : Персонал, 2018. 206 с.
189. Туркевич І. К. Злочинність : навч. посіб. Київ : Ін-т адвокатури, 1999. Вип. 1. 47 с.
190. Храмцов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства : монографія. Харків : НікаНова, 2015. 472 с.
191. Шакун В. І. Аналіз злочинності : проблеми термінології. *Нове українське право*. 2023. № 2. С. 154–162.
192. Шакун В. І. Суспільство і злочинність : монографія. Київ : Атіка, 2003. 784 с.
193. Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчиненими організованими групами, злочинними організаціями) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 20 с.
194. Шрамко С. С. Загальні положення участі громадськості у запобіганні і протидії злочинності. *Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід* : монографія / [В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний, С. С. Шрамко та ін.] ; за заг. ред. В. В. Голіни, М. Г. Колодяжного. Харків, 2017. Розд. 1. С. 10–56.
195. Щербак Н. Д. Експериментальне дослідження соціально-педагогічної програми профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2013. Вип. 11. С. 262–269.

196. Щур Б. В., Федоров М. П. Кримінологія : навч. посіб. [для студентів та викладачів юрид. навч. закл., працівників правоохорон. органів, усіх, хто цікавиться проблемами запобігання кримін. протиправності] / Центр. спілка спожив. т-в України, Львів. торг.-екон. ун-т. Львів : Растр-7, 2022. 206 с.

197. *Ювенальна юстиція* : навч. посіб. / [А. І. Гусєв, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін.] ; за ред. Н. М. Крестовської. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. 243 с.

198. Юридична психологія : підручник / [В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.] ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Ін Юре, 1999. 352 с.

199. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 188 с.

200. Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2000. 177 с.

201. Яницька Н. В. Напрями боротьби з правопорушеннями молоді. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 1998. № 3. С. 103–107.

202. Public Safety Canada Ottawa, Ontario. Canada K1 A 0P8. October 2014. P. 58–59.

203. Stetska Khrystyna. Foreign experience in preventing lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 10. С. 90–96. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.10.14>

204. Stetska Khrystyna. Social measures to prevent lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2022. № 1. С. 89–95. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.1.14>

ДОДАТКИ

Додаток А

Узагальнені результати вивчення кримінальних проваджень, щодо злочинів корисливого насильницького спрямування, що вчинені неповнолітніми (загальна кількість 268)

№ з/п	Питання	Кількість	Питома вага %
1.	Відомості внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань за (кримінальна справа порушена за) статтями КК:	268	
1.1.	ст. 186 – грабіж	162	60,4
1.2.	ст. 187 – розбій	95	35,5
1.3.	ст. 189 – вимагання	11	4,1
2.	Кримінальне правопорушення вчинено:		
2.1.	однією особою	88	32,8
2.2.	двома особами	141	52,7
2.3.	трьома і більше особами	39	14,5
2.4.	з них разом з невстановленою особою	35	13,0
3.	Усього притягнуто до кримінальної відповідальності:	452	
3.1	<i>стать</i>		
3.1.	чоловік	298	68,0
3.2.	жінка	152	32,0
3.2.	<i>вік:</i>		
3.2.1.	14–16 років	142	31,4
3.2.2.	16–18 років	310	68,6
3.3.	<i>вид занять:</i>		
3.3.1.	працює	198	43,8
3.3.2.	не працює	11	2,4
3.3.3.	студент	23	5,2
3.3.4.	учень загальноосвітньої школи	220	48,6
3.4.	Притягався до кримінальної відповідальності в минулому:		
3.4.1.	позбавлення волі	22	4,9
3.4.2.	інші види покарання	23	5,2
3.5.	Злочин вчинено у стані алкогольного сп'яніння (наркотичного збудження)	62	13,7
3.6.	Зловживання алкоголем	29	6,4
3.7.	Вживання наркотиків	18	4,0

3.8.	Наявність психічних аномалій:		
3.8.1.	перебуває на психіатричному обліку	7	1,5
3.8.2.	на психіатричному обліку не перебував, але є вказівки на неадекватне поводження в побуті (конфліктність, агресивність, тощо)	48	10,7
3.8.3.	є ознаки інтелектуальної недорозвиненості, соціальної та педагогічної занедбаненості	28	6,2
3.8.4.	інформація відсутня	369	81,6
4.	Предмети злочинного посягання:		
4.1.	гроші	66	24,6
4.2.	мобільні телефони	127	47,4
4.3.	комп'ютерна техніка	53	19,8
4.4.	особисті речі	59	22,0
4.5.	мопеди, велосипеди	13	4,9
4.6.	автомобілі	12	4,5
4.7.	предмети побуту	22	8,2
4.8.	алкогольні напої	84	31,3
4.9.	інше	38	14,2
5.	Місце вчинення злочину:		
5.1.	заклади громадського харчування (кафе, бар та ін.)	20	7,5
5.2.	заклади відпочинку (кінотеатр, дискотека та ін.)	19	7,1
5.3.	місця громадського користування (магазин, кіоск та ін.)	98	36,6
5.4.	громадський транспорт	53	19,8
5.5.	приватний транспорт	12	4,5
5.6.	у побуті (квартира, дачна ділянка та ін.)	37	13,8
5.7.	інше місце	29	10,7
6.	Пора року:		
6.1.	зима	57	21,3
6.2.	весна	87	32,5
6.3.	літо	38	14,1
6.4.	осінь	86	32,1
7.	Час вчинення злочину:		
7.1.	у першій половині дня (до 14 год.)	55	20,5
7.2.	у другій половині дня (з 14 до 19 год.)	31	11,7
7.3.	ввечері (19-22 год.)	102	38,1
7.4.	пізно ввечері (22-24 год.)	64	23,8
7.5.	вночі	16	5,9
8.	Злочин вчинено:		
8.1.	ситуативно, без попередньої домовленості і будь-якої попередньої підготовки	44	16,4
8.2.	певна попередня підготовка мала місце	62	23,1
8.3.	злочин мав заздалегідь спланований характер	162	60,5
9.	Спроби приховання слідів злочину:		

9.1.	наявні	16	5,8
9.2.	умовляння чи підкуп потерпілих	8	2,9
9.3.	інші	8	2,9
9.4.	відсутні	252	94,2
10.	Ступінь зазначення мотиву вчинення злочину в обвинувальному вирoku:		
10.1.	зазначений	252	94,2
10.2.	не зазначений	16	5,8
11.	Ступінь визнання вини:		
11.1.	повністю	177	66,1
11.2.	частково	63	23,5
11.3.	не визнав	28	10,4
12.	Наявність обставин, що пом'якшують покарання:		
12.1.	п. 1 ч. 1 ст. 66 КК	52	11,5
12.2.	п. 2 ч. 1 ст. 66 КК	48	10,6
12.3.	п. 3 ч. 1 ст. 66 КК	232	51,3
13.	Наявність обставин, що обтяжують покарання:		
13.1.	п. 2 ч. 1 ст. 67 КК	88	19,5
13.2.	п. 13 ч. 1 ст. 67 КК	64	14,1
14.	Стосунки між злочинцем і потерпілим:		
14.1.	родинні стосунки	13	2,8
14.2.	добре знайомі протягом тривалого часу	21	4,8
14.3.	знайомі давно, але постійних стосунків не мали	50	11,1
14.4.	познайомилися безпосередньо перед вчиненням злочину	92	20,3
14.5.	знайомі не були	78	17,3
14.6.	інформація відсутня	198	43,8
15.	Потерпілий:		
15.1.	чоловік	181	67,6
15.2.	жінка	87	32,4
16.	Ознаки віктимної поведінки потерпілого:		
16.1.	стан алкогольного сп'яніння	89	33,2
16.2.	інше	52	19,5
16.3.	відсутні	177	66,0
17.	Призначення судово-психологічної експертизи:		
17.1.	так	34	7,6
17.2.	ні	418	92,4
18.	Судово-психологічна експертиза проводилася:	34	
18.1.	для підтвердження раніше встановленого діагнозу	1	2,9
18.2.	для встановлення ознак зловживання алкоголем	21	62,3
18.3.	для встановлення особливостей особи	2	5,8
18.4.	для встановлення мотивів вчинення злочину	3	8,7
18.5.	з іншою метою	7	20,3

Додаток Б

Анкета

соціологічного опитування 266 оперативних працівників та інспекторів ювенальної превенції з проблем корисливих насильницьких злочинів, учинених дітьми (загальна кількість 266 осіб)

Запитання	Кількість опитаних осіб	Частка у %
<i>1. Ваша освіта</i>		
а) середня	162	27,0
б) середня спеціальна	256	42,7
в) незакінчена вища	152	25,3
г) вища	30	5,0
<i>2. Ваша посада</i>		
а) оперативний співробітник	185	73,8
б) інспектор ювенальної превенції	81	26,2
<i>3. Ваш досвід роботи в правоохоронних органах</i>		
а) менше року	-	-
б) від 1 до 3 років	5	0,8
в) від 3 до 5 років	130	41,7
г) від 5 до 10 років	79	29,8
г) понад 10 років	66	27,7
<i>4. Стаж роботи у службі</i>		
а) до 2 років	104	21,8
б) від 2 до 4 років	90	18,2
в) від 4 до 6 років	74	10,9
<i>5. Що було основною причиною для внесення відомостей до ЄРДР</i>		
а) офіційне звернення потерпілого або його родичів, опікунів тощо	207	78,7
б) ініціатива правоохоронних органів	31	12,7
в) звернення державних органів	14	4,3
г) інше	14	4,3
<i>6. На Вашу думку, особи якої статі найбільше стають жертвами корисливих насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми</i>		

а) більше чоловіки	168	29,8
б) більше жінки	168	29,8
в) однаково стають жертвами як жінки, так і чоловіки	228	40,4
<i>7. Де найчастіше вчиняються групові корисливі насильницькі злочини неповнолітніми особами</i>		
а) на вулицях	42	13,6
б) у скверах	25	11,8
в) на площах	49	4,7
г) в оселі	77	7,4
д) у лісі	98	9,4
е) на горищах	58	15,1
є) у під'їздах	32	12,6
ж) у безлюдних місцях	70	16,3
з) у дискотеках та барах	95	9,1
<i>8. Який характер займають у неповнолітніх, які вчиняють корисливі насильницькі злочини</i>		
а) навчався в загальноосвітній школі	51	18,8
б) навчався в ПТУ	66	24,5
в) навчався в технікумі, інституті	16	5,7
г) працював	5	1,9
г) не навчався і не працював	138	49,1
<i>9. Який родинний стан неповнолітніх, які вчиняють корисливі насильницькі злочини</i>		
а) проживав з обома батьками	42	16,4
б) проживав з батьком чи матір'ю	146	54,5
в) був сиротою	77	29,1
<i>10. На Ваш погляд, вчинення корисливих насильницьких злочинів неповнолітніми зумовлено</i>		
а) загальним зростанням злочинності в Україні та світі	15	5,8
б) економічним станом у країні	40	15,3
в) зростанням безробіття та важким матеріальним становищем у родині	45	16,8
г) відсутністю належного законодавчого забезпечення запобігання злочинам	14	5,1
г) корумпованістю працівників поліції, прокуратури та суду	5	2,2
д) низьким рівнем правової культури та падінням моральності в суспільстві	37	13,9
е) підвищення злочинного професіоналізму правопорушників	4	1,5

є) неналежним вихованням у сім'ї та школі	18	8,0
ж) неблагополучними родинами (неповні сім'ї, пияцтво та алкоголізм, вживання наркотичних засобів батьками тощо)	38	13,9
з) негативною поведінкою самих дітей	18	6,5
и) бездоглядністю та безпритульністю дітей	20	7,3
і) неефективною профілактичною діяльністю правоохоронних органів	5	2,2
ї) інший варіант відповіді	4	1,5
<i>11. Що, на Вашу думку, є основними причинами корисливих насильницьких злочинів, учинених дітьми</i>		
а) розбещеність неповнолітніх	26	9,6
б) сексуальні та психічні розлади	12	4,5
в) безконтрольність за розповсюдження порнографічної продукції в мережі Інтернет	26	9,6
г) економічна нестабільність у країні	33	12,3
д) падіння моралі в суспільстві	51	19,3
е) недосконалість чинного законодавства	10	3,5
є) недосконалість санкцій за відповідний вид злочинів	7	2,6
ж) дитяча бездоглядність та безпритульність	30	11,4
з) неналежне виховання дітей	40	14,9
и) неефективна робота правоохоронних органів щодо запобігання цьому виду злочинів	47	1,8
і) байдужість суспільства до цієї проблеми	28	10,5
<i>12. На Вашу думку, неповнолітні особи якої статі найбільше вчиняють корисливі насильницькі злочини</i>		
а) чоловічої	215	81,3
б) жіночої	8	2,1
в) однаково як жіночої, так і чоловічої статі	43	16,6
<i>13. На Вашу думку, яке співвідношення неповнолітніх осіб чоловічої та жіночої статі, які вчиняють корисливі насильницькі злочини</i>		
а) 1:1	53	20,9
б) 1:5	138	51,2
в) 1:10	56	20,9
г) 1:20	13	4,7
г) інший варіант відповіді	7	2,3
<i>14. Які заходи загальнодержавного характеру, на Вашу думку, можуть сприяти зменшенню кількості корисливих насильницьких злочинів, учинених</i>		

<i>неповнолітніми</i>		
а) заборона пропаганди насильства та жорстокості в засобах масової інформації	72	27,4
б) проведення роз'яснювально-профілактичної роботи із дітьми загальноосвітніми закладами	83	30,9
в) здійснення координації діяльності спеціалізованих органів щодо протидії злочинам проти статевої недоторканості неповнолітніх	41	15,5
г) здійснення проведення конференцій та семінарів для органів законодавчої та судової влади, правоохоронних органів та розроблення відповідних методичних рекомендацій	19	7,1
г) співробітництво у підготовці профілактичних матеріалів для ЗМІ з метою підвищення рівня культури неповнолітніх	48	17,9
д) інший варіант відповіді	5	1,2

Додаток В

АНКЕТА

проведення опитування 170 дітей віком від 14-17 років у закладах середньої освіти, з метою встановлення стандарту матеріальних потреб та їх духовного рівня.

1. Вкажіть будь-ласка свій вік _____, стать _____, в якому класі ви навчаєтесь _____?
2. Чи виховуєшся ти у повній сім'ї (тато і мама живуть разом і ведуть спільне господарство)?
 - а) Так – 121 (77,7%)
 - б) Ні – 49 (22,3%).
3. Чи відносиш ти себе до якоїсь із релігійних конфесій?
 - а) Так – 78 (44,6%)
 - б) Ні – 92 (55,4%).
4. Чи присутні у твоїй сім'ї релігійні традиції
 - а) Так – 77 (43,8%)
 - б) Ні – 93 (56,2%).
5. Чи на даний момент твої батьки працюють в Україні або виїхали за кордон на заробітки?
 - а) мої батьки або один з батьків перебувають тимчасово за кордоном – 31 (8,5%)
 - б) мої батьки працюють в Україні – 139 (91,5%).
6. Чи вистачає твоїм батькам грошей (або особам які їх замінюють) забезпечити тебе необхідним одягом та якісно тебе харчувати?
 - а) так, вистачає, я повністю забезпечена необхідним одягом та продуктами харчування – 49 (22,3%)
 - б) ні, я постійно потребую необхідного одягу та вживаю продукти харчування, які прийдеться – 141 (77,7%).
7. Чи вдягають тебе батьки у сучасний «брендовий» одяг?

- а) я вбрана (-ий) тільки у «брендовий» одяг – 32 (9,2%)
- б) я вбрана (-ий), але одяг мені купують в магазинах України – 61 (31,6%).
- в) ні, я не маю можливості носити дорогий сучасний, модний, «брендовий» одяг та завжди одягнена у речі вторинного споживання «секонд-хенд» – 97 (59,2%)
8. Чи застосовуєш ти косметичні засоби, яких марок та чи дають на це дозвіл твої батьки?
- а) так, звичайно, я користуюсь косметикою, та мої батьки нічого не мають проти – 169 (99,2%)
- б) ні, мені не подобається вживати косметичні засоби та мої батьки категорично проти цього – 0
- в) я би хотіла (-ів) мати косметику фірми але поки що на маю на це можливості – 1 (0,8%).
9. Чи діставались тобі колись бажані предмети не правильним (не дозволеним) шляхом?
- а) Так – 52 (24,6%)
- б) Ні – 118 (75,4%).
10. Чи є у тебе впевненість, що правоохоронні органи спроможні захистити твої інтереси?
- а) Так – 81 (46,9%)
- б) Ні – 89 (53,1%).
11. Чи ти куриш?
- а) Так – 143 (94,6%)
- б) так, і не збираюсь відмовлятись, оскільки курять майже усі – 143 (94,6%)
- в) ні, я ніколи не курила і не буду курити у майбутньому – 27 (5,4%)

Дякуємо тобі за участь у нашому анкетуванні

Додаток Д

ТРИРІВНЕВА МОДЕЛЬ ПРОФІЛАКТИКИ КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ СЕРЕД ДІТЕЙ

Необхідність створити комплексну інноваційну модель профілактики підліткової злочинності зумовлена передусім потребою в новій, більш ефективній системі реагування на правопорушення та профілактики злочинності серед неповнолітніх. Ця модель має замінити неефективний каральний підхід, що лишився Україні у спадок від радянського тоталітаризму. Нове розуміння принципів профілактики злочинності ґрунтується на рекомендаціях Європейського Союзу, документах ООН та ЮНІСЕФ стосовно сучасного досвіду ювенальної юстиції, на передовому досвіді Канади, Швейцарії та інших європейських країн у проведенні профілактики підліткової злочинності.

По-перше, система профілактики злочинності забезпечує зниження рівня злочинності та захист інтересів громади в такий спосіб:

- запобігає правопорушенням, усуваючи їхні ймовірні причини та обставини, що можуть спонукати підлітків чинити протиправні дії (*проактивний підхід*);
- передбачає *активну участь громади* в процесі реабілітації дітей та молоді, що перебувають у конфлікті з законом або виявляють девіантну поведінку, – надання підтримки та допомоги в її ресоціалізації та реінтеграції (*включення в громаду*);
- створює умови, для того щоб молоді люди взяли на себе належну відповідальність за свої вчинки: усвідомили наслідки скоєного й спрямували свої дії на виправлення їх та відновлення взаємовідносин і миру в громаді (*відновний підхід*).

По-друге, модель профілактики підліткової злочинності враховує особливості психічного та фізичного стану молодої людини в період формування її особистості, коли їй особливо потрібні підтримка й турбота з боку дорослих, і тому вона має нести справедливу та пропорційну відповідальність за свої дії.

По-третє, модель ґрунтується на засадах поваги до суспільних цінностей та орієнтована на формування в підлітків (і в громаді загалом) шанобливого ставлення до загальнолюдських моральних цінностей, поваги до особистості, а також гендерних, етнічних, культурних та мовних відмінностей, що є в громаді.

Нарешті, модель визнає права та свободи дитини, що закріплені в міжнародній Конвенції про права дитини, зокрема її право бути вислуханою та брати участь у процесі прийняття рішень, які впливають на її життя.

Головна особливість моделі – громада об'єднує свої ресурси для профілактики злочинності неповнолітніх. Передусім ідеться про залучення

представників правової системи (зокрема правоохоронних органів), органів місцевої влади, соціальних служб та неурядових організацій, які спільно створюють координаційну раду. Така рада має повноваження ухвалювати рішення, щоб адаптувати й забезпечити функціонування моделі на рівні міста, району чи області. Координаційна рада також сприяє формуванню *мультидисциплінарної команди*, до складу якої входять представники відповідних служб громади. Члени мультидисциплінарної команди – це фахівці, які об'єдналися для надання безпосередньої допомоги в кожному конкретному випадку, у цьому також полягає комплексний підхід до роботи з дітьми та молоддю, що виявляють девіантну чи делінквенту поведінку.

Три рівні профілактики підліткової злочинності відрізняються цільовими групами, застосовуваними методами роботи та інструментами.

Третинна профілактика стосується підлітків, які вчинили правопорушення (або злочини). Тож мета профілактики цього рівня – реабілітація їх та реінтеграція у громаду. Для цього залучають належні ресурси громади та створюють середовище підтримки, що допомагає усунути причини кримінальної поведінки.

Основним інструментом моделі на цьому рівні є *програма відновного правосуддя*. Її суть полягає в тому, що всі особи, причетні до злочину, мають змогу спільно обговорити його причини й наслідки та визначити дії, що допоможуть усунути (виправити) завдану ним шкоду. Завдяки такій зустрічі підліток має усвідомити вплив своєї протиправної поведінки та взяти відповідальність за її наслідки, виявивши це через виправлення заподіяної шкоди.

Програма відновного правосуддя має кілька форм: (1) медіація між потерпілим та правопорушником, (2) коло громади (або підтримки, примирення тощо), (3) сімейна конференція та ін. Послуги з проведення програм відновного правосуддя надає *центр відновного правосуддя (ЦВП) в громаді*, модель якого розробили БО «Український центр порозуміння» та його регіональні партнери в рамках проекту ЄК «Розбудова мережі центрів відновного правосуддя в громадах України».

Важливим елементом програм відновного правосуддя є зв'язок із соціальними послугами в громаді, які можуть надати потрібну допомогу в процесі реінтеграції правопорушника (наприклад: лікування від алко- та наркозалежності, психіатрична/психологічна допомога та соціальна робота з підлітком і, можливо, його найближчим соціальним оточенням). Дуже важливу роль у цьому відіграє мультидисциплінарна команда, яку залучає за потреби до участі в програмі відновного правосуддя координатор ЦВП у громаді.

Наприклад, коли поліцейський залучає до профілактичних дій по факту вчинення правопорушення координатора ЦВП у громаді (якщо неповнолітній визнав, що скоїв протиправну дію), він може повідомити про складні соціальні обставини, в яких перебуває дитина (незадовільна родинна підтримка, бездоглядність, жебрацтво й под.). У такому разі координатор ЦВП, радше за все, залучить соціального працівника від самого початку роботи з підлітком. Соціальний працівник візьме участь у процедурі медіації (сімейної конференції, кола громади) та допоможе скласти й виконати план

реабілітації молоді людини.

Вторинна профілактика потрібна тоді, коли вносяться відомості до ЄРДР про адміністративне правопорушення або інший прояв девіантної/делінквентної поведінки, що не підпадає під дію статей КК України. У такому разі координатор у громаді може застосувати той самий механізм реагування і подальшої реабілітації та реінтеграції, що й на третинному рівні профілактики. Однак, якщо випадок менш серйозний, профілактичну діяльність здійснює *шкільна служба порозуміння (ШСП)*, її координує практичний психолог або соціальний педагог з числа членів мультидисциплінарної команди. Діяльність ШСП здебільшого пов'язана саме із вторинною профілактикою злочинності – розв'язанням конфліктів та реагуванням на прояви девіантної поведінки учнів школи. Робота шкільної служби, як і вся модель профілактики злочинності, побудована на принципах відновного підходу. Важливим її елементом є підхід «*рівний – рівному*», тобто профілактичну діяльність виконують переважно старшокласники, які пройшли спеціальне навчання. Старшокласники є нейтральними посередниками в розв'язанні конфліктів, що виникають між учнями школи, проводять «кола» в класах та профілактичні заняття. Варто зауважити, що більшість конфліктів у школах, де є така шкільна служба, розв'язують без втручання дорослих або застосування дисциплінарних заходів реагування. Але найбільша перевага цього способу реагування полягає в тому, що завдяки участі в процедурах розв'язання конфліктів учні приймають для себе інший спосіб побудови стосунків з однолітками. ШСП працює також над розв'язанням групових конфліктів та побудовою безпечного середовища в навчальному закладі – проводить так звані «кола» для розв'язання певної проблеми, ухвалення рішення, підтримання одного з учасників тощо.

Ще один напрямок діяльності ШСП – упровадження *програми розвитку життєвих навичок*, яка сприяє соціальній реабілітації девіантних підлітків. Тоді як до координатора шкільної служби надходить інформація від поліцейського про те, що учень певної школи скоїв некримінальне правопорушення, – застосовують *мотиваційне консультування* для залучення підлітка до програми життєвих навичок (або кіл підтримки).

Якщо в родині підлітка складна (кризова) ситуація, координатор ШСП вивчає можливість провести *сімейну групову нараду* або вжити інших заходів *родинного консультування* та соціальної допомоги. Сімейна групово нарада є програмою відновного підходу, її мета – розв'язати певні проблеми чи усунути кризу в родині, наснажуючи членів родини до активної участі в процесі прийняття та виконання рішення. Члени мультидисциплінарної команди надають потрібну ресурсну підтримку, якщо сім'я звертається по допомогу.

Первинна профілактика полягає переважно в тому, щоб сприяти налагодженню конструктивної соціальної взаємодії підлітків (соціально прийнятної, законослухняної поведінки). Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти, вони під час тренінгів та «кіл» проводять ціннісно-орієнтоване навчання підлітків навичок конструктивної взаємодії. Потрібно також ввести навчальні компоненти з відновного та проактивного підходів в інформаційну стратегію поліції для

інформування громадськості та дітей, учнів навчальних закладів. Стратегію інформаційної кампанії на рівні громади розробляє координаційна рада – як невід’ємну частину *регіональної моделі профілактики підліткової злочинності*.

Стратегії та завдання органів Національної поліції відповідно до трирівневої моделі профілактики

Первинний рівень

Змінити інформаційну стратегію правоохоронних органів:

- 1) формувати в дитячому середовищі поваги та прийняття суспільних цінностей, це сприятиме налаштуванню конструктивної соціальної взаємодії (соціально прийнятної, законослухняної поведінки);
- 2) формувати позитивне ставлення громадськості до діяльності правоохоронних органів;
- 3) активізувати громадськість й залучати її (неурядові організації, ЗМІ тощо) до побудови безпечного та мирного середовища для дітей.

Вторинний рівень

Упровадити в роботу правоохоронних органів інноваційні стратегії (методики, форми, інструменти) профілактичної роботи з дітьми, які виявляють девіантну поведінку, що допоможе:

- 1) формувати в них:
 - повагу та прийняття суспільних цінностей, це сприятиме налаштуванню конструктивної соціальної взаємодії (соціально прийнятної, законослухняної поведінки),
 - навички ненасильницького розв'язання конфліктів;
- 2) надавати послуги з первинного втручання та оцінювання потреб сімей, у яких діти виявляють девіантну поведінку, перенаправляючи такі родини до інших служб, де їм нададуть кваліфіковані, доступні й достатні послуги, що допоможе родині вийти з кризи;
- 3) активізувати та залучати громадськість (неурядові організації, ЗМІ тощо), державні та муніципальні служби до надання соціально-психологічної, реінтеграційної (та інших видів) підтримки дітям із девіантною поведінкою та їхнім родинам;
- 4) забезпечувати доступ дітей із девіантною поведінкою, сімей групи ризику до потрібних ресурсів, складаючи мапу соціально-психологічних, юридичних та інших видів доступних у громаді послуг для подальшого залучення таких сервісів до Регіональної моделі.

Третинний рівень

Упровадити в роботу правоохоронних органів інноваційні стратегії (методики, форми, інструменти) роботи з дітьми в конфлікті з законом, що допоможе:

- 1) дітям усвідомити та взяти відповідальність за наслідки їхніх дій, виправити завдану ними шкоду; залучити членів громади до цього процесу для надання підтримки, сприяння реінтеграції таких дітей, що зменшує ризик повторного вчинення правопорушень;
- 2) активізувати та залучати громадськість (неурядові організації, ЗМІ та ін.), державні та муніципальні служб до надання соціально-психологічної, реінтеграційної (та інших видів) підтримки дітям у конфлікті з законом та їхнім родинам.

Регіональна модель профілактики корисливої насильницької злочинності серед дітей

Стратегії Національної поліції

1. Координаційна рада

- Розробляє та затверджує місцеву програму профілактики корисливої насильницької злочинності серед дітей
- Забезпечує реалізацію програми

Діяльність суб'єкта в рамках РМ	Очікуваний результат діяльності
Створює робочу групу, яка адаптує модель і програму профілактики. Приймає місцеву програму профілактики (фінансове забезпечення приймається через сесію)	Місцева програма профілактики корисливої насильницької злочинності серед неповнолітніх. Опис функціонування моделі профілактики в конкретній громаді (із персонами та розподілом відповідальності)
Забезпечує функціонування моделі через нормативно-правову підтримку	Інструкції та положення щодо функціонування суб'єктів РМ та відповідного персоналу. Механізми взаємодії суб'єктів РМ між собою та з правовою системою зокрема
Залучає місцеві ЗМІ до розв'язання завдань профілактики та інформування громадськості	Цільові й інформаційні програми та публікації в місцевих ЗМІ. Видання інформаційних матеріалів, спрямованих на підвищення обізнаності цільових груп та громадськості
Розглядає дані поліції та ЦВП у громаді про стан криміногенної ситуації в громаді та ухвалює рішення щодо потрібних профілактичних заходів	Заходи комплексного реагування громади, ініційовані координаційною радою, для усунення причин дитячої та підліткової злочинності та криміногенних чинників

2. Правова система

Органи ювенальної превенції (інспектори)

Діяльність суб'єкта в рамках РМ	Очікуваний результат діяльності
Виявляє правопорушників, передає справи до ЦВП у громаді	Належне реагування громади на кожний випадок правопорушення із застосуванням відновних практик та/або інших форм реагування
Веде облік неповнолітніх	Наявний реєстр правопорушників,

правопорушників, (ставить або знімає з обліку за результатами роботи ЦВП у громаді)	облік і контролювання відповідних профілактичних заходів у кожному випадку
---	--

Дільничі офіцери поліції

Діяльність суб'єкта в рамках РМ	Очікуваний результат діяльності
Виявляє підлітків групи ризику та скеровує їх до координаційної ради, ЦВП у громаді. Виявляє кризові сім'ї (девіантна, злочинна поведінка дітей) у співпраці зі службою у справах дітей та скеровує випадок до координаційної ради	Рішення координаційної ради, ЦВП у громаді щодо потрібних профілактичних заходів. Належне та регулярне інформування дільничного офіцера поліції про результати застосованих профілактичних заходів
Аналізує наявну криміногенну ситуацію, її ймовірні причини та доповідає (ставить завдання) на засіданні координаційної ради. Розробляє мапу соціальних служб регіону	Картина наявної криміногенної ситуації, що дає змогу аналізувати ймовірні причини підліткової злочинності. Мапа соціальних служб району

3. Громадськість

Шкільна служба порозуміння

Діяльність суб'єкта в рамках РМ	Очікуваний результат діяльності
<p><u>Первинна профілактика</u> <i>Діяльність учнів-медіаторів (методика «рівний – рівному»):</i> проведення «кіл» для учнів 5–11 класів (процедура побудови безпечного/ мирного середовища/атмосфери), що базується на відновному підході; проведення тренінгів програми розвитку життєвих навичок для учнів 5–11 класів.</p> <p><i>Діяльність координатора шкільної служби розв'язання конфліктів:</i> координація діяльності учнів-медіаторів із проведення «кіл» та тренінгів.</p> <p><u>Вторинна профілактика</u> <i>Діяльність учнів-медіаторів («рівний – рівному»):</i> проведення медіацій (процедура розв'язання конфліктів, що базується на відновному підході) для учнів 5–11 класів, у яких виникла конфліктна</p>	<p>Два координатори шкільної служби розв'язання конфліктів поділяють цінності відновного підходу, мають знання та володіють навичками проводити «кола», медіації, тренінги та консультації для дітей з девіантною чи делінквентною поведінкою та їхніх батьків.</p> <p>Десять старшокласників (медіаторів) у кожній з обраних шкіл (14–17 років), поділяють цінності відновного підходу, мають знання та володіють навичками проводити «кола», медіації та тренінги.</p> <p>Позитивне сприйняття в учнів 5–11 класів обраних шкіл відновного підходу до розв'язання конфліктів.</p> <p>Учні 5–11 класів обраних шкіл мають знання та володіють навичками розв'язання конфліктів згідно</p>

<p>ситуація; проведення кіл розв'язання конфліктів для учнів 5–11 класів; проведення тренінгів програми розвитку життєвих навичок для учнів 5–11 класів, які виявляють девіантну поведінку.</p> <p><i>Діяльність координатора ШСП:</i> координація діяльності учнів- медіаторів із проведення «кіл», медіацій та тренінгів; проведення медіацій для учнів 5–11 класів у складних випадках; проведення кіл розв'язання конфліктів для учнів 5–11 класів у складних випадках; консультування батьків, діти яких виявляють девіантну поведінку.</p> <p><u>Третинна профілактика</u> <i>Діяльність учнів-медіаторів («рівний – рівному»):</i> проведення кіл підтримки із залученням дітей у конфлікті з законом.</p> <p><i>Діяльність координатора ШСП:</i> консультування дітей у конфлікті з законом; проведення кіл примирення та кіл підтримки для дітей у конфлікті з законом; проведення тренінгів програми розвитку життєвих навичок для дітей у конфлікті з законом; консультування батьків, діти яких виявляють делінквентну поведінку</p>	<p>з відновним підходом</p>
---	-----------------------------

Центр відновного правосуддя в громаді

Діяльність суб'єкта в рамках РМ	Очікуваний результат діяльності
<p>Подає пропозиції до координаційної ради ухвалити відповідні рішення для усунення причин криміногенної ситуації на підставі даних поліції та власного аналізу стану правопорушень, які вчиняють у</p>	<p>Заходи, які з ініціативи координаційної ради спрямовані на активізацію громади в системному реагуванні на ситуацію з дитячими правопорушеннями та усунення їхніх причин.</p>

<p>громаді діти</p>	<p>Місцева програма профілактики корисливої насильницької злочинності серед дітей , яка ґрунтується на принципах відновного правосуддя та враховує потреби громади. <i>У перспективі:</i> часткове фінансування діяльності ЦВП у громаді з місцевого бюджету</p>
<p>Розглядає справи, які направляє поліція, та приймає рішення щодо конкретних профілактичних заходів у кожному випадку правопорушення</p>	<p>Рішення щодо подальшої роботи з родиною ґрунтується на результатах комплексного первинного оцінювання та враховує інтереси дитини</p>
<p>Організовує впровадження відновних практик у громаді (програми відновного правосуддя, сімейні групові наради, кола правосуддя), залучає ключових фахівців із державних організацій та органів, недержавних організацій до участі в програмах</p>	<p>Використання в кожному випадку протиправної дії ресурсів родини та громади з метою усунути причини, що призвели до вчинення правопорушення чи виникнення кризи в родині. Делегування родині та громаді відповідальності за усунення причин правопорушення/кризи та її наслідків (у т.ч. завданої шкоди). Наявність розробленого плану реабілітації дитини (родини), що найкраще враховує її інтереси та ресурси громади (родини). Утримання правопорушників від протиправної поведінки впродовж року після проходження програми відновного правосуддя (або залежно від ситуації: утримання дітей від девіантної поведінки, утримання батьків, інших дорослих членів родини від дій або бездіяльності, які призвели до виникнення кризи в родині)</p>
<p>Надає соціальні послуги учасникам програм відновного правосуддя, опікується випадком</p>	<p>Отримання кожним неповнолітнім учасником програм відновного правосуддя, який потребує додаткової підтримки з боку фахівців ЦВП у громаді, доступу до інтенсивного соціального супроводу, послуг із представництва інтересів,</p>

	<p>консультування, інших послуг, створених в межах діяльності ЦВП у громаді (у т.ч. низькопорогового підліткового клубу).</p> <p>Зміна поведінки дитини (батьків) з делінквентної (девіантної) на соціально прийнятну</p>
<p>Інформує громаду (фахівців, потенційних учасників програм відновного правосуддя та інших членів громади) про відновний підхід та можливості цих програм</p>	<p>Поінформованість членів громади про відновне правосуддя, можливості відповідних програм, альтернативні способи розв'язання конфліктів.</p> <p>Поінформованість фахівців, що працюють у громаді, мають доступ до потенційних учасників програм відновного правосуддя, однак не є членами мультидисциплінарної команди, про можливості зазначених програм.</p> <p>Направлення до Центру потенційних учасників програм відновного правосуддя фахівцями, що не є членами мультидисциплінарної команди.</p> <p>Самостійне звернення потенційних учасників програм відновного правосуддя до Центру</p>

**Концепція оцінювання регіональної моделі
профілактики корисливої насильницької злочинності серед
неповнолітніх**

Очікуваний результат	Індикатори виконання
<i>Вплив моделі</i>	
<p>Громада, в якій функціонує програма профілактики підліткової злочинності, є: <i>безпечною</i> (рівень злочинності та адміністративних правопорушень серед підлітків у довгостроковій перспективі знизиться на 50 %); <i>сприятливою</i> для формування в підлітків законослухняної поведінки</p>	<p>Громада залучена до процесу профілактики підліткової злочинності на всіх трьох рівнях. Профілактична діяльність охоплює всі рівні профілактики, базується на принципах відновного правосуддя та проактивного підходу й зорієнтована на формування у підлітків навичок конструктивної соціальної взаємодії (соціально прийнятної, законослухняної поведінки).</p> <p>Стратегії поліції щодо профілактики підліткової злочинності у громаді визначені,</p>

Очікуваний результат	Індикатори виконання
	розроблені, впроваджені та базуються на принципах відновного правосуддя та проактивного підходу
Запланований результат 1	
Громада володіє потенціалом (знаннями, навичками, ресурсами) для реалізації регіональної моделі профілактики підліткової злочинності всіх рівнів профілактики, базуючись на принципах відновного правосуддя та проактивного підходу	Місцева програма профілактики підліткової злочинності, що охоплює всі рівні профілактики та базується на принципах відновного правосуддя та проактивного підходу, розроблена, прийнята до виконання муніципальними органами влади та реалізується в громаді
	Представники громади (громадські організації, школи, служба у справах дітей, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, волонтери тощо) мають потенціал та залучені до реалізації Регіональної моделі
	Члени громади володіють інформацією та позитивно сприймають відновне правосуддя
Запланований результат 2	
Профілактична діяльність зорієнтована на формування середовища підтримки для розвитку підлітків та їхнього становлення як законослухняних особистостей	Місцева програма профілактики підліткової злочинності передбачає діяльність: у сім'ях групи ризику та в тих, де діти виявляють девіантну чи делінквенту поведінку; у навчальних закладах
	Профілактична діяльність спрямована на формування конструктивної соціальної взаємодії (соціально прийнятної, законослухняної поведінки) підлітків
Запланований результат 3	
Поліція (дільничні офіцери поліції та) володіє потенціалом (знаннями, навичками, інструментами) для здійснення профілактики, що охоплює: <i>роботу з підлітками з девіантною та делінквентною поведінкою на принципах відновного правосуддя та проактивного підходу; залучення (активізацію) громади до участі в</i>	Представники МВС беруть участь у розробленні та реалізації Регіональної моделі
	Профілактичну діяльність дільничні офіцери та інспектори ювенальної превенції будують на принципах відновного правосуддя та проактивного підходу
	Принаймні 50 % представників МВС (жінок і чоловіків) демонструють знання та наводять конкретні приклади застосування відновного правосуддя та проактивного підходу

Очікуваний результат	Індикатори виконання
профілактичних програмах	
Продукти	
Результат 1	
Розроблено та впроваджено місцеву програму профілактики підліткової злочинності	<p>Створена та функціонує <i>координаційна рада</i>, до якої залучено:</p> <ul style="list-style-type: none"> представників правової системи (МВС); державні та муніципальні служби; громадськість <p>Засідання координаційної ради відбуваються принаймні 1 раз на квартал</p> <p>Регіональна програма профілактики підліткової злочинності передбачає забезпечення ресурсів (зокрема фінансове) з місцевого бюджету</p> <p>Місцева програма профілактики підліткової злочинності охоплює:</p> <ul style="list-style-type: none"> <i>механізм взаємодії ключових учасників;</i> <i>функціональні обов'язки кожного з ключових учасників;</i> <i>ресурсне забезпечення для всіх видів профілактичної діяльності</i>
Ключові залучені учасники мають знання та володіють навичками для реалізації Регіональної програми профілактики підліткової злочинності	<p>Проведено навчання щодо функціонування Регіональної моделі та принципів відновного правосуддя та проактивного підходу</p> <p>Принаймні 50 % ключових залучених учасників (жінок і чоловіків) демонструють знання та наводять конкретні приклади застосування відновного правосуддя та проактивного підходу</p> <p>Ключові залучені учасники беруть участь принаймні у 50 % програм відновного правосуддя</p>
У громаді функціонує організація (ЦВП), яка проводить програми відновного правосуддя (медіацію у кримінальних випадках, кола громадського правосуддя, сімейні групові наради).	<p>У громаді є фахівці (медіатори), які володіють знаннями та навичками для проведення програм відновного правосуддя. Кількість медіаторів: 1 на 3–5 тис. населення</p> <p>Місцева програма профілактики підліткової злочинності передбачає матеріально-технічну та фінансову підтримку для функціонування ЦВП</p>

Очікуваний результат	Індикатори виконання
У громаді створені та функціонують шкільні служби розв'язання конфліктів	У навчальних закладах є фахівці (у кожному принаймні 1 координатор та 8 медіаторів-однолітків), які володіють знаннями та навичками, щоб забезпечити функціонування шкільних служб розв'язання конфліктів
	Принаймні у 50 % навчальних закладів громади створені та функціонують шкільні служби розв'язання конфліктів
	Місцева програма профілактики підліткової злочинності передбачає матеріально-технічну та фінансову підтримку шкільних служб розв'язання конфліктів
Результат 2	
Місцева програма профілактики підліткової злочинності функціонує на рівні формування середовища підтримки для підлітків	Розроблено та впроваджено регіональну інформаційну стратегію щодо Регіональної програми, яка має на меті сформувати позитивне ставлення до відновного правосуддя та проактивного підходу як у фахівців, так і серед широких верств населення
	Місцева програма профілактики підліткової злочинності передбачає матеріально-технічну та фінансову підтримку для соціального супроводу підлітка, що виявляє девіантну чи делінквенту поведінку, або його родини (ведення випадку)
	Принаймні у 50 % випадків правопорушень, які розглядають у рамках програм відновного правосуддя, застосовують соціальний супровід підлітка або родини
	Принаймні у 50 % програм відновного правосуддя, які проводить ЦВП у громаді, залучають до участі представників громади
	Принаймні у 50 % конфліктних випадків, які стали відомими адміністрації школи, застосовують відновні практики (шкільна служба розв'язання конфліктів)
Місцева програма профілактики підліткової злочинності сприяє формуванню знань та навичок конструктивної соціальної взаємодії (соціально	Шкільна служба розв'язання конфліктів проводить: <ul style="list-style-type: none"> – медіації однолітків (орієнтовно 3 медіації на тиждень); – тренінги з формування життєвих навичок для дітей, що виявляють девіантну поведінку

Очікуваний результат	Індикатори виконання
прийнятної, законослухняної поведінки) підлітків	(принаймні 1 курс на навчальний рік); – тематичні «кола» за принципом «рівний – рівному» (принаймні 1 процедура на місяць для кожного класу, починаючи з 5-го)
	ЦВП проводить: – медіації у кримінальних випадках; – «кола»
	Щонайменше 70 % підлітків (дівчат і юнаків), які виявляли делінквентну поведінку та були долучені до програм відновного правосуддя шкільною службою розв’язання конфліктів, мають знання й володіють навичками побудови соціально конструктивної взаємодії
	Щонайменше 50 % підлітків у конфлікті з законом (дівчат та юнаків), які були долучені до програм відновного правосуддя ЦВП, мають знання й володіють навичками побудови соціально конструктивної взаємодії
Результат 3	
Представники НП (ювенальної превенції та дільничні офіцери поліції) володіють знаннями та навичками для реалізації Регіональної моделі	Проведено навчання щодо функціонування Регіональної моделі, принципів відновного правосуддя та проактивного підходу для представників МВС
	Представники МВС беруть участь у роботі координаційної ради
Представники МВС передають справи для розгляду на програмах відновного правосуддя	Принаймні 50 % випадків, які перебувають у провадженні дільничного офіцера поліції та пов’язані з адміністративними правопорушеннями й виявами девіантної поведінки підлітків та відповідають критеріям «медіабельності», розглядають на програмах відновного правосуддя
	Принаймні 75 % кримінальних проваджень, які перебувають у провадженні кримінальної поліції, ювенальної превенції та відповідають критеріям «медіабельності», розглядають на програмах відновного правосуддя
	Представники НП беруть участь не менш ніж у 25 % програм відновного правосуддя

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Начальник Департаменту
 стратегічних розслідувань
 Національної поліції
 полковник поліції
 Андрій РУБЕЛЬ

АКТ

про впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Стецької Христини Степанівни на тему: «Запобігання корисливій насильницькій злочинності дітей в Україні»

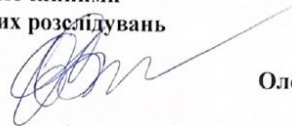
Комісія у складі:

Г. в. о. начальника 8-го управління (протидії легалізації доходів, організованих злочинними групами) Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України полковника поліції Олексія Єлхіна, начальника 3-го відділу (міжнародного співробітництва та повернення активів, здобутих злочинним шляхом) 8-го управління (протидії легалізації доходів, організованих злочинними групами) Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України підполковника поліції Максима Повстяного, заступника начальника 3-го відділу (міжнародного співробітництва та повернення активів, здобутих злочинним шляхом) 8-го управління (протидії легалізації доходів, організованих злочинними групами) Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України підполковника поліції Едуарда Малютіна розглянула матеріали дисертації аспіранта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Стецької Христини Степанівни на тему «Запобігання корисливій насильницькій злочинності дітей в Україні», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Зазначені матеріали, отримані на основі проведених досліджень у галузі кримінального права та кримінології, мають належний теоретичний і методологічний рівень та можуть бути враховані у практичній діяльності органів і підрозділів Національної поліції України.

Члени комісії:

Т. в. о. начальника 8-го управління (протидії легалізації доходів, організованих злочинними групами) Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України
полковник поліції

Олексій ЄЛХІН

Начальник 3-го відділу (міжнародного співробітництва та повернення активів, здобутих злочинним шляхом) 8-го управління (протидії легалізації доходів, організованих злочинними групами) Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України
підполковник поліції

Максим ПОВСТЯНИЙ

Заступник начальника 3-го відділу (міжнародного співробітництва та повернення активів, здобутих злочинним шляхом) 8-го управління (протидії легалізації доходів, організованих злочинними групами) Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції України
підполковник поліції

Едуард МАЛЮТИН

ЗАТВЕРДЖУЮПроректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор**С.С. Чернявський**

2022 р.

АКТ

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінології а кримінально-виконавчого права Стецької Х.С. у освітній процес та науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: головного наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора Джузи О.М. (голова комісії); завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук, професора Левченка Ю.О. та провідного наукового співробітника наукової лабораторії з проблем протидії злочинності, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Тичини Д.М. склала цей акт про те, що результати дисертації здобувача Стецької Христини Степанівни на тему: «Запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми в Україні», на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість, використовуються у науково-дослідній роботі наукових відділів та лабораторій під час проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на вирішення теоретико-методологічних проблем кримінології та кримінального права в межах реалізації тем наукових досліджень «Актуальні питання протидії злочинності на сучасному етапі розвитку української держави» (номер державної реєстрації 0111U0011288), а також у освітньому процесі – у процесі підготовки освітньо-кваліфікаційних характеристик працівників слідства та оперативних підрозділів, навчальних планів і програм, лекцій, методичних рекомендацій, тестових завдань, тренінгів і дидактичних матеріалів, а також безпосередньо під час проведення різних видів занять за дисциплінами кримінально-правового та кримінологічного циклів й оперативно-тактичних навчань і комплексних вчень у системі підготовки та підвищення кваліфікації працівників, Національної поліції України, їх державної атестації.

Голова комісії:

О.М. Джуза

Члени комісії:

Ю.О. Левченко

Д.М. Тичина

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Стецька Х. С. Кримінологічні підходи до визначення корисливої насильницької злочинності та її ознак. *Науковий юридичний журнал*. 2020. Т. 2, № 4 (106). С. 36–44. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.04>

2. Стецька Х. С. Детермінанти, що впливають на вчинення корисливих насильницьких злочинів дітьми. *KELM. Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 3. С.255-261.

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.3.50>

3. Стецька Х. С. Stetska Khrystyna. Foreign experience in preventing lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 10. С. 90–96. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.10.14>

4. Стецька Х. С. Stetska Khrystyna. Social measures to prevent lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2022. № 1. С. 89–95. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.1.14>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Стецька Х. С. Віктимологічні засади корисливих насильницьких злочинів, що вчиняються дітьми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 188–192.

2. Стецька Х. С. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання корисливим насильницьким злочинам, що вчиняються дітьми. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 505–509

3. Стецька Х.С. Особливості кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють корисливі насильницькі злочини. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 424–427.